

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961129443

พลอากาศเอก หาริน หงสกุล
มอบให้ห้องสมุดรัฐสภา

วันที่ ๑ ม.ค. ๒๕๖๗
เลขทะเบียน ๐๕๒๙
เลขบัญชี ๐๐๑
พ.๖๕๖๐

๒๕๖๗

ยัตตชีวประวัติ

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

สมเด็จพระสังฆราช

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

๑๕ ธันวาคม ๒๕๖๗

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพ่อในครั้งนั้น ลูก ๆ เห็นว่าหนังสือเล่มหนึ่งที่สมควรพิมพ์แจกเป็นอย่างยิ่งคือเรื่อง “เจ็ดรอบอายุ” ซึ่งได้พิมพ์แจกมาแล้วในงานฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ ปีของท่านใน พ.ศ. ๒๕๑๒

หนังสือเล่มนี้เป็นเรื่องราวชีวิตของพ่อ ซึ่งท่านได้ทรงแต่งขึ้นเอง ในทำนองเล่าประทานแก่ลูก ๆ นับเป็นอดีตชีวิตประวัติที่น่าสนใจเป็นอย่างมาก เพราะท่านได้ทรงผ่านเหตุการณ์มาหลายรัชกาลหลายสมัย และในหน้าที่ราชการต่าง ๆ กัน ตลอดจนที่ท่านทรงผ่านทั้งการ “ขึ้น” และ “ลง” ของชีวิตอย่างน่าพิศวง นอกจากเป็นลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ยังมีความรู้สึกนึกคิดของท่านปนอยู่ด้วยในข้อความนั้น ๆ สัมผัสได้จากเนื้อความที่ท่านเป็นผู้ตั้งมันอยู่ในหลักธรรมประจำใจและความซื่อสัตย์สุจริตทั้งในการทำราชการ และในการดำรงชีวิตฐานพลเมืองคนหนึ่ง ท่านมีความจงรักภักดีและกตัญญูต่อองค์พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์จักรีอย่างยิ่งยวด นอกจากนั้นก็ยังมีลักษณะประจำพระองค์ที่เห็นเด่นชัดคือความมักน้อยหรือถ่อมพระองค์อยู่เป็นนิจสิน ทั้งหมดนี้ลูก ๆ รู้สึกภาคภูมิใจและดีใจที่มีพ่อเป็นสุภาพบุรุษแท้ ไม่ว่าจะนับทางคตินิยมไทยหรือต่างประเทศ

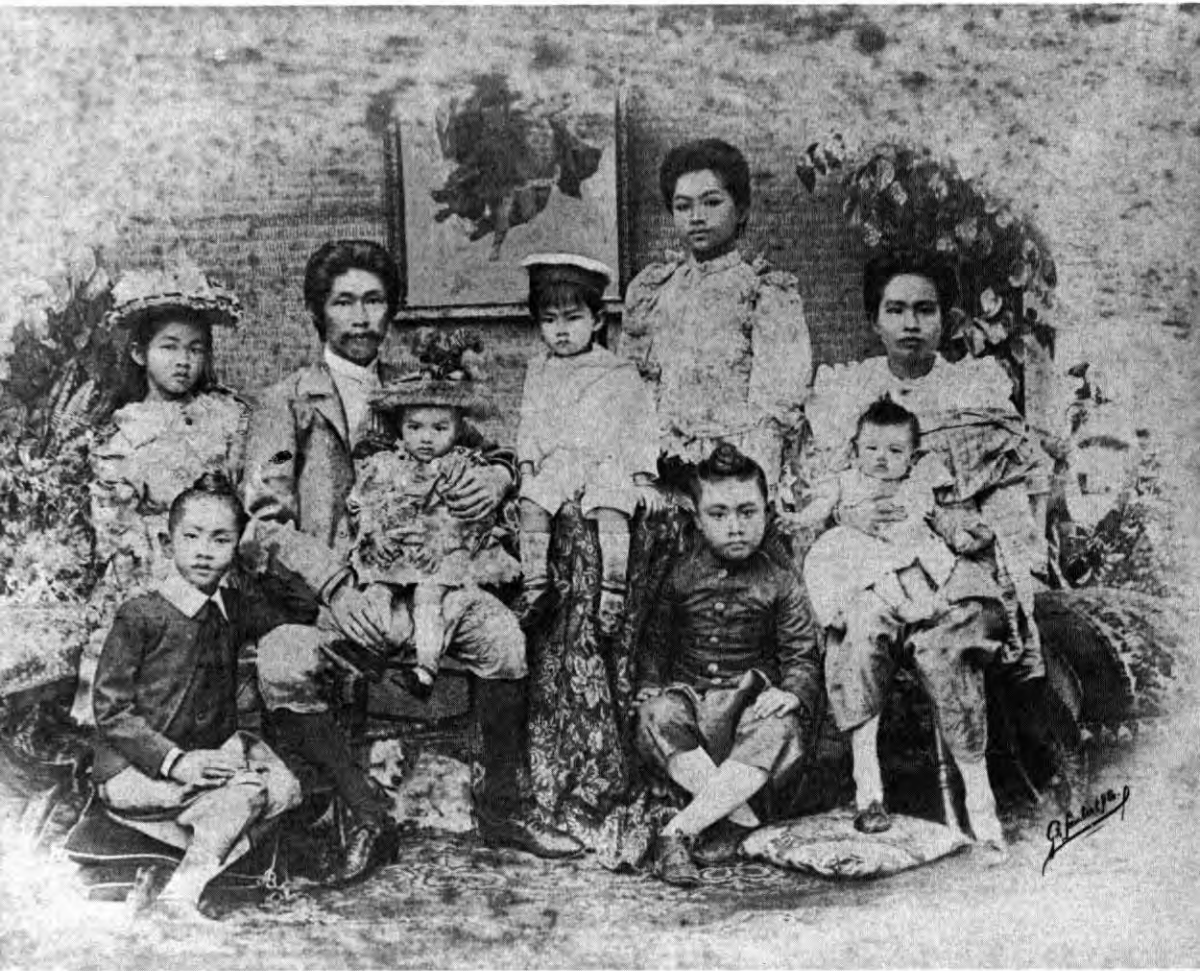
หลังจากที่ได้พิมพ์แจกครั้งแรกแล้ว กระทรวงศึกษาธิการได้มาติดต่อขอประทานไปพิมพ์เป็นหนังสืออ่านประกอบการศึกษาของนักเรียน

(ข)

ท่านจึงได้ทรงแก้ไขและต่อเติมข้อความบางประการลงไปอีก แต่ยังมีได้
ประทานไปก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน ในการพิมพ์ครั้งนี้ลูก ๆ จึงได้ค้นหา
รูปภาพและเอกสารบางอย่างมาลงพิมพ์ไว้ด้วยเพื่อให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และ
หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะให้ความรู้ความเพลิดเพลินแก่ท่านผู้อ่านทุกท่าน

ขอานิสงส์และผลบุญกุศลจากคุณความดี รวมทั้งวิทยาทานที่พอ
ได้ทรงบำเพ็ญมาตลอดพระชนมายุของท่านจงสนองให้ท่าน ประสพสุคติ
ในสัมปรายภพต่อไป.

ลูก ๆ

(แถวหลัง ซ้ายไปขวา)

ม.จ. สุนนมาลัย กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา (อ๋ม) ม.จ. สิบพันพารเสนอ

ม.จ. รัชฎาภิเศก ม.จ. ประवासวัสดิ์ (ยีน) หม่อมเอม (อ๋ม) ม.จ. เสมอภาค

(แถวหน้า ซ้ายไปขวา) ม.จ. ฉัตรมงคล กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

พระประวัติย่อ

พระนามเดิม	หม่อมเจ้าธานีนิวัต
ประสูติ	วันเสาร์ ที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ ที่วังปากคลองตลาด กรุงเทพฯ
พระบิดา	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
พระมารดา	หม่อมเอม
พี่น้อง	๑. หม่อมเจ้าหญิงประวาศสวัสดิ์ (สิ้นชีพ) เสด็จสมรส กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช ๒. พลตรี หม่อมเจ้าจัตุมงคล โสณกุล (สิ้นชีพ) เสด็จสมรสกับ ม.ร.ว. วิศิษฐ์ศรี หัสตินทร์ และ ภายหลังกับ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไร- รัตนสิริमान ๓. หม่อมเจ้าหญิงสุนนมาลย์ (สิ้นชีพ) เสด็จสมรสกับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช ภายหลังที่หม่อมเจ้าหญิงประวาศสวัสดิ์สิ้นชีพไปแล้ว ๔. หม่อมเจ้าวารเฉลิมฉัตร (สิ้นชีพ) ๕. หม่อมเจ้านักขัตตารา (สิ้นชีพ) ๖. หม่อมเจ้ารัชฎาภิเศก โสณกุล (สิ้นชีพ) เสด็จสมรส กับ หม่อมเจ้าหญิงพิมพ์ว่าไพ รพีพัฒน์

(๒)

๗. หม่อมเจ้าหญิงสิรินพารเสนอ โสณกุล
๘. หม่อมเจ้าหญิงเสมอภาค โสณกุล
๙. หม่อมเจ้าทวีธาภิเศก โสณกุล (สิ้นชีพ)
๑๐. พลตรี หม่อมเจ้ามูรธาภิเศก โสณกุล เสด็จสมรส
กับ หม่อมเจ้าหญิงกัลยาณคสมบัติ กิติยากร
๑๑. หม่อมเจ้าหญิงอภิสิทธิ์สมาคม โสณกุล

การศึกษา

โรงเรียนราชกุมาร ในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ
Rottingdean School ประเทศอังกฤษ
Rugby School ประเทศอังกฤษ
Merton College, Oxford University ประเทศอังกฤษ

วุฒิ

B.A. (Honour School of Oriental Studies)

มหาวิทยาลัยอ็อกซ์ฟอร์ด พ.ศ. ๒๔๕๑

LL.D. กิตติมศักดิ์ มหาวิทยาลัยฟาร์ฮิสเติน มานิตา
ฟิลิปปินส์ พ.ศ. ๒๕๐๓

อักษรศาสตราจารย์บัณฑิต กิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณ์มหา-
วิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๐๕

ศิลปศาสตราจารย์ บัณฑิต กิตติมศักดิ์ มหาวิทยาลัย
คีรีปาคร พ.ศ. ๒๕๑๐

ปริญญาการศึกษาศาสตราจารย์บัณฑิต กิตติมศักดิ์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ (วิทยาลัยวิชาการศึกษา)
พ.ศ. ๒๕๑๑

(๓)

- ทรงผนวช เป็นนาคหลวง จำพรรษาวัดบวรนิเวศวิหาร
พ.ศ. ๒๔๕๒
- เศกสมรส ทรงเศกสมรสกับนางสาวประยูร สุขุม บุตรีเจ้าพระยา
ยมราช (ปั้น สุขุม) ที่พระราชวังบางปะอิน วันที่
๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑
- โอรสธิดา ม.ร.ว. ชาย ถึงแก่กรรมตั้งแต่เล็ก
ม.ร.ว. หญิง นีวัตวาร สมรสกับนายวิวรรธน์
ณ ป้อมเพชร
ม.ร.ว. ปาณทิพย์ ไสณกุล (ถึงแก่กรรม)
ม.ร.ว. หญิง สุพิชชา ไสณกุล
- รับราชการ พ.ศ. ๒๔๕๒ ปลัดกรมพลำพัง กระทรวงมหาดไทย
พ.ศ. ๒๔๕๓ ข้าหลวงมหาดไทย มณฑลกรุงเก่า
พ.ศ. ๒๔๕๓ ราชเลขาณุกการในสมเด็จพระศรีพัชริน-
ทรา บรมราชินีนาถ
พ.ศ. ๒๔๕๖ ผู้ช่วยราชเลขาณุกการฝ่ายต่างประเทศ
พ.ศ. ๒๔๖๑ ผู้ช่วยราชเลขาธิการ, เลขานุการเสนาบดี
สภา และเลขานุการองคมนตรีสภา
พ.ศ. ๒๔๖๒ ราชเลขาณุกการฝ่ายต่างประเทศอีก
ตำแหน่งหนึ่ง

(๔)

- พ.ศ. ๒๔๖๘ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ
- พ.ศ. ๒๔๗๕ ออกจากราชการเนื่องจากเปลี่ยนแปลง
การปกครอง
- พ.ศ. ๒๔๘๐ อภิรัฐมนตรี ร่วมอยู่ในคณะซึ่งทำหน้าที่
ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
- พ.ศ. ๒๔๘๒ ประธานองคมนตรี
- พ.ศ. ๒๔๘๔ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
- พ.ศ. ๒๔๘๕ ประธานองคมนตรี
- พ.ศ. ๒๕๐๖ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในขณะที่
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประ-
พาสประเทศญี่ปุ่นเป็นทางการ

ต่อจากนั้นทรงเป็นประธานองคมนตรีต่อมาจนถึง
พระชนม์

- งานในด้านอื่น ๆ กรรมการราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๔๖๗ - ๒๔๗๕
- อุปนายกสภากรรมการกลางจัดการลูกเสือแห่งชาติ
พ.ศ. ๒๔๗๒ - ๒๔๗๕
- กรรมการข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๐ - ๒๔๗๕
- นายกสยามสมาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ - ๒๕๐๗
- นายกสโมสรโรตารีกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๘๑ - ๒

(๕)

ผู้ว่าการภาค สโมสรโรตารีภาคที่ ๓๓๐ พ.ศ. ๒๔๘๓
กรรมการที่ปรึกษาของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕

กรรมการราชินีมูลนิธิ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐

กรรมการบริหาร มูลนิธิอานันทมหิดล ตั้งแต่
พ.ศ. ๒๕๐๒

ประธานกรรมการแผนกอักษรศาสตร์

มูลนิธิอานันทมหิดล ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖

ประธานกรรมการมูลนิธิวิจัยประสาท ในพระบรม-
ราชูปถัมภ์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๗

สภานายกกิตติมศักดิ์สภาลูกเสือแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๘

ประธานกรรมการตัดสินการประกวดรางวัลทางวรรณ-
คดี ของมูลนิธิจอห์น เอฟ เคนเนดี แห่งประเทศไทย
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๓

อุปนายกิตติมศักดิ์ Royal India, Pakistan and
Ceylon Society of London.

นายกิตติมศักดิ์แห่งองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์
แห่งโลก

ที่ปรึกษา Unesco Commission for the Writing
of a Scientific and Cultural History of the World.

(๖)

สมาชิก The National Geographic Society

Hon. Member Italian Institute for Middle and
Far East Studies, Rome.

ได้รับสถาปนาอิสริยยศ

- พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต
พ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภ-
พฤฒิยากร

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

- พ.ศ. ๒๔๖๕ ประมุขจุลจอมเกล้า
พ.ศ. ๒๔๙๓ มหาจักรีบรมราชวงศ์
พ.ศ. ๒๔๙๓ มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก
พ.ศ. ๒๔๙๔ มหาจักรีมงกุฎ
รัตนนาภรณ์ ภ.ป.ร. ชั้นที่ ๑
ว.ป.ร. และ ป.ป.ร. ชั้นที่ ๒

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ

- พ.ศ. ๒๔๙๖ Lakan of the Order of Sikatuna
ฟิลิปปินส์
พ.ศ. ๒๔๙๗ Grand Croix de l'Ordre Royal de
Cambodge กัมพูชา
พ.ศ. ๒๔๙๘ ล้านช้างร่มขาว ชั้นที่ ๑ ลาว

(๗)

- พ.ศ. ๒๕๐๑ จิงซิง ชั้นที่ ๑ สาธารณรัฐจีน
- พ.ศ. ๒๕๐๕ Grand Croix de l'Ordre du Dannebrog
เดนมาร์ก
- พ.ศ. ๒๕๐๕ Grand Cross of the Order of Merit
of the Federal Republic of Germany
สหพันธ์รัฐเยอรมัน
- พ.ศ. ๒๕๐๖ Grand Cross of the Royal Order of
George I กรีก
- พ.ศ. ๒๕๐๗ Grand Cordon de l'Ordre de Léopold
เบลเยียม
- พ.ศ. ๒๕๐๗ Grand Cross of the Order of the
Netherland Lion เนเธอร์แลนด์
- พ.ศ. ๒๕๐๗ Grand Cross of the Japanese Imperial
Order of the Rising Sun ญี่ปุ่น
- พ.ศ. ๒๕๐๘ Grand Cross of the Order of St.Olav
นอร์เวย์
- พ.ศ. ๒๕๐๘ Grand Cross of the Order of the
Northern Star สวีเดน
- พ.ศ. ๒๕๐๘ First Class of the Order of Merit
for National Foundation เกาหลี

(๕)

“ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วยความเศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน นับตั้งแต่วันจันทร์ ที่ ๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๗ ถึงวันจันทร์ ที่ ๒๓ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๗ และโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดถวายพระเกียรติประถิษฐานพระศพไว้ ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระโกศทองน้อย ประกอบพระศพและประถิษฐานพระศพที่พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

วันจันทร์ ที่ ๕ กันยายน ๒๕๑๗ เวลา ๑๗.๐๐ น. ถวายน้ำสรงพระศพ เจ้าพนักงานเชิญพระศพลงสู่พระโกศ แล้วเชิญขึ้นประถิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้า ลายสลัก แวดล้อมด้วยเครื่องประกอบพระเกียรติยศ เสร็จแล้วพระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมทั้งกลางวันกลางคืน รับพระราชทานฉันทน์เข้าวันละ ๘ รูป เพลวันละ ๔ รูป กำหนด ๑๕ วัน

เฉพาะวันถวายน้ำสรงพระศพ แต่งกายเครื่องแบบเต็มยศจุลจอมเกล้าหรือมงกุฎไทยไว้ทุกข์ ”

นอกจากนี้ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทานพระราชทานเนื่องในวาระครบ ๗ วัน และ ๕๐ วันตามลำดับ รวมทั้งการออกเมรุและงานพระราชทานเพลิงพระศพ

หมายเหตุ ข้อความในอัญญประกาศ (”) เป็นประกาศของเลขาธิการพระราชวัง

นับเป็นงานหลวงโดยตลอด และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือขึ้นแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพอีกด้วย ในวาระที่ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครก็ได้เสด็จพระราชดำเนินมาในงานพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์

ทั้งนี้ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างสูงสุดอันมีอาจพรรณนาได้เป็นลายนักษัตรอักษร กรอบครุฑกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ขอน้อมเกล้าฯ น้อมกระหม่อมกราบถวายบังคมใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นที่ยิ่ง

อนึ่ง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ก็ได้ทรงพระเมตตาเสด็จมาในงานพระศพทั้งเป็นทางการ คือ แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นการส่วนพระองค์ ตลอดจนทรงบำเพ็ญพระกุศลพระราชทานและพระราชทานเงินสมทบทุนการกุศลซึ่งเจ้าภาพทรงขึ้น นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณเป็นอย่างยิ่ง.

สารบัญ

๑. ชีวิตเบื้องต้น	หน้า
ก. สมัยทารก	๑
ข. เริ่มเรียนหนังสือ	๓
ค. ไปเรียนเมืองนอก	๑๐
ฅ. ชีวิตมหาวิทยาลัย	๒๑
ง. เดินทางกลับมาอยู่บ้าน	๓๖
จ. ในครอบครัวของเรา	๕๐
๒. ทำราชการ	
กระทรวงมหาดไทย	๕๔
กรมราชเลขาธิการ	๖๑
ก. ราชการโดยตรง	๖๑
ข. งานเสือบ่า	๖๘
ค. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	๗๐
ฅ. รัชกาลที่เจ็ด (ยังอยู่ในกรมราชเลขาธิการ)	๘๒
กระทรวงธรรมการ	๘๖
ก. ไปดูการศึกษาทางตะวันออก	๘๖
ข. ปฏิบัติราชการธรรมการ	๙๐

	หน้า
ก. ขอความช่วยเหลือคณะกรรมการ	๔๔
ข. อุปสรรค	๔๕
ง. งานลูกเสือ	๔๕
จ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	๑๐๐
ฉ. กุหลาบที่และประชาชน	๑๐๒
ช. บ้านเมืองบ้านปูน	๑๐๗

๓. กรรมกรโรงงาน

ก. ชีวิตในบ้าน	๑๑๑
ข. สยามสมาคม	๑๑๗
ค. โรตารี	๑๒๕
ฉ. เดินทางนอกเมืองไทยระหว่าง	๑๒๕

๔. เมืองไทยเปลี่ยนฉาก

ก. แสงเงินแสงทอง	๑๓๕
ข. วันใหม่ของชาติ	๑๓๘
ค. เดินทางไกลอีก	๑๕๗

ท้าววรจันทร์ (อُم) กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ม.จ. ประवासวัสดิ์ (ย่น)

๑. ชีวิตเบื้องต้น

ก. สมัยทารก

คุณทวด^(๑) ท่านเล่าว่า เมื่อหม่อมย่าท้องแก่จวนจะถึงกำหนดที่
พอจะออกท่านได้ปรารภอยู่ว่า ขอให้ออกมาภายในเดือน ๑๑ นี้เถิด จะ
ได้ทันมีชื่ออยู่ในบัญชีเบ็ญหวัด ต่อมาไม่ช้าเป็นวัน ๘^(๑) ๑๒ ค่ำ ท่านไป
ทอดกฐินที่วัดบางขวางล่าง คนที่วิ่งไปทูลเสด็จบู่ว่าหม่อมเจ้ท้องมาก
จะคลอดในวันนั้นเป็นแน่ ค้างก็รีบกลับมาที่วังปากคลองตลาด แล้ว
หม่อมย่าก็ออกลูกเป็นพ่อเวลาเที่ยงซึ่งพวกที่ไปทอดกฐินยังมีได้กลับ
มาด้วยกัน พ่อเป็นลูกชายคนแรกในสกุล คุณทวดท่านอยากเลี้ยงหลาน
ผู้ชายจึงได้ตกลงกันกับเสด็จบู่ยกให้ท่านเลี้ยงตั้งแต่แรก เวลาทำขวัญ
สามวันซึ่งเขาทำพิธีพูดกันว่า “สามวันลูกผี สี่วันลูกคน ลูกของใครเอา
ไปน้อ” ท่านก็รับเอาว่าลูกฉันเองแหละ ขอรับเอามาเถิด ตั้งนี้พ่อ
จึงได้มาเป็นลูกคุณทวดอยู่จนโต หรือจนตลอดชีวิตก็ได้ ต่อมาท่าน
ได้ย้ายกลาง^(๒) มาเลี้ยงไว้อีกคนหนึ่ง แต่ไม่ช้าพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงมีพระราชดำรัสให้ให้คุณทวดเข้าไปรับราชการในวังเป็น

(๑) ท้าววรจันทร์ (วาค) เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔

(๒) ม.จ. ฉัตรมงคล โสณกุล

ท้าววรจันทร์ เรือนเล็กไม่มีที่จะเลี้ยงหลานเล็กถึงสองคนได้จึงต้องยอมเสียสละชายกลางไว้ที่วังปากคลองตลาดเสียคนหนึ่ง ท่านเล่าว่าเมื่อวันท่านจะเข้าไปอยู่ในวังท่านเดินผ่านชายกลางซึ่งยังนอนเบาอยู่ นั้น ท่านหันไปพูดว่า “อย่าไปก่อนละนะ” ชายกลางก็ชะเง้อตามแต่ยังพูดจาไม่ได้ ท่านยังสงสารอยู่เสมอ ต่อมาเมื่อท่านได้ขยับขยายไปอยู่เรือนใหม่กว้างขวางกว่าเก่าหน่อย จึงได้รับเอาชายกลางเข้าไปเลี้ยงไว้ด้วยอีกคนหนึ่ง

ที่อยู่ในวังครั้งนั้นชั้นแรกจะได้มีชีวิตอยู่อย่างไรบอกไม่ถูกเพราะยังจำความไม่ได้ ก็คงเล่น ๆ กิน ๆ ไป จะเที่ยวไปข้างไหนก็ทิศทางจำกัด แต่แม้กระนั้นชายกลางแก้หาที่เที่ยวไปได้ทั่วทั้งวังเพราะชักว่าวแล้ววิ่งตามว่าวไป แต่พอคิดคุณทวด ไม่ทิ้งท่านเลย ที่จะไปที่ใดในวังนั้นก็เพราะตามคุณทวดไป การตามนี้ตามไม่อื่นจนพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเรียกว่า “ทางท้าววรจันทร์”

การที่จะไปไหนติดตามคุณทวดนั้น เวลาเย็นท่าน “ขึ้นบน” ไปนั่งที่อัมพันทร์ใหญ่^(๑) หากมีราชการอันใดเขาก็นำมาเสนอท่านที่นั่น บ้างที่เรือนบ้าง ที่อัมพันทร์ใหญ่นี้จะเป็นสำนักงานของท่าน เช่น เมื่อมีผู้ใดจะเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวและจะต้องนำเฝ้าแล้ว ท่านก็ไปคอยนำเฝ้าที่นั่น โดยปรกติพระเจ้าอยู่หัวเสวยเครื่องใหญ่เวลาบ่าย เสวยแล้วทรงเครื่องเสด็จออกขุนนางผ่านอัมพันทร์ใหญ่ ผู้หญิงที่เป็นคนนอกวัง

(๑) พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ด้านตะวันออก

ก็นำเผ่าที่นั่น การใดที่เป็นระเบียบพิธีประจำเช่นการทรงจุดคาบศิลาหน้าเพลิงพระราชทานไฟไปเผาศพนอกวังก็นำมาถวายกันที่นี่ ท่านเสด็จแวะมาทรงจุดเป็นประจำถ้ามีรายการที่จะต้องทำเช่นนั้น เท่าที่จำได้ดูเหมือนจะมีบ่อย ๆ ที่เดียวจนพอเห็นเป็น ของธรรมดา บางทีมีราชการมากเสด็จออกจนค่ำคืนจึงจะเสด็จผ่านกลับขึ้นที่ประทับข้างหลังคุณท้าวก็ต้องนั่งคอยอยู่ เคยเสด็จแวะเข้ามาจับหัวฟ่อซึ่งนอนหลับอยู่ ตรัสว่า “อายนี้มันนอนเหมือนกบ” เมื่ออายุมากขึ้นหน่อยฟ่อก็ตามเสด็จเจ้านายซึ่งตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวออกไปข้างหน้าด้วย ได้เห็นการงานพระราชพิธีหลายอย่าง

บ. เริ่มเรียนหนังสือ

ครูคนแรกของฟ่อชื่อคุณเฒ่าแก่ทับ แก่มากแล้วแต่มาสอนเรื่อยไม่เห็นดเหน้อย จะสอนอยู่สักก็มากน้อยจำไม่ได้ เวลาค่ำคืนคุณทวดยังให้อ่านหนังสือรามเกียรติ์และอิเหนาอีก ต่อมาสมเด็จพระพันปีหลวงซึ่งเวลานั้นยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี และเรียกกันว่าเสด็จที่บนมีรับสั่งให้ฟ่อไปเข้าเรียนที่โรงเรียนราชกุมารกับเจ้านายลูกยาเธอที่หลังพระตำหนักทูนกระหม่อมใหญ่ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ) คือที่หลังสำนักราชเลขาธิการในปัจจุบัน นักเรียนมีเจ้านายพระราชโอรสทุกพระองค์กับหม่อมเจ้าชาย

เด็ก ๆ อีกสักหกเจ็ดองค์ พ่อเข้าอยู่ในห้องต่ำที่สุด ซึ่งกันมากญี่ปุ่นไว้
 ระหว่างห้องเรียนเรียกกันว่าห้องหมา นักเรียนมีแต่พวกหม่อมเจ้า
 เล็ก ๆ พวกเราคือ พี่ประสพประสงค์ ตาตุ้^(๑) ทองรอด^(๒) คุณเหมือน
 จะรวมสี่คนนี้เท่านั้น หม่อมเจ้าอื่น ๆ ท่านแก่ชั้นชาลวงพันระดับ
 ความรู้ชั้นเรานี้ไปแล้ว ครูของเราชื่อครูยุง ก็อนายนกยุง ซึ่งต่อมา
 ได้เป็นพระอภิบาลเจ้านายที่เสด็จไปเรียนเมืองนอก แล้วได้รับพระ
 ราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอมิรักษาราชฤทธิ์ และในที่สุดเป็นพระยา
 สุวรินทราชาได้ไปเป็นอธิบดีและสมุหเทศาภิบาลอีกหลายแห่ง ครู
 นี้ฉันชื่อว่าตุ้และมักหยิกศิษย์นอกจากเอ็ดด้วยปาก แต่เพื่อนนี้เป็นเด็ก
 หนึ่ง ๆ ครูไม่เอ็ดหรือหยิกเลย เรียนอยู่ในโรงเรียนราชกุมารนี้สักก็ปีจำ
 ไม่ได้แต่รู้สึกสนุกสบายกินอยู่อย่างสมบูรณ์ เพราะกินเครื่องเจ้านายซึ่ง
 สมเด็จพระตำหนัก(สมเด็จพระบรมราชเทวี)^(๓) พระราชทานมา เวลา
 ว่างเรียนก็มีเครื่องเล่นทั้งนอกหลังคาในหลังคา ทหารตะกั่วก็มากมาย
 ที่เดียว พ่อเรียนอยู่จนเจ้านายชั้นสูงเสด็จไปเรียนเมืองนอกเกือบหมด
 เหลืออยู่แต่พระองค์สุริยงค์^(๔) พระองค์รังสิต^(๕) ซึ่งเป็นนักเรียนชั้นสูง
 สุดของโรงเรียนกับพ่อด้วยอีกคนหนึ่งเป็นสามด้วยกัน พ่อกับพระองค์

(๑) ม.จ. มงคลประวดี สวัสดิกุล

(๒) ม.จ. ทองทิพย์ ทองใหญ่

(๓) สมเด็จพระศรีสุวรินทรา พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

(๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไชยาตรีสุริโยภาส

(๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาธรรมาทนเรนทร

รังสิตผลัดกันเป็นที่หนึ่งในชั้นเสมอ พระองค์รังสิตท่านมีพระชันษาอ่อนกว่าพ่อ ๕ วัน พวกหม่อมเจ้ารุ่นราวคราวเดียวกันก็ยังมีอยู่มากแต่เรียนอยู่ในชั้นต่ำๆ ลงไป

นอกเวลาเรียนหรือก่อนที่จะไปเข้าเรียนเล็กน้อยสมเด็จพระรับสั่งให้ไปเล่นกับทูนกระหม่อมพระองค์เล็ก (สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ) แต่มักจะเลื่องๆ เสียมากเพราะท่านมีพระพักตร์บังเสมอไม่ตรัสด้วย พวกหม่อมเจ้าเล็กๆ อื่นก็แบ่งกันไป พวกที่อยู่พระตำหนักก็ไปเล่นกับทูนกระหม่อมพระองค์น้อย (สมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมตวงศวิโรทัย) ที่โตกว่านั้นหน่อยก็ไปเล่นกับสมเด็จพระบรมโอรสที่พระตำหนักข้างนอก พ่อหลบหลีกอยู่ติดตัวคุณทวดเรื่อย ท่านไปไหนก็ไปด้วยไม่ว่างานผู้ใหญ่หรืองานเด็ก ได้ไปงานพระราชพิธีแทบทุกงานไปนั่งอยู่กับพันข้างเกออีที่ คุณทวดหนึ่ง ถือสิทธิไปกับท่านจนวันหนึ่งเจ้าหน้าที่เข้ามาบอกคุณทวดว่า สมเด็จพระบรมราชเทวีประชวรพระกรรม์ คุณทวดท่านรีบแต่งตัวขึ้นไปที่พระตำหนักสมเด็จพระ ก็ถือสิทธิไปบ้าง ท่านเห็นจะไม่ทันสังเกตว่าพ่อตามหลังไปเพราะท่านกำลังรีบ พอไปถึงพระตำหนักท่านตรงรี่เข้าไปในห้องพระบรรทม มองเข้าไปเห็นมีพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่บนพระที่นั่งผู้คนอยู่กัน มาก ทันใดนั้นก็ได้ยินพระสุรเสียงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออกมาว่า "นั่นنگการอันใดของตัวด้วยเล่า ไปให้พัน" พ่อรีบออกมาทันที

ถึงศก ๒๔๔๐ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จยุโรปเป็นเวลานานหลายเดือน ทรงสถาปนาสมเด็จพระที่นั่งเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ในวังก็คึกคักขึ้นมากเพราะผู้คนเข้าไปเฝ้ามากขึ้นกว่าแต่ก่อน เวลาเย็นสมเด็จพระเสด็จออก

และถ้าไม่มีพระราชฐานะอื่นๆ ก็ทรงพบปะกันกับเจ้านายฝ่ายในในวัง การ
 สังคมมีมากขึ้น ส่วนพวกเด็ก ๆ ก็มีเรื่องมากขึ้น เช่น ทูนครห่อมเอี้ยค
 เล็ก (สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยภูวงคเทชาวุธ) ผู้ทรงเป็นทูนครห่อมชายที่มี
 พระชนมายุมากกว่าพระองค์อื่นในเวลานั้น ได้ทรงนำเล่นอะไร ๆ ใหญ่ ๆ
 ขึ้นเช่นเล่นพระ เพราะเจ้าชายเล็ก ๆ สมัยนั้นทรงตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ออกไปในงานพระราชพิธีเนื่อง ๆ จนแม้พวกเราเด็กที่ห้อยท้ายไปด้วยก็
 ได้ยินสวดมนต์จนจำได้ตาม ๆ กัน ฉะนั้น เมื่อทูนครห่อมเอี้ยคทรง
 เล่นพระจึงไม่เป็นการยากที่จะท่องจำสวดตาม ๆ กัน ท่านให้พวกเด็ก ๆ
 แต่งผ้าเหลืองถือพัดยศเข้างานในวัง เช่นงานสารท งานปีใหม่ และงาน
 ทรงบาตร เจ้านายฝ่ายในเป็นผู้ทรงบาตร ทุกคราวก็สิ้นบาตรต้องถ้าย
 กันคนละหลาย ๆ ทอด ถัดจากนั้นมาไม่ช้าเตรียมรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว
 กลับจากยุโรป พวกหม่อมเจ้าเล็ก ๆ ร่วมงานกับเจ้านายเช่นเต็นรำจับคู่
 กับเจ้านายพระองค์หญิงที่ยังทรงพระเยาว์ เพลงที่เต้นก็เป็นเพลงโบราณ
 ทั้งนั้น การจับคู่เจ้านายท่านทรงกำหนดให้พวกผู้ชายเต้นกับเจ้านาย
 พระองค์หญิงที่มีพระชันษามากกว่าผู้เป็นคู่และ ไม่มีการเปลี่ยนสับคู่กัน
 พอเต้นกับสมเด็จพระหญิงกลาง (เจ้าฟ้าหญิงมาลินีนภคทารา ซึ่งมีพระชันษา
 เก่าเตือนกว่าพ่อ) ระหว่างที่เราหัดเต้นรำกันอยู่นั้น ได้มีเจ้านายฝ่ายใน
 คนหนึ่ง กับเจ้าจอมในรัชกาลที่ห้าอีกคนหนึ่งทรงพระดำริหัดรำละคอน
 จะเล่นถวายรับรองในโอกาสนั้นเหมือนกัน เจ้านายท่านมาขอให้คุณทวด
 ไปช่วยหัดถวาย ลงปลายท่านเลยชวนให้คุณทวดควบคุมคณะเจ้าจอม
 และข้าราชการในรัชกาลที่สี่รื้อฟื้นเล่นละคอนรับเสด็จอีกโรงหนึ่ง ตกลง
 เล่นอิเหนาตอนเข้าเฝ้าท้าวดาหยา สมเด็จพระทรงกำหนดให้คุณทวดเป็น

อิเหนา ในงานนั้นเผอิญขาดตัวเด็กเพราะท่านผู้ที่เคยเป็นสียาตราท่าน
อายุมากเสียแล้ว สมเด็จพระเจ้าทรงให้คุณทวดหัตถ์หลาน (คือพ่อ) ขึ้นเป็น
สียาตราอย่างรีบด่วนเพราะเป็นเวลาจวนแล้ว ตกกลางพอก็ได้มีหน้าที่เต็ม
ขึ้นอีกอย่างหนึ่งเป็นละครคอนโรงรัชกาลที่สี่ ดังสุจริตที่ได้คัดมาลงไว้

รายนามตัวละคร

๑ หัวดาหะ ดอนเข้าเฝ้า	เจ้าคุณจอมมารดา
๒ หัวดาหะ ดอนบวงสรวง	หรั่งเจ้าจอมมารดา
๓ ประโหมสุหรี	ขุ่มเจ้าจอมมารดา
๔ มะดีหวี	เอมเจ้าจอมมารดา
๕ อิเหนา	ท้าววรจันทร์
๖ บุษบา	ห้วงเจ้าจอมมารดา
๗ ศรียาดรา	หม่อมเจ้าธานีวัต ในกรมหมื่น พิทยลาภพฤฒิธาดา
๘ สุหรานากง	ท้าววนิดาพิจารินี
๙ กะหัดติปาตี	เหลียมเฒ่าแก่
๑๐ สังคามรดา	เขียนเจ้าจอมมารดา
๑๑ ล่าช้า	ลุดหลานสมเด็จพระยาองค์น้อย
๑๒ จรกา	สัมฤทธิ์เฒ่าแก่
๑๓ คำมะหงง	เล็กเฒ่าแก่
๑๔ ประสันตา	ชื่นเฒ่าแก่
๑๕ บาหอัน	ลำไยเฒ่าแก่
๑๖ ประเสหรัน	เปลี่ยนเฒ่าแก่
๑๗ กำนันรับสั่งไปเรียกบุษบา	ท้าวโสมภณีเวศกับสังวาลย์เจ้าจอมมารดา

เมื่อเสด็จกลับแล้วมีงานรับเสด็จทั้งเดือนจึงทั่ว เราเด็ก ๆ ก็เห็นสนุก เมื่อเสร็จแล้วพ่อโกนจุกในงานพิธีตรุษมีพระองค์รังสิตทรงเป็นหัวหน้าและมีเจ้านายอื่นอีกหลายองค์ ได้ไปขออนุญาตจากเจ้าหน้าที่พระราชพิธีจึงได้ความว่า ผู้ที่เข้าร่วมโสกันต์หรือเกศากันต์ในปีเดียวกันนั้นยังมีเจ้าพี่พระองค์หญิงประภาวสิต และพี่น้ององค์อื่น ๆ อีกหลายองค์ที่รู้จักกันในชีวิตต่อมา

เด็กที่โกนจุกแล้วต้องออกจากในวังถ้าเป็นผู้ชาย พ่อติดคุณทวดไม่ยอมออกไปเลย เมื่อสักสามปีก่อนเขาเปิดโรงเรียนราชวิทยาลัย เสด็จปู่ทรงจองที่แผนกกินนอนไว้ให้ลูกชายทั้งสองคน ชายกลางก็ออกไปแต่พ่อไม่ไปเพราะเหตุติดคุณทวด แต่คราวนี้ไม่มีเหตุจะขอยกเว้นได้

เมื่อถึงฤดูบวชคุณทวดท่านอยากให้ได้บวชเณร จึงได้ไปบวชในสำนักพระเจ้าอนังยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่วัดบวรนิเวศ ได้ไปอยู่ที่คณะสูงห้องปลายทางตะวันออกมองเห็นกันกับกุฏิเจ้าคุณสุคุณ-คณาภรณ์ ซึ่งเสด็จลุงผู้เป็นอุปัชฌาย์ทรงมอบให้เป็นผู้ดูแล ในกุฏิแถวเดียวกันยังมีพระครูปริตโกศลท่านใจดีมาก เขาเป็นธุระสั่งสอนอบรมรู้สึกคล้าย ๆ เป็นผู้แทนคุณทวด ระหว่างที่บวชได้เข้าเรียนหนังสือไทยในโรงเรียนของวัดซึ่งมีทั้งพระเณรและศิษย์วัด มีเพื่อนที่มีอายุไล่เลี่ยกันคือ พี่อนุตลพิทักษ์ศิริวงศ์และสมบุญซึ่งบวชเป็นเณรทั้งนั้น ยังมีที่ตึกกว่าอีกสองสามปีเรียนอยู่ในชั้นล่าง ชื่อทวนเป็นลูกหลวงดำรงธรรมสาร เด็กคนนี้เรียนดีมากได้ที่หนึ่งในชั้นของเขาเสมอ ขณะพระเณรที่อายุมากกว่าทั้งหมดในชั้นนั้น ต่อมาได้รับราชการเป็นพระยาศรีบัญชา พ่อ

เกศากันต์

บวชเณรอยู่นานจนเลยพรรษาไปหลายเดือน ถึงเวลาที่จะต้องไปเล่าเรียนต่อในยุโรปไม่ยอมไปเลย ภาษาอังกฤษที่เรียนไว้ในโรงเรียนราชกุมารถึงขั้นสี่อันเป็นขั้นสูงสุดในเวลานั้นก็ทั้งหมดจนลืมสนิทไม่รู้อะไรเลย การที่ไปบวชครั้งนี้ได้รู้จักผู้หลักผู้ใหญ่ในวัดเช่นเจ้าคุณสุกคุณฯ ซึ่งท่านเป็นผู้ปรานีและเห็นใจยิ่งแต่ไม่ตามใจเลย ได้รู้สึกนับถือท่านมาแต่บัดนี้ทั้งยังเป็นเด็กไม่รู้ผิดรู้ชอบและนับถือท่านมาตลอดชีวิต แม้ท่านเองในเวลาต่อมาที่ท่านมีตำแหน่งรับผิดชอบในการปกครองคณะสงฆ์ในหน้าที่สังฆราชท่านก็ยังสละเวลามาสนใจกับพ่อยุ่เสมอ อีกองค์หนึ่งที่รักท่านมากก็คือพระครูปริตฯ ที่กล่าวถึงข้างบนนี้เพราะท่านเอ็นดูพ่อย่มากทีเดียว ในเวลาต่อมาจนพ่อได้ไปเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ พระสององค์นี้ก็ยังมีอยู่ เจ้าคุณสุกคุณฯ เลื่อนสมณศักดิ์โดยลำดับจนเป็นถึงสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระครูปริตฯ เป็นราชาคณะสามัญที่พระวินัยรักขิต ตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม และในปลายอายุขัยท่านกลับไปอยู่บ้านเดิมของท่านทางบักซ์ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดคอนรักที่สงขลา ถ้าไปสงขลาก็ยังได้ไปเยี่ยมท่านอยู่

ในที่สุดก็ต้องสึกจากเณรมาอยู่บ้านสะพานเสี้ยวแล้วไปอยู่วังตลาดน้อย ตระเตรียมเสื้อผ้าสำหรับไปยุโรป และในที่สุดวันที่กัลวันักหนาไม่ยอมให้มาถึงก็มาถึง คือ วันไปนอกในกระบวนของทูลกระหม่อมเล็ก การที่ไปนี้ดีหน่อยที่มีเพื่อนที่รักใคร่ร่วมกันมาตั้งแต่จำความได้และเล่นด้วยกันมาตลอดเวลาที่อยู่ในวังหลวงสองคน คือ ทองรอด และตาทู

ค. ไปเรียนเมืองนอก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงสละพระราชทรัพย์เพื่อการเล่าเรียนมากมาย เพียงภายในราชสกุลก็พระราชทานทุนเล่าเรียนแก่พระราชโอรสทุกพระองค์ เพื่อไปทรงเล่าเรียนต่างประเทศ นอกจากนั้นยังพระราชทานทุนเล่าเรียนแก่โอรสของพระเจ้านั่งยาเธอพระองค์ละคน สุกแต่พระบิดาจะทรงเลือกโอรสองค์ใดให้รับทุนนี้ ซึ่งจะพระราชทานไม่จำกัดเวลา แต่เป็นที่เข้าใจกันระหว่างเจ้าหน้าที่ว่าหม่อมเจ้าเหล่านี้ต้องไปเรียนจริง ๆ มิใช่ไปแสดงเป็นเจ้าอย่างผู้ตีฝรั่งไม่ต้องเรียนอะไรจริงจึงเอาแต่เข้าสังคมทำโอ้อวดไป การเรียนเช่นในมหาวิทยาลัยแบบเก่าอันเป็นที่นิยมกันในเวลานั้น เช่น อ็อกซฟอร์ดและเคมบริดจ์ เรามีหลักสูตรสองอย่าง อย่างหนึ่งสำหรับพวกผู้ตีเข้าไป “ซุบตัว” มีหลักสูตรง่าย ๆ แต่อีกอย่างหนึ่งสำหรับคนทั่วไปหลักสูตรสูงมาก ถ้าไม่เพ่งเล็งเรียนจริงๆ ก็ไม่สำเร็จ สำหรับพวกพระราชานัดดาไทยและนักเรียนไทยทั้งปวงไม่อนุญาตให้เลือกเรียนแบบแรกสำหรับผู้ตีฝรั่งซึ่งรวมทั้งบรรดานักเรียนที่เล่นกีฬาเก่ง ซึ่งมหาวิทยาลัยอยากได้เข้าไปไว้แข่งขันเอาชื่อเสียงให้สำนักของตนโดยผ่อนผันให้ในความเคร่งเครียดในการเรียนตกลงว่าถ้าจะเข้าเรียนในสำนักอันสูงส่งเหล่านี้ก็ต้องเลือกเรียนอย่างเอาจริงเอาจังกัน มีบางรายที่เรียนไม่ไหวจริงๆ แต่มหาวิทยาลัยสงสารผ่อนผันให้ได้ปริญญาชนิดง่าย (สำหรับผู้ตีที่ไม่เรียนจริงจัง) แต่ผู้ที่รับการผ่อนผันเช่นนั้นก็ไม่พอใจ เลยไม่รับปริญญาเสียก็มี สำหรับพ่อจะยังไม่กล่าวถึงมหาวิทยาลัยแต่จะเล่าไปตั้งแต่แรกไปนอกโดยลำดับ

การเดินทางของเราวันนี้ ไปลงเรือพระที่นั่ง "มหาจักรี" ที่ปากน้ำ พระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จไปส่งทูลกระหม่อม ในครอบครัวของเราเสด็จไปประจวบเสด็จไหนไม่ได้ มิฉะนั้นท่านก็คงเสด็จ เพราะเรื่องไปเรียนนอกนี้ท่านสนพระทัยมากถึงประทับลงเสื้อผ้าให้เอง และทรงส่งสอนวิธีอยู่กินในเมืองนอกให้เป็นประการต่าง ๆ ก่อนหน้าวันนั้น แม้ก้อยู่ด้วยพยาบาล คุณทวดไปทูลสมเด็จพระประธานไปส่งด้วย ท่านตรัสกำชับว่าอย่าไปร้องให้เข้า ครั้นไปถึงเรือพระที่นั่งก็มีการเลี้ยงเครื่องว่าง พอกินไม่ลง ใจคอไม่อยู่กับตัว นึกไม่ออกว่าเมื่อไม่มีคุณทวดไว้ด้วยแล้วจะอยู่ได้อย่างไร พอพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากเรือแล้ว พ่อก็สุดจะกลั้นน้ำตาไว้ได้ จนทูลกระหม่อมเล็กเสด็จมากอดไว้และตรัสปลอบว่าไม่ต้องทุกข์ร้อนเราไปด้วยกัน ไม่เคยนึกเลยว่าทูลกระหม่อมจะทรงมีพระเมตตาเห็นใจจนขี้เยเหลวไหลเช่นเด็กกวนนี้ได้ มานึกดูภายหลังก็ออกจะประหลาดใจว่า เหตุไรท่านจึงไม่กริ้วแหงเอา แต่ความจริงทูลกระหม่อมพระองค์นี้แม้โดยปรกติท่านมิไคร่ยิ้มหัวกับคนที่ท่านไม่ได้คุ้นเคยอย่างพ่อ แต่ท่านทรงเห็นใจพ่อเสมอมาตลอดจนเมื่อกลับมารับราชการ แม้มิได้ทำอยู่กับท่านก็รู้สึกว่าคุณทวดช่วยอยู่เสมอ ในบางโอกาสที่นึกว่าท่านจะไม่พอพระทัยท่านกลับยิ้มด้วยบ่อย ๆ เมื่อแรกเข้าไปนั่งจกรายงานประชุมเสนาบดี ไปนั่งข้าง ๆ ท่าน ท่านยังกระซิบช่วยโน่นนี่บ่อย ๆ

ตอนนั้นขอย้อนเข้าลำดับของเรื่องใหม่ คือการเดินทางไปยุโรป เรือมหาจักรีแล่นออกนอกสันดอนไปทอดสมอที่เกาะพงัน ณ ที่นี้พระองค์เจ้าจิระประวัติกวเดชซึ่งทรงสมรสกับพีหญิงใหญ่ ประวาสสวัสดิ์ที่ประทับ

ประพาสอยู่ แม้พอจะไม่เคยอยู่ที่วังตลาคน้อยร่วมกันกับพี่หญิงใหญ่เลย
ก็ดี แต่รู้สึกอยู่เสมอว่าท่านเอ็นดูพอ และเมื่อได้พบกันตอนนั้นก็ดีใจ
เหลือเกิน อยู่ด้วยกันที่เกาะพงันเห็นจะไม่ถึงวันที่ต้องจากไปอีก และ
ใจก็รวนเรไปไหม้อีก เวลาจะแยกกันท่านดึงตัวไปกอดแล้วตรัสกำชับ
ว่า ถ้าไปลำบากลำบากอันใดก็อย่าเล่าไปที่คุณทวด ท่านจะไม่สบายใจ

ต่อจากนั้นก็มาถึงสิงคโปร์ เทียวและร่อเรือเมล์ใหญ่อยู่สักสองวัน
เราก็เริ่มแยกคณะกัน คณะของเราครั้งนี้ใหญ่มาก มีขุนกระหม่อม^(๑)
พระองค์วังสิต หม่อมเจ้าทองเชื้อธรรมชาติ^(๒) หม่อมเจ้าทองทิมา^(๓)
หม่อมเจ้ามงคลประวดี^(๔) นายเพชร บุญรัตพันธ์ นักเรียนทหาร^(๕)
นายเหลี่ยม ลักษณะสุด^(๖) นายริน ศยามานนท์^(๗) นักเรียนสกอลาชิป
ทั้งสองคน คณะข้าราชการมีเจ้าคุณประสิทธิศัลการ^(๘) จะไปเป็นทูตที่
ลอนดอน พร้อมด้วยลูกหลานบริวารของท่าน คือ นายวาศ นาย
เตียมบุตร ไปเป็นข้าราชการที่สถานทูต นายชวน^(๙) หลานไปเรียน
คือ นายกล้ำคนใช้ นอกจากนี้ยังมีคณะทูตที่จะไปในกระบวน

(๑) สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

(๒) หม่อมเจ้าทองเชื้อธรรมชาติ ทองแถม

(๓) หม่อมเจ้าทองทิมา ทองใหญ่ รัชมารการเป็นพลตรี ผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ ๔

(๔) รัชมารการเป็นพันเอก ผู้บังคับการกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑

(๕) รัชมารการเป็นพลตรี พระยารามจตุรงค์ ผู้บัญชาการมณฑลทหารบกนครราชสีมา

(๖) เป็นพระยาลักษณะสุดสุนทร กระทรวงคลัง

(๗) เป็นพระยาราชนกุล ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ แล้วเป็นปลัดกระทรวงมหาดไทย

(๘) แล้วเป็นพระยาสิงหเสนี สมุหราชองครักษ์

(๙) แล้วเป็นพระยาบุรินทร์ราชบุรินทร์ ราชเลขานุการในพระองค์ และอัครราชทูตที่ลอนดอน นาว

ทูนกระหม่อม คือ เจ้าคุณ^(๑)และคุณหญิงมหิบาลบริรักษ์จะไปเป็นทูตที่รัสเซียและเป็นพระอภิบาลทูนกระหม่อมเล็กด้วย พวกนี้ไปด้วยกันในเรือเมลล์ฝรั่งเศส ชื่อ โอเซอานี ยังมีพวกที่ไปราชการเพียงสิงคโปร์คือหลวงสุนทรโกษา (พระยาประติพัทธ์ภูบาล) ไปซื้อต้นไม้มาประดับสวนกุสุมิต ซึ่งกำลังทรงสร้างอยู่กับทั้งข้าราชการในพระราชสำนักอีกหลายท่านจำไม่ได้ว่าใครบ้าง

เรือเมลล์แล่นไปตั้งห้าวันจึงถึงโคลัมโบในเกาะลังกา ถูกคลื่นไม่น้อย ที่พวกเด็กๆ สนใจกันมากก็คืองูทะเลตัวหนึ่ง ยาวดูเหมือนจะสักครึ่งความยาวของเรือเรา เราใจกันแข็งเชื่อว่าพระยานาค ที่โคลัมโบได้ตามเสด็จขึ้นไปเที่ยววันหนึ่ง กำลังก็ออกเรือต่อไปอีกสักสี่วันถึงทะเลแดงที่ร้อนจนชั้นชื่อ เราแวะเติมถ่าน ฯลฯ ที่เมืองจิบูตีฝั่งแอฟริกา เมืองนี้แห้งแล้งไม่สนุกเลย จากนั้นไปเข้าคลองสุเอซและออกทะเลกลาง อากาศเริ่มเย็นแต่ยังไม่ถึงหนาวทีเดียว อีกสักสี่วันกว่าก็ถึงมารเซย์อันเป็นท่าเรือเบื้องต้นของฝรั่งเศสแต่ความปรากฏว่าในเรือเรามีคนเป็นอหิวาตกโรคฝรั่งเศสห้ามมิให้เรือเข้าเทียบท่า ปล่อยแต่ผู้โดยสารที่เด่นๆ เช่นคณะไทยและคณะเอกอัครราชทูตจีนที่ไปจากกรุงปักกิ่งจะไปประจำที่ปารีส หลายปีต่อมาได้ความว่าท่านเอกอัครราชทูตผู้นี้เป็นคนสำคัญมากในเมืองจีน ลูกสาวสองคนที่ไปด้วยกันก็มีฝรั่งคิดเป็นพรวนกันไปในเรือเพราะเขาสวย และเขาเคยรับราชการเป็นนางพระกำนัลของพระราชินีซีอี เข้าใจว่า คนหนึ่งจะได้แต่งงานเสียแล้วถึงเหตุการณ์ในเมืองจีนในตอนนั้นไว้

(๑) เป็นอัครราชทูตที่รัสเซีย

เราไปอยู่ที่โรงแรมที่มารเซย์และได้ไปดูที่ต่าง ๆ แต่พ่อไม่มี
 บัญญาจะจำหรือเข้าใจอะไร จำได้แต่ขึ้นรถม้าไปบนภูเขาสูงหนึ่ง กลาง
 เมืองมีวิหารสูงตระหง่านสวยงาม แล้วก็ออกเดินทางรถไฟไปเหนือ
 ค้างคินในรถซึ่งพวกเราเด็ก ๆ เห็นว่าสนุกมาก จำได้ว่าที่เมืองลยงส์
 พอร์ตไฟจอดในสถานี เขาแบกถุงนมาขายเป็นพวงๆ เห็นน่าประหลาด
 เพราะพวงใหญ่ยาวอย่างที่ไม่เคยเห็นในเมืองเรา ก็เลยซื้อมาแขวนไว้
 ในห้องปลัดกินไปตลอดทางจนถึงปารีส

ที่ปารีสครึกครื้นมากเพราะเจ้านายเสด็จมารับทูนกระหม่อม
 หลายพระองค์เช่นทูนกระหม่อมโต ซึ่งบัดนี้ได้ทรงรับสถาปนาพระ-
 อิศริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช^(๑) ในปารีสก็ได้ไปดูที่ต่าง ๆ
 จำไม่ได้ตามเคยเพราะไม่รู้เรื่องและไม่เข้าใจเรื่องราวอันใด พระองค์
 รังสิตท่านตรัสอยู่ว่า เมืองปารีสนี้เขาไม่อ่านกันว่า “ปารีส” ดอก เขา
 อ่านกันว่า ปารี ไม่มีตัวสะกด เราก็คัดเสียงไปจนฝรั่งชมว่าพวกเรารู้
 ภาษาดีมาก นอกนั้นก็ยังได้ไปเที่ยวอีกมาก จำไม่ได้ทั้งนั้น ในที่สุดก็
 เดินทางต่อไปทางรถไฟสู่เกาะอังกฤษ มีเจ้าคุณทูตที่ลอนดอน (พระยา
 วิสุทธสุริยศักดิ์)^(๒) มาสมทบด้วย ในระหว่างเดินทางจะไปยังเรือข้าม
 ช่องทะเลนั้นข้าราชการประจำพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสาฯ บางท่าน
 มาบรรเลงตลอด คือ เจ้าคุณราชวัลลภาณุสิทธิ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร)
 หม่อมอนุตรรวงศ (พระยาศรีวรวงศ์) หลวงสรสิทธิยานุการ

(๑) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๒) เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล)

(เจ้าพระยาพิชัยนาครโยธิน) เป็นต้น ไม่เบื่อเลย ล้อหม่อมอนุวัตรากันโดยมากเพราะท่านพูดอ้ออ้าชอบกลที ในเรือที่ข้ามไปอังกฤษนั้น เจ้านายทรงล้อเจ้าคุณวิสุทธฯ เรียกว่ารักอังกฤษ พอเห็นผาซอกศิลาชาวโพลนก็ชื่นใจ

การข้ามครั้งนั้นใช้เรือจักรข้างเดินทางไปสัก ๖๐ นาทีก็ถึงเมืองโตเวอร์ฝั่งอังกฤษแล้วขึ้นรถไฟไปอีกสักชั่วโมงหนึ่งถึงลอนดอน ทูนกระหม่อมและคณะข้าราชการเสด็จไปประทับที่สถานทูต พวกนักเรียนไม่อยู่บ้านฝรั่งชื่อเฟนนิค ไกลๆ สถานทูต แต่พวกเราไม่ชอบเลยเพราะเจ้าของบ้านแกศาสนาจัด ตามห้องนอนแขวนรูปพระเยซูกำลังพักตร์เบียวบูคเพราะเจ็บแผลที่พวกโรมันแกลั้งแทงทรมาณ พวกเราเห็นเป็นรูปผีมากกว่าอื่น เวลานอนต้องมารวมกันนอนเตียงละสามสี่คน นักเรียนที่มาอยู่บ้านนี้ชั้นต้นก็มีเจ็ดคน อีกไม่กี่วันนายเหลียมนายรินก็ถูกตามไปส่งยังโรงเรียนนอกลอนดอน อีกหน่อยก็ทองรอดตาตุ้ไปรัสเซียและเยอรมันในที่สุกก็ไปกันหมดพอเห็นจะเป็นคนสุดท้าย ผู้ดูแลนักเรียนพาไปเองเพื่อมอบตัวไว้ที่บ้านหมอกอร์ตันเมืองแรมสเกตชายทะเลด้านตะวันออก

บ้านหมอกอร์ตันนี้มีหมอกับเมียและลูกชายเขาสองคนอายุไล่เถี่ยกับพ่อ แฮ่มมเจ้าของบ้านเป็นคนดีน่ารัก เธอเลี้ยงพ่อราวกับลูก เวลาจะนอนก็พาขึ้นยังห้องนอนดูแลให้เข้านอนเห็นผ้าห่มนอนให้แล้วจูบอำนวยพรประจำวัน เวลานั้นกษัตริย์ฝรั่งเศสก็มีของขวัญนำเล่นนำกินมาใส่ถุงไว้ที่ปลายคืนเตียง เวลาปรกติเธอมาส่งให้นอนแล้วนั่งคุยด้วยครู่หนึ่งตามถึงพ่อแม่และบ้านในเมืองไทย เวลาเธอมีแขกเหรื่อถ้า

กลางวันก็เรียกไปแต่กลางวันเขาไม่นิยมให้เด็กออกรับด้วย วันหนึ่งเธอพาไปกินเลี้ยงของว่างที่บ้านนายทหาร กองหนุนคนหนึ่งว่าเคยมาเป็นผู้บัญชาการอยู่ที่สิงคโปร์ เขาชื่อเสอร์ ซาลส์ วอร์เรน เขาพูดถึงสิงคโปร์ ฯลฯ แล้วเลยเอ่ยขึ้นถามว่า รู้จัก ปรีนซ์ โสณบัณฑิตใหม่ ท่านเคยเสด็จมาที่บ้านเขาที่สิงคโปร์กับธิดาของท่าน เอารูปมาให้ดูด้วยทำเอาเราใจผ่องคืดถึงบ้านขึ้นมาทันที เมื่อบอกว่านั่นแหละพ่อและพี่ของฉันเลยอ้ออ้อกันใหญ่

ที่แรมสเกตน์อยู่ในโรงเรียนทหารที่เขาเรียกกันว่า “กินเคอรราร์ เทน” ที่เรียนก็ไม่ยากอันใด ที่ต้องมาเรียนอย่างนี้เพราะเราอ่อนภาษาชาติเกร็งมือที่จะรับวิชาความรู้ อยู่ที่นี้เห็นจะสักห้าเดือนพอได้ภาษาอังกฤษใช้การได้ในการที่จะติดต่อกับใครๆ หรือรับฟังการสนทนาประมาณ แต่รายงานก็ยังยืนยันอยู่ว่านักเรียนคนนี้ลำบากที่อายนักและรู้น้อยนัก ยากที่ครูจะค้นได้ว่าชาติความรู้ทางใด เมื่อรู้ภาษาพอจะไปเข้าโรงเรียนประถมธรรมดาที่รอตติงตันได้ก็ต้องย้ายอีก และต้องจากบ้านพ่อแม่ใหม่คือหมอคอร์ตน์กับภรรยาด้วยความอาลัยว่าเหวอย่างยิ่งอีกครั้งหนึ่ง พวกคอร์ตน์นี้มีลูกชาย ๒ คน ในเวลาต่อมาอีกหลายสิบปีเมื่อพ่อกลับมาเมืองไทย แล้วได้เขียนจดหมายติดต่อกันบ้างแต่ในที่สุดก็ได้รับข่าวอันน่าสลดใจยิ่งจากแม่หม่อมผู้สามีตายเสียแล้วและลูกชายทั้งสองได้เป็นทหารในมหาสงครามโลกเสียชีวิตหมดทั้งคู่

พ่ออยู่ที่รอตติงตันด้วยความสุขกายสบายใจ โรงเรียนนี้เป็นโรงเรียนประถมจำพวกที่อยู่ในบัญชีที่โรงเรียนรักบี้แนะนำให้ผู้จะไปเข้า

เข้าโรงเรียนในอังกฤษ

รักบี้ไปผ่านเสียพักหนึ่งเป็นการศึกษาชั้นประถม พ่อไปสอบคัดเลือกได้เข้ารักบี้ในภาคเรียนแรกของปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ซึ่งเป็นฤดูเริ่มจะหนาว รักบี้ตั้งอยู่บนเนินกว้างสูงในภาคกลางประเทศอังกฤษ นิยมกันว่าเป็นที่ เหมาะสำหรับเด็กที่อ่อนแอทางอนามัยเช่นตัวพ่อ ทั้งเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงว่าเป็นแห่งหนึ่งในจำพวกยอดของโรงเรียนชั้นดีสิบโรงในอังกฤษ นักเรียนไทยที่รู้ภาษาอังกฤษดีมักได้ไปเข้าอันไหนหนึ่งในสิบแห่งนี้ แต่พ่อเป็นผู้จัดการศึกษารู้อยู่แล้วว่ารุ่นย่อยแต่เขาเห็นว่า จะผันทั้งให้เป็นเข็มได้และเขานิยมรักบี้เขาจึงให้ไปเข้าเรียนที่นั่นตามแบบของนักเรียนไทยทั่วไป พ่อไปเข้าแผนกมอเตอร์รถ คือแผนกที่ต้องเรียนวิชาแบบแผน น้อยหน่อยแต่ไปหนักทางวิชาสมัยใหม่เสียมาก เช่นลทภาษาโบราณละติน ให้น้อยลง ตัดกรีกรอกเลย เพิ่มจำพวกคำนวณและวิทยาศาสตร์กับเพิ่ม ภาษาปัจจุบันให้มากขึ้น ส่วนวิชากลางๆ เช่น ประวัติศาสตร์ภูมิศาสตร์ ดูเหมือนจะเท่าๆ กันทั้งสองฝ่าย แต่ทางราชการของเราก็คงจะรู้แล้วว่า นักเรียนฝรั่งนั้น ถ้ามุ่งหมายจะให้ทำราชการก็มักจะไปเรียนทางแผนก แบบแผนมิใช่แผนกมอเตอร์รถ ถ้าจะว่าถึงสังคมแล้วนักเรียนแผนกแบบ แผนกดีกว่าจำพวกมอเตอร์รถเพราะมีเทือกเถาเหล่ากอมีอิทธิพลนำคบกว่า กัน ไทยเราไปรังเกียจจำพวกวิชาภาษาโบราณเสียจึงขาดทางสังคม

ที่รักบี้และที่โรงเรียนอังกฤษชั้นดี ๆ ทั่วไปย่อมนับถือการกีฬา อย่างยอดเยี่ยม และสอดคล้องอบรมความประพฤติดีมาก ไม่น้อยไปกว่าใน ทางเล่าเรียน การกีฬาที่นักเรียนไทยย่อมเสียเปรียบฝรั่งเพราะไม่ได้ อบรมกันมาอย่างจริงจังและเมื่อไม่เก่งแล้วก็ตามเขาไม่ทันเลยไม่สนุก

จริงอยู่นักเรียนไทยก็มีหลายคนที่ได้ดีทางกีฬาพอประมาณแต่เพื่อนนั้นตามไม่ทันจริงๆ เลยไม่สนุก เล่นไปทุกอย่างเพราะกติกาของโรงเรียนบังคับ แต่ไม่ได้ดีสักอย่างเดียว ตอนอายุสัก ๑๕-๑๖ เมื่อแรกไปอยู่รักบี้ ร่างกายทรุดโทรมจนครูบาอาจารย์สงสัยกันว่าจะป่วยเป็นวัณโรค เนื้อหนังที่เคยมีมากก็หมดไปจนครูเห็นว่าถ้าจะบังคับให้เล่นกีฬาอย่างเข้มงวดเกรงจะหักลงจึงผ่อนให้ขี่ม้าแทนซึ่งออกจะสนุกเพราะได้เที่ยวไปไกลๆ จากที่ที่ประจำอยู่ นอกนั้นก็ได้ขี่รถถีบไปบ้างแต่เขาไม่ค่อยจะอยากให้ไปคนเดียวด้วยจะขัดกับระเบียบของโรงเรียน

ในเวลาโรงเรียนหยุดระหว่างภาคเรียนนายเบรราวน์ผู้ดูแลนักเรียนมักจะจัดการให้ได้ ไปอยู่ด้วยกันกับนักเรียนไทยที่รุ่น รวกราวเดียวกันอย่างนี้ในชั้นค้นพ้อไม่ค่อยจะได้สิทธิเพราะยังพูดอังกฤษไม่ได้ดีเขากลัวจะมัวพูดไทยเสียจึงไม่ให้ไปอยู่กับไทยด้วยกันมากนัก

ในตอนท้ายที่สมเด็จพระบรมโอรสาฯ ยังเสด็จอยู่ในเมืองอังกฤษ ท่านรับสั่งให้นายเบรราวน์จัดการสอบความรู้ภาษาไทยเป็นคราวๆ นายเบรราวน์เองไม่รู้ภาษาไทย ใครจะเป็นผู้ตรวจให้ ไม่ทราบคงจะเป็นข้าราชการสถานทูตหรือนักเรียนรุ่นใหญ่ เช่น หม่อมเจ้าตันยวรนุช จักรพันธ์ ต่อมาก่อนจะเสด็จกลับจากเมืองอังกฤษปีหนึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาฯ ทรงจัดการตั้ง "สามัคคีสมาคม" ขึ้นเป็นชุมนุมนักเรียนไทยทั้งหมดปีละสักสิบวัน เลือกลงเข้าหรืออาศัยโรงเรียนใกล้เคียงตอนที่เขาปิดสำหรับฤดูร้อนแล้วใหม่ ๆ เพื่อให้เป็นศูนย์กลางที่นักเรียนส่วนมากจะไปได้สะดวก ในการชุมนุม^{๕๘}มีการเลือกหัวหน้าคน ๑ เลขานุการคน ๑ สันทนาการมวาร

ชุมนุมนักเรียนไทยในอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๔๕

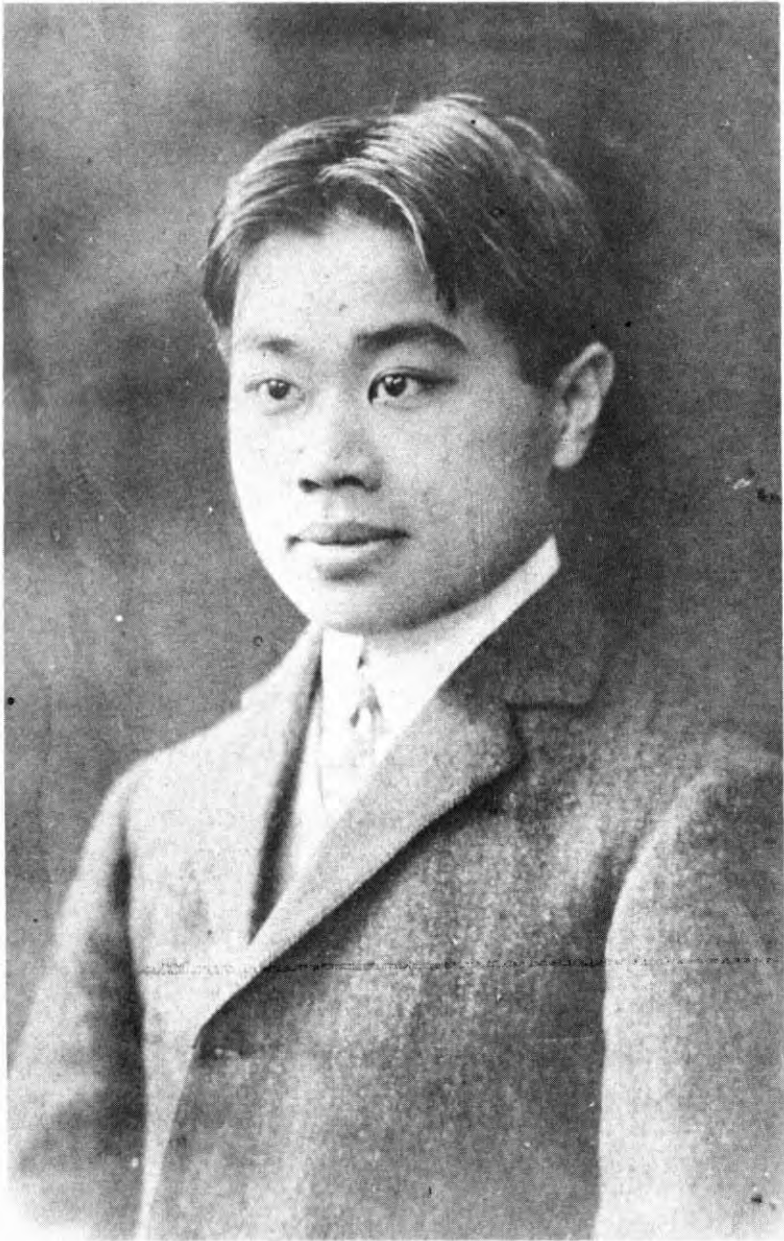
๔ คนสำหรับจัดให้มีประชุมแสดงบรรยายหรือโต้วาทีกันละอย่าง และ
 เกฬากรรมากรอีก ๔ คนสำหรับจัดการกีฬาเวลากลางวันให้มีการแข่งขัน
 ตามสมควร การชุมนุมคราวแรกสมเด็จพระบรมโอรสาฯ เสด็จมาร่วม
 ชุมนุมด้วย พวกเราชอบการชุมนุมกันทุกคนเพราะได้พบปะกันระหว่าง
 นักเรียนไทยทุกวัยทุกอาชีพ พอจนจะถึงเวลาชุมนุมในท้ายภาคเรียน
 ฤดูร้อนทุกคนต่างก็คอยจะมาด้วยความหวัง ความคุ้นเคยชอบพอกันใน
 ตอนนั้น ได้ยั่งยืนมาจนถึงในชีวิตภายหลังจนตายจากกันไปก็มาก พ่อเอง
 ไปเข้าประชุมครั้งแรกเมื่อปีแรกของสามัคคีสมาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ไป
 ประชุมทุกปีขาดปีสุดท้ายปีเดียวเพราะจะกลับบ้านอยู่แล้วต้องไปที่อื่นเสีย ได้
 ช่วยในกิจการต่างๆสุดแต่จะทำได้ คือเป็นเลขานุการ ๒ ปี เป็นเหรียญ
 ปี ๑ ได้ริเริ่มให้เล่นละคอนขึ้นเป็นครั้งแรกปี ๑ ในจำพวกนักเรียนที่
 ไปร่วมชุมนุมกันครั้งแรก ๔๐ กว่าคนยังมีเหลืออยู่เวลานั้นเพียงสาม คือ
 หม่อมเจ้าสิทธิพร เจ้าคุณสุพรรณสมบัติ กับพ่อเท่านั้น

จึงได้เล่ามาแล้ว พ่อเข้าเรียนฝ่ายมอเตอรันที่รั้ว แต่แม่อยู่
 ไปได้สักสองปีทางสถานทูตตกลงให้เตรียมไปเข้าออกซฟอร์ด จึงต้องเห
 การเรียนมาเข้าใกล้ฝ่ายแบบแผน (แคลสสิกส์) เข้าหน่อย ที่ทำเช่นนี้
 ย่อมทำให้การเรียนทางมอเตอรันช้าลงเพราะต้องเจียดเวลาไปเรียนภาษา
 โบราณแทนกรีกเสีย แต่นี่เองเป็นโอกาสให้ได้ไปเที่ยวชมบ้านเมืองกว้าง
 ขวางซึ้งกว่าปรกติของนักเรียนเพราะต้องไปเรียนสักฤดูในเวลาหยุดฤดู
 ร้อนและเข้าต้องลาเทอมจากรั้วเสียเทอม ๑ เพื่อไปเรียนสักฤดูใน
 ประเทศเยอรมันด้วย ในประเทศนั้นมีครูทางนี้มากกว่าทางอังกฤษ แต่ก็

มิใช่ว่าได้แต่สังเกตอย่างเดียว กลับได้ภาษาเยอรมันเพิ่มขึ้นมาอีกด้วย ถึงขั้นพูดได้สบาย และได้เข้าใจความคิดของอีกชาติหนึ่งในยุโรปซึ่งแท้จริงก็กำลังเป็นชาติสำคัญที่แข่งอังกฤษขึ้นมา สำหรับเราก็ได้แนวความคิดกว้างขวางขึ้นมากไม่ตายตัวอยู่เพียงความคิดอังกฤษแม้จะเป็นชนิดที่ดีมากเช่นจะหาได้ในโรงเรียนเช่นรักบี้

ภายหลังที่ได้ให้ความห่วงใยไว้แก่ผู้ปกครองในเรื่องวิชาความรู้ จะไม่เพียงพอเป็นระยะ ๆ มาจนพ้นปีที่สามของการเล่าเรียน คือระหว่างที่ได้ขึ้นไปถึงชั้นห้าในโรงเรียนรักบี้ภายในเวลาปีเศษ การเรียนของพ่อก็ดูที่จะดีขึ้นจนได้รับความยกย่องของผู้ปกครองทุกฝ่าย นายเบราวน์ผู้ดูแลนักเรียนยิ่งกว่าใครหมดได้แสดงความพอใจออกนอกหน้าและเอาใจช่วยพ่อตลอดมา ท่านอุปทูต (หลวงสรรพกิจปรีชา)^(๑) นั้นเต็มไปด้วยความหวังดีและอหฺยาศัยไมตรีอย่างไม่มีอะไรซ่อนเจือปนอยู่เลย บัดนี้ก็เอาใจช่วยจนถึงเที่ยววอดใคร ๆ ว่าเรียนดีอย่างเกือบจะไม่มีใครในจำพวกนักเรียนไทยจับได้ แต่ท่านมิใช่หนักการศึกษาท่านสนับสนุนไปอย่างผู้ใหญ่วิจิตมากกว่า เมื่อมีปัญหาอันใดเกิดขึ้นในเรื่องการเล่าเรียนท่านก็มักจะหารือเพื่อนทูตด้วยกันตั้งจะได้เล่าต่อไปเมื่อตอนจบเรียนในมหาวิทยาลัย

(๑) ภายหลังเป็นพระยานามเดียวกัน ตำแหน่งอัครราชทูตที่ลอนดอน ท่านชื่อเต็มว่า
จีน ไชคิกเสดียง

ขณะทรงศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ

ม. ชีวติมหาวิทาลัย

การที่ไปเรียนในมหาวิทยาลัยนั้นนับเป็นขั้นแรกของการเรียนอย่างผู้ใหญ่ สถานทูตมอบเงินใช้จ่ายให้อย่างเหมาไม่รบกวนจุกจิก แต่ถ้าใช้เกินอัตราที่ให้มาในเดือนหนึ่ง ๆ ก็ไม่ให้เพิ่มเติมอันใดอีก อย่างพ่อเป็นคนจนมาเสียจนเคยตัว พ่อจะเบียดกรอใช้เดือนละห้าปอนด์นั้นได้อย่างหวุดหวิด ความลำบากในเรื่องนี้มีเพียงใดจะเห็นได้เมื่อเล่าว่าเสื้อผ้าที่ใช้ประจำนั้นราคาสำหรับละสามหรือสี่ปอนด์ ถ้าเดือนใดตัดเสื้อสักสำหรับหนึ่งแล้วอยากจะไปเที่ยวชมทหรสพก็เป็นอันงด เพราะไหนยังจะอยากซื้ออะไรกินบ้างก็ต้องอยู่ในห้าปอนด์นี้ ทางการใช้โดยตรงบ้างก็เช่นในเรื่องค่าเล่าเรียนค่าหนังสือเรียนและค่าเดินทางที่ไกล

แต่การเรียนอย่างผู้ใหญ่ที่ดีที่เราพ่อผันผันเอาเองได้ในเรื่องจะเรียนอะไรเพียงไรและระยะใด เราต้องไปฟังการบรรยายสอนในระหว่างภาคเรียน แต่แล้วเราก็ต้องมาอ่านต่อกันต่อ ถ้าคิดซัดอันใดก็ไปหาหรืออาจารย์กำกับตัวได้ อาจารย์ผู้กำกับตัวนี้เป็นบุคคลสำคัญสำหรับเรามาก เพราะท่านยอมสละเวลาให้เราโดยไม่มีอัน ในคอลเลจหนึ่งก็มีอาจารย์ประจำนักเรียนไว้สำหรับช่วยเหลือในวิชาที่เป็นกลางๆ อาจารย์ของพ่อชื่อแฮมิลตัน ไฟฟ์ (ต่อมาอีกนานท่านได้รับพระราชทานตราชั้นสองของอังกฤษจึงได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นแบรอนเน็ต เรียกกันว่าเสอร์) ท่านเป็นผู้ใหญ่ใจเมตตากรุณา ทั้งๆ ที่ในสมัยเป็นอาจารย์ของพ่ออยู่นั้นอายุของท่านเห็นจะไม่แก่กว่าพ่อเกินกว่าสักห้าปี ในเวลาต่อมาเมื่อเร็วๆ นี้ได้เขียนจดหมายไปตามข่าวคราวท่านครั้งหนึ่ง ท่านแก่มากเสียแล้วยัง

อุศสาหะทอบมาว่าท่านจำได้ดีและยังระลึกถึงเสมอ อีกหน่อยเดี๋ยวก็ได้ข่าวว่าท่านตายลง ได้เขียนไปตามข่าวที่เลิกไฟฟ้ ภรรยาของท่าน เธอเล่าว่าสามีพูดถึง "มิสเตอร์ธานี" เสมอ ครั้งหนึ่งท่านได้รับเชิญไปเป็นผู้เป็นประธานในการแสดงปาฐกถาของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ในที่สาธารณะแห่งหนึ่ง ท่านได้พูดแนะนำผู้จะทรงแสดงปาฐกถานั้นว่าท่านยินดีที่ได้เป็นผู้แนะนำพระองค์ชาย เพราะท่านเคยมีศิษย์เป็นไทยมาแต่สมัยที่ยังสอนอยู่ที่ออกซฟอร์ด ชื่อมิสเตอร์ธานี พระองค์ชายกระซิบตามท่านด้วยความประหลาดพระทัยว่าอะไรเป็นอาจารย์ เพราะท่านแก่เหลือทนแล้ว เซอร์แฮมิลตันทูลตอบว่า แก่เกล้าๆ กลับแก่กว่ามิสเตอร์ธานีอีก

ที่ตรงหน้าจะแทรกความอีกอย่างหนึ่ง นักเรียนไทยชั้นอนุวงศ์อย่างพ่อหน้ทางราชการไม่เรียกว่า "เจ้า" เพื่อความสะดวกที่จะเล่าเรียนหรือติดต่อกับมหาชนทั่วไป นี่เป็นระเบียบที่ดียิ่งเพราะ "เจ้า" ของฝรั่งนั้นไม่น้อยแต่ละองค์มีเงินใช้จ่ายบริบูรณ์ ถ้าเราไปแสดงตัวเป็นเจ้าน่าจะมีโอกาสให้ฝรั่งดูถูกเจ้าไทยเป็นอันมาก ถึงจะประพฤติตัวก็อย่างไรก็ยอมไม่มีเงินจะใช้ให้สมเกียรติกันเทียบกับเจ้าฝรั่ง อย่างเราๆ ที่เป็นนักเรียนนั้นบางรายนายเบราวน์ก็เคยขยายบ้างว่าเป็นหลานพระเจ้าอยู่หัว แต่เขากำชับทันทีว่าขอไม่ให้พวกฝรั่งรับรู้ว่าเป็นเช่นนั้น เพราะทางราชการไทยไม่พอใจที่จะให้เป็นตั้งว่า คนอังกฤษโดยมากมีความเข้าใจและมีกัลยาณธรรมพอที่จะไม่มาเข้าช้รบกวณตามว่าเป็นเจ้าจริงหรือ แต่ในบางประเทศเขาไม่ชอบรับชายหนุ่มแปลกหน้าเข้าไปไว้ในบ้านของเขา

นายเบรวาน์จึงจำใจบอกว่าคนนั้นคนนั้นเป็นหลานพระเจ้าแผ่นดินเขาจึงยอมรับด้วยความเต็มใจและสนใจจะรู้จัก แต่เขาเหล่านั้นบางทีก็อดไม่ได้ที่จะเลียบเคียงซักถามว่าเป็นอะไรกันกับในหลวง เราก็ได้แต่บอกว่าไม่เป็นธรรมเนียมไทยที่จะนับญาติกับพระมหากษัตริย์

ย้อนมากล่าวถึงชีวิตระหว่างที่อยู่เ็นมหาวิทยาลัยเช่นออกซฟอร์ด บีแรกพ่อต้องไปเข้าบ้านอยู่ในเมือง “เมือง” ออกซฟอร์ดนั้นปนเปไปกับมหาวิทยาลัยไม่มีขอบเขตกันเด็ดขาดออกไป เวลาเช้าสัก ๘.๐๐ น. ต้องสวมเครื่องแบบมหาวิทยาลัยคือสวมครุยและหมวก ไปเซ็นชื่อที่ในคอลเลจเป็นการแสดงว่าอยู่ ต่อจากนั้นก็มีการเียะต้องไปติดต่อกับอาจารย์ประจำบ้าง ไปฟังการบรรยายบ้าง ถ้าเป็นวิชาชั้นต้นๆ ทุกคอลเลจมักจัดผู้สอนไว้ให้ เราต้องสวมครุยเสมอในโอกาสเช่นนี้ ต่อจากนั้นก็ไม่มีกรณีะอันใดอีก เราทำงานอ่านเขียนกันคว่ำของเราไป หรือไปสังคตต่างๆ ซึ่งมีมากเต็มที จะไม่ไปก็ไม่กล้า เกรงจะเป็นการถูกลงโทษในคอลเลจ นักเรียนเหล่านั้นมาเข้ามหาวิทยาลัยก็ออกจะตื่นตืษธิของผู้นใหญ่ไปตามๆ กัน ฉะนั้นยอมมีสังคตมากมายก่ายกองเรื่อย คุบาอาจารย์ก็เมตตาเชิญพวกเราไปร่วมอาหารเรื่อยๆ แต่ถ้าอยู่ในคอลเลจแล้วมีกฎอยู่ว่า ห้ามออกนอกเขตเมื่อเวลาค่าคิน ถ้าจะออกไปต้องสวมครุยและหมวกเครื่องแบบ แต่ออกซฟอร์ดมีชื่อว่าเป็นสำนักที่ชอบทำอะไรรแปลกๆ ฉะนั้น ใครทำตามระเบียบตั้งว่านี่ก็เป็นคนโง่ไม่เข้าที่จำเป็นจะต้องละเมิดกฎอันนี้ตามๆ กัน การละเมิดเช่นนี้อาจถูกจับมาปรับหรือทำโทษเช่นกักบริเวณได้แต่ก็ไม่เคยถูกจับสักที เข้าใจว่าถ้าไม่ไป

เที่ยวเมาเหล้าอะอะหรือประพตีก้าวร้าวเหลือเกินแล้วพวกสาววัดก็
เมินๆ ไม่เห็นเราเสียบ่อยๆ

กติกาก็อย่างหนึ่งซึ่งควรจะมาเล่าก็คือ เขาถือว่านอกจากจะ
ต้องมาเซ็นชื่อเวลาเช้าแล้วจะต้องมากินอาหารเย็นในคอลเลจเทอมละ
เท่านั้นเท่านั้นครั้ง จึงจะนับว่าได้อยู่ในคอลเลจโดยสมบูรณ์ ถ้าเราขาด
จำนวนการ “จำพรรษา” เหล่านี้เราขาดสิทธิที่จะรับปริญญาแม้เมื่อสอบ
ไล่ได้แล้วตามเกณฑ์ของมหาวิทยาลัย ความจริงการไปกินอาหารเย็นนี้
ก็ไม่ใช่ข้อเค็ดรอันอันใด อาหารก็มักจะมี สังคมก็เพื่อนๆ เราในสำนัก
เดียวกันนั่นเอง ท่านผู้อ่านหนังสือโดยเฉพาะที่เป็นฝรั่ง คงจะนึกว่า
เมื่อเล่าถึงชีวิตในมหาวิทยาลัยแล้ว ยังขาดอยู่อีกแง่หนึ่งซึ่งพ่อเองก็เคย
ถูกถามเนื่องๆ ชายหนุ่มที่เพิ่งได้รับความยินยอมให้เป็นผู้ใหญ่ย่อมตื่น
เต้นในสิทธิใหม่นั้น บางทีก็จนเกินขอบขีด ชายหนุ่มที่เป็นนิสิตในมหา
วิทยาลัยก็ไม่แปลกไปจากข้อนี้ จะเป็นดีหรือร้ายก็ตามแทบทุกคนก็ผ่าน
ชีวิตเช่นนั้นมาโดยเรียบร้อยบ้าง ไม่เรียบบ้าง สำหรับพ่อเพื่อนฝูงและ
ครูบาอาจารย์รู้จักกันทั้งนั้นว่าเป็นคนซื่อๆ ไม่ทำอะไรที่โลดโผนที่จะเด่น
แม้ในทางชั่วก็ไม่ทำ ข้อใหญ่ที่รังพ่อไว้จากชั่วก็คืออดนึกไม่ได้ว่าคุณทวด
จะเสียใจถ้าพ่อเป็นเช่นนั้น เพื่อนฝูงบางคนมักพูดว่าทวดอะไรกับคนแก่ที่
อยู่ห่างไปตั้งร้อยโยชน์พันโยชน์ และการที่วางตัวไว้ในระเบียบตั้งว่าน่า
จะทำให้เพื่อนฝูงแหงนว่าทำดีหรือมารยาเกินเหตุ ความจริงถ้าจะไม่ให้
ผู้หลักผู้ใหญ่เช่นคุณทวดรักก็ไม่ยาก แต่ท่านจะรู้หรือไม่รู้เราก็รู้สึกที่เรา
ล่วงเกินความรักที่ท่านมีต่อเราอยู่ดี ฉะนั้นพ่อไม่เคยเมาเหล้าเลยทั้งที่

ขณะทรงศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด

แวดล้อมไปด้วยเพื่อนฝูงที่คอยแต่จะชักชวนให้กินให้เต็มที่ เรื่องผู้หญิงก็เหมือนกันตั้งใจไม่ยุ่ง ผู้หญิงที่ผ่านไปผ่านมาตามถนนนั้นแน่นอนที่เดียวเขาพยายามติดต่อก็ แต่ถ้าวเราเพิกเฉยเสียเขาก็ไม่สามารถจะฉุดคร่าเราไปได้ หญิงผู้ดีนั้นในจำพวกนักเรียนที่มาเรียนอยู่ด้วยกันก็มีบางคนที่ถูกอัยยาศัย และเขาก็แสดงว่าเขาสนใจในตัวเรามากกว่าเพียงทักทายเล่นหัวกันอย่างเพื่อน โดยเฉพาะพวกหญิงที่มีใช้คนอังกฤษซึ่งแอบไปรู้ว่าเราเป็น “เจ้า” นั้นทอตสะพานมาบ่อย ๆ ใครเขาชอบเราเราก็ชอบ แต่ถึงขั้นรักกันอย่างหนุ่มสาวพ่อตั้งใจละเว้น ใครในจำพวกเพื่อนฝูงเราจะคิดว่าเชื่อหรือซลาดก็ต้องยอม เพราะถ้าไปตีสนิทเข้าเกิดรู้สึกจำจะต้องผูกพันกับเขาจริงๆ เขาก็คงเป็นที่เสียใจแก่ญาติทางบ้านใช้แต่ที่แก่อย่างคุณทวด หากที่ไม่แก้ท่านก็อาจไม่พอพระทัยได้ พ่อเป็นเช่นนี้มาตลอดชีวิต ก็รู้เหมือนกันว่าคนอื่นเป็นอันมากไม่เข้าใจหรือไม่เห็นใจ หรือเห็นว่าเราเป็นบ้าผิดมนุษย์ แต่ก็ช่าง เราเห็นตืออย่างนี้ใครจะมาทำอะไรเรา

ปัญหาเรื่องการเรียนนั้นก่อนที่จะเข้ามหาวิทยาลัยต้องสอบเรสปอนชัน ซึ่งมองดูเหมือนง่ายแต่เมื่อสอบเข้าจริงกลายเป็นประมาทไปตกวิชาที่ดูง่ายที่สุดคือเลข ความจริงพ่อมีนิสัยไม่ถูกกันกับวิชานี้ มองดูโจทย์ก็แน่ใจว่าทำได้แต่เมื่อทำเข้าจริงมันให้ผลออกไปว่าไปที่จะเขียนเลขนั้นเป็นเลขนี้ ครั้นเมื่อได้ผ่านขั้นนี้ไปแล้วก็ต้องสอบเข้าคอลเลจต่างหากซึ่งยากที่ต้องแข่งขันกันกับคนอื่น เมื่อได้ขั้นนี้แล้ว ก็ต้องสอบมอเดอเรชันที่เรียกว่าเป็นขั้นแรกของนิสิต เพราะเรสปอนชันนั้นเราไม่ใช่นิสิตเราเป็น

“คนนอก” การสอบไล่ชั้นนี้ถ้าเราสอบไม่ได้ภายในเวลาอันคอลเลจกำหนดเขาจะไล่ออกทันที วิชาที่ปานกลางไม่ยากไม่ง่าย

ในระยษณียังมีต้องสอบความรู้ทางคริสตศาสนาใช้นิวเทสตะเมนต์ภาษกรีกเดิม สำหรับนักศึกษาทั่วไป แต่มหาวิทยาลัยยกเว้นให้แก่ผู้ที่มีสัญชาติเป็นเอเชียหรือประเทศอิสลามในแอฟริกาเหนือถ้าเขาเหล่านั้นสมัครจะสอบทางวรรณคดีของชาตินั้น ๆ แทนได้ เช่นวรรณคดีสังกฤตหรือบาสีหรืออาหรับโบราณหรือฮีบรูหรือจีนหลงโบราณ พอได้ตกลงจะขอสอบบาสีซึ่งเขากำหนดให้อ่านที่มินิกาย ลีลิกุขนรชุกค ทั้งวคค ซึ่งแท้จริงยากกว่าบาสีที่อยู่ในหลักสูตรปริญาด้วยซ้ำ จึงได้ติดต่อขอไปเรียนจากศาสตราจารย์ ริส เทวิดส์ ซึ่งมีชื่อเสียงว่ามีความรู้ในทางบาสีมากนั้น โดยปกติท่านไม่รับสอนผู้ใดนอกจากศิษย์โดยตรงในมหาวิทยาลัยแมนเชสเตอร์ของท่าน ท่านเป็นศาสตราจารย์ภาษาเปรียบเทียบ (คือละติน กรีก สังกฤต บาสี ปรากริต และอิหร่านโบราณ) แต่นั่นบางทีท่านจะสนใจว่าเป็นคนไทยที่เป็นพุทธศาสนิกและท่านก็เคยเฝ้าเห็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าจนได้รับพระราชทานเงินไปพิมพ์บาสีปกรณ์ได้กว่า ๑ เล่ม สำหรับสมาคมบาสีปกรณ์

ท่านและภรรยาทั้งบุตรเล็ก ๆ พวกกันตอนรับตี เวลาเช้าท่านก็สอนให้ บ่ายท่านมีงานของท่าน เราเที่ยวไปตามสบายด้วยรถถีบเป็นส่วนมากจนทั่วเมืองอุตสาหกรรมใหญ่นี้ ได้สนใจในชีวิตกรรมกรจนได้เข้าใจว่าเหตุไรจึงเกิดมีพวกโซเซียลิสต์เหล่านั้นขึ้นมากมาย เมื่อถูกไปจริง ๆ ก็อาจเข้าใจทรรศนะของเขาได้บ้างว่าแท้จริงก็ใช่ว่าไร้เหตุเสียทีเดียว

ท่านศาสตราจารย์นั้นแม้ความเห็นจะกระเด็นไปทางโซเชี่ยลิสต์ อยู่มากก็เป็นบุคคลที่นับถือได้จริง ๆ เป็นคนตรงที่รักมนุษยชาติ ส่วนความรู้ท่านนั้นพอไม่รู้พอจะตัดสินแต่รู้สึกว่าคุณเห็นว่าคุณพระพุทธรเจ้าของเรา นำสรรเสริญและเป็นมนุษย์ฉลาดเลิศจริง ๆ นอกจากนั้นท่านเป็นคนมีไหวพริบโกศล สามารถจะหาถ้อยคำเหมาะและไพเราะมาแปลพระพุทธรวณะได้พอเพียงเป็นอย่างดี(๑)

พอกลับไปออกซฟอร์ดเมื่อได้ไปเรียนอยู่กับท่านศาสตราจารย์ราวเดือนเศษ ได้เข้าสอบลิตกษณวุฒกได้ง่าย ๆ จนแปลใจเพราะเป็นหนังสือยาวและไม่ยากนัก เมื่อพ้นขั้นนี้ไปแล้วจะมีเวลาอย่างน้อยปีหนึ่งสำหรับเลือกเรียนวิชาที่จะเป็นวิชาปริญญา

การเลือกวิชานั้นสำหรับพ่อตั้งเข็มทิศไว้ว่าจะรับราชการพลเรือนมิใช่ทางเทคนิค ขั้นต้นก็ไปสมัครเรียนธรรมศาสตร์ซึ่งเป็นวิชาที่ขึ้นชื่อว่าออกซฟอร์ดเก่งทางนี้กว่าอื่น แต่เมื่อไปโดนท่องกฎหมายโรมันเป็นภาษาละตินเข้าแม้มิได้เดือตร้อนภาษาละตินก็เบือศัพท์กฎหมายที่ต้องผ่านไปในเรื่อง จนในที่สุดต้องย้อนไปหาหรืออาจารย์ประจำวิชาและคอลเลจว่าจะเรียนอย่างอื่นได้ไหม ท่านให้ความเห็นว่า เมื่อคิดจะกลับไปรับราชการทางพลเรือนเช่นนั้นแล้ว ควรจะเลือกเอาวิชาที่เป็นกลาง ๆ ที่นึกชอบจริง ๆ ได้ตามท่านว่าที่นึกชอบนั้นวิชาบุรพคตี คือแคลสสิกฝ่ายตะวันออกจะสมควรหรือไม่ คิดว่าพวกฝรั่งที่จะไปเข้าทำราชการโดยมากเขาก็เรียนแคลสสิกของเขาเช่นละติน กรีก และประวัติศาสตร์

(1) ศุ SACRED BOOKS OF THE EAST : Buddhist Suttas pp. 146-156.

ลจจิก ฯลฯ พวกนี้ไปเป็นทูตก็มี ไปเป็นผู้ปกครองท้องถิ่นก็มี หากเราจะลองอนุโลมเรียนแคลสสิกของเราซึ่งมีอยู่ในหลักสูตรอ็อกซฟอร์ดที่เรียกว่าบรูพคัตจะเป็นอย่างไร อาจารย์เห็นชอบด้วยและสนับสนุนว่าเรียนไปเถิดอย่าไปเลิกเสียดกลางคันก็แล้วกันจึงได้เสนอเรื่อง ไปยังนายเบราวน์ ผู้ดูแลนักเรียน นายเบราวน์ก็เห็นชอบ เราได้ขอว่าอยากจะได้เติมภาษาปัจจุบัน เช่น เยอรมันด้วยเพื่อเป็นทางขยายขยายความคิด นายเบราวน์ก็เห็นชอบอีก เป็นอันตกลงจะเบนเข็มทิศไปทางบรูพคัต เรียนภาษาและวรรณคดีสัปดาห์เป็นข้อใหญ่มีภาษาแถม คือ บาลีและเรียนประวัติทางตะวันออกกับแนวความคิดทางวัฒนธรรมของตะวันออกด้วย ในระหว่างนั้นให้ไปหาความรู้ทางภาษาเยอรมัน ในประเทศนั้นเป็นการเพิ่มเติมด้วย

เวลาเรียนของมหาวิทยาลัยอ็อกซฟอร์ด (เคมบริดจ์ด้วย) นั้นจำกัดเพียงปีละหกเดือนนอกนั้นเป็นเวลาพักผ่อน นิสิตโดยมากได้ฟังการสอนในหกเดือนที่มหาวิทยาลัยเปิดแต่่มักไม่ว่างพอจากการสังคมถึงกับจะหาเวลาคุยหนังสือโดยลำพังได้ก็มากน้อย เมื่อถึงเวลาที่มหาวิทยาลัยปิดเช่นในฤดูร้อนปีโตใหญ่สี่เดือน ก็ได้มีเวลาคุยหนังสือของตัวเอง สำหรับพ่อนอกจากคุยหนังสือยังได้ไปเยอรมันอีก มักจะไปอยู่ในครอบครัวเยอรมัน เมืองนั้นบ้างเมืองนี้บ้าง บางทีก็ได้ไปเรียนบรูพคัตในสำนักศึกษาปาโมกษาจารย์ที่มีชื่อเสียงซึ่งมีอยู่ในเยอรมันหลายคนด้วยกัน เช่นศาสตราจารย์ยาโคบที่เมืองบอนน์ เมืองเยอรมันเปิดทางคิดให้ได้เห็นอีกทางหนึ่งจากที่เราเคยเห็นมาในสำนักอังกฤษ แต่มีเสียอยู่อย่างหนึ่งพวกสาว ๆ ออกจะตื่นว่าเราเป็นเชื้อพระวงศ์พระเจ้ากรุงสยาม ต้องคอยหลบหลีกในการตอบคำถามให้ดี แม้เราไม่อยากจะตอบอย่างไรก็ไม่จริงแต่ก็ยากอยู่

พ่อเป็นคนชอบเที่ยวดูภูมิประเทศ ในอังกฤษนั้นเบื่อแล้ว แม่
 ได้รับความภายหลังว่าได้เห็นเมืองอังกฤษไม่ถึงครึ่ง แต่ในเยอรมันไปข้าง
 ไหนคุ้มมันสนุกไปหมด ทั้งวัฒนธรรมของเขามีท่วงทีว่าจะใกล้เคียงไทย
 เรามากกว่าอังกฤษกับเรา เขามีนิยายพื้นเมืองเป็นหลักฐานน่าสนใจ
 สำหรับเราที่ชินมากกับการเหาะเหินเดินอากาศในเรื่องรามเกียรติ์ เรื่อง
 พรรคนัถสำหรับคนอังกฤษจะมองไม่เห็นที่น่าสนใจอย่างไรเพราะเพื่อน
 นัก แต่สำหรับเราเข้าใจทันทีและพลอยสนุกไปด้วย การที่เดินทางไป
 และได้ ไปพบเห็นที่ทางที่สมมติว่าเป็นที่ในเรื่องนิยายโบราณก็ออกจะ
 “ครึม” ติ แม้เป็นเรื่องที่เหลือเชื่อ เราที่เกิดมาในสังเวียนที่นับถือ
 พระมหากษัตริย์พอ ได้ไปพบเห็นหน้าใจ นิยมเจ้านายและรักแบบแผน
 เราก็ก็น่าสนใจได้ทันทีและพลอยชื่นใจตามไปด้วยหลายเรื่อง นอกจากนั้น
 การเที่ยวไปบนประเทศภาคพื้นยุโรปมีที่อยู่อีกอย่างหนึ่งที่มีอาหารกิน ได้
 อร่อยโดยเฉพาะฝรั่งเศส เยอรมัน ถ้าพ่อได้ ไปอิตาลีซึ่งครั้งนั้น ไม่มี
 โอกาส ก็คงจะไปมักมากในการกินอีก

หลักสูตรทางบรรพคดีนี้เป็นเรื่องที่มีใครมีใครสนใจจะรู้ แต่ถ้าจะ
 นำมาบรรยายไว้ก็เห็นจะไม่จำเป็น จะเป็นที่เบื่อหน่ายเกินไป ขอเล่า
 เพียงสั้น ๆ แต่ว่า การเรียนวรรณคดีของวัฒนธรรมโบราณอย่างนี้เขา
 ไม่ได้มุ่งจะให้อ่านคัมภีร์เหล่านั้นแตกฉานทุกแง่ทุกมุม เพราะวรรณคดี
 มีมากเหลือที่จะอ่านตะไปได้ให้ทั่ว ประโยชน์ของการเรียนภาษาแคลสสิก
 อยู่ที่ให้รู้จักเบาะแสของชนิดเรื่องที่เป็นแบบแผนของวัฒนธรรมโบราณ
 ซึ่งเป็นหลักของวัฒนธรรมใหม่ ๆ ของเรา ให้รู้จักเห็นเหตุและผล และ

วิถีทางที่วรรณคดีและวัฒนธรรมนั้น ๆ ได้วิวัฒนาการมาอย่างไร ให้รู้จักแนวทางที่สมัยโบราณท่านกันคว่าจนเป็นรูปในวัฒนธรรมสมัยใหม่ของเรา ก็แปลว่าถึงแม้ไม่มีในหลักสูตรว่าให้เราทราบว่าวัฒนธรรมสมัยใหม่เป็นอย่างไรเราก็ต้องรู้ ถ้าจะให้วิชาที่เรียนมาไว้ได้ประโยชน์อันสมบูรณ์ การเรียนของพ่อทำให้มองเห็นทางที่จะกันต่ออย่างกว้างขวาง เจ้าหน้าที่ในมหาวิทยาลัยจึงได้เสนอมายังนายเบรราวน์ ผู้ดูแลนักเรียนว่า สำหรับนักเรียนคนไหนถ้าอนุญาตเวลาให้อีกสักปีหนึ่งจะได้ประโยชน์คุ้มค่า แต่ในปีที่ได้พิเศษนี้พ่อขออนุญาตไปอยู่เยอรมันเสียหกเดือน แปลว่าต้องลงทะเบียนที่ออกซฟอร์ดเสียอีกเทอมหนึ่ง เมื่อถึงเวลาสอบไล่ในวาระสุดท้ายก็มาสอบตามปรกติ

การสอบไล่ที่ออกซฟอร์ดออกจะการใหญ่หน่อย ต้องแต่งเครื่องแบบของมหาวิทยาลัยอย่างเต็มที คือสวมเสื้อผ้าดำหรือมัว ๆ มอ ๆ ผูกผ้าผูกคอขาวห้อยปลายยาวอย่างคนโบราณ ต้องมีหมวกแบบของเขาไปด้วย เมื่อเข้าไปในห้องสอบไล่เขาจัดให้นั่งสลับกันกับนักเรียนที่เราไม่รู้จัก ซึ่งมีทั้งหมดหกกว่าพันคน เมื่อสอบเสร็จเขากำหนดให้ไปสอบปากเปล่าในเจ็ดแปดวันข้างหน้า เมื่อรายชื่อผู้สอบได้ออกประกาศแล้ว ก็ต้องรอรับปริญญาตามแต่เจ้าพนักงานมหาวิทยาลัยจะกำหนด พวกที่สอบในปลายปีเป็นส่วนมาก เขาบังคับให้รับปริญญาวันเอนคิเนีย (๒๕ มิถุนายนทุกปี) ซึ่งเป็นวันสำคัญอะไรอันหนึ่งของออกซฟอร์ดมาหลายร้อยปีแล้ว การแถลงในที่ประชุมใช้ภาษาละตินทุกอย่าง วันนั้นเป็นวันใหญ่วันหนึ่งของมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด

นายเบรราวน์เสนอรายงานสรุปการเรียนของพ่อว่า

Mom Chow Dhani arrived in England on the 28th September 1899 being then between thirteen and fourteen years of age. His extreme shyness for a long time rendered him almost inaudible; this and his ignorance of the language made it necessary to defer sending him to a boarding-school; he was therefore placed with a family (Dr. and Mrs. Guy Courtney of Ramsgate) and attended a small school daily with their own little boy. He made good progress here and at Easter was able to go to a well-known Preparatory School at Rottingdean at Brighton..... till the end of the summer term in the following year (1901) when the Headmaster wrote of him in the leaving-school report as follows:

"He has been an example of plodding perseverance and straightforwardness such as none could fail to admire and appreciate"

This description of M.C. Dhani is as true today as when it was written seven years ago.

นายเบรราวน์แสดงความเอ็นดูและเวทนาแก่พ่อตั้งแต่แรกไปเป็นนักเรียน คงจะสงสารว่ายิ่งเล็กลงมาก ครั้นต่อมาเขาก็สนใจติดตามเรื่องราวของพ่อ มาโดยลำดับ "เขีย" พ่อเรื่อยมา ในที่สุดขมวดรายงานว่า

I cannot close this review of Mom Chow Dhani's education in England without a brief expression of the warm regard and high esteem in which he is held by all who know him here. It is rare to meet anyone with such gentleness united to so much firmness. He has uncommon strength of character concealed under a manner that may be easily mistaken for timidity. I venture to lay some emphasis on this point in the hope that it may assist in a better appreciation of his true character. Equally strong is his integrity. It would be difficult to find anyone more sincere, straightforward and trustworthy. If he is given a position of responsibility I am confident he will show himself worthy of it and will reveal capacity and wisdom of a high order.

พ่อรักและนับถือนายเบรราวน์มากก็จริง แต่ไม่เคยคิดว่าผู้หลัก
ผู้ใหญ่ใดจะมีความเห็นยกย่องพ่อถึงเพียงนี้ จริงอยู่ในบรรดาเพื่อนฝูง

ยกย่องพ่อมากพอใช้ จึงได้เลือกให้ทำหน้าที่ผู้ใหญ่ของสามัคคีสมาคมใน
 สักสามปีสุดท้ายก็ไปประชุม ข้อความที่นายเบราร์นเขียนเสนอทาง
 ราชการเช่นนี้พ่อนึกอยู่เหมือนกันว่าท่านผู้ใดจะได้อ่านพบเห็นบ้างหรือ
 ไม่ คิดว่านอกจากทางสถานทูตที่ลอนดอนคงไม่มีผู้ใดได้สังเกตเห็น ต่อมา
 ไม่ช้าพระองค์เจ้าจรัญศัศกัฏฐาภรรยาราชทูตที่ปารีสซึ่งทรงเป็นที่
 ประทับของท่านอุปทูตในลอนดอน ในเรื่องการเล่าเรียนต่างๆ เสด็จมา
 ราชการที่ลอนดอนได้รับสั่งให้หาพ่อไปเฝ้าและตรัสว่า ฉันได้อ่านราย
 งานการเรียนของเธอมี่ความพอใจเป็นอันมาก เธอได้เรียนมาแต่ละ
 ลำดับของสำนักเรียนในที่อังกฤษเขานับถือกันว่าเป็นสำนักที่ดีเยี่ยมอัน
 หนึ่งทั้งสามแห่งแล้วก็เรียนได้ผลดีด้วย ฉันใคร่จะแนะนำถ้าเธอเห็นชอบ
 เธอควรจะไปเลือกเข้ากระทรวงการต่างประเทศ เพราะเคยเรียนมาอย่างนี้
 แล้วฝรั่งไม่ดูถูกได้ การติดต่อจะสะดวกขึ้นเป็นอันมาก ถ้าเธอตกลง
 อย่างว่าฉันจะจัดการฝากเธอเข้าโรงเรียนรัฐศาสตร์ที่ปารีสสักสองปีก็คง
 จะได้ปริญญาที่นั่น เธอจะเห็นด้วยไหม แต่พ่อไม่นึกอยากจะทำงาน
 ชนิดนั้น ทูลท่านตรงๆ ว่าไม่เคยฝึกฝนในทางนี้และไม่อยากทำด้วย
 ท่านตรัสซักว่าเหตุไรและคิดจะทำที่ไหน ได้ทูลว่ายังไม่เคยนึกจริงจังใน
 เรื่องทำงานนอกจากว่าจะรับราชการพลเรือน ไม่ได้คิดจะหาทางลัด
 อย่างไม่ คิดว่าค่อยๆ ขึ้นไปตามลำดับจะดีกว่าจะได้รู้งาน แต่จะเป็น
 งานชนิดไหนนั้น เคยคิดอยู่เพียงว่าอยากทำทางโบราณคดีแต่ไม่มีผู้หลัก
 ผู้ใหญ่เห็นด้วยเพราะเมืองไทยเรายังไม่ได้คิดจะทำทางนี้กันจริงจัง ทั้ง
 เงินที่จะใช้ทำก็คงจะมากและเกินกำลังของชาติไทยด้วย จึงได้คิดว่าอยาก

จะไปขอร้องงานทำที่มหาศไทยซึ่งเข้าใจว่าจะได้มี โอกาสดีที่จะรู้จักบ้านเมือง
ของเราให้ทั่วถึง ท่านตรัสว่ามหาศไทยนั้น ไม่เหมาะสำหรับคนอย่าง
เราๆ คอก เพราะเป็นงานคล้ายๆ กับฉาบฉวย การที่ได้เรียนมาแล้ว
ถึงขั้นสูงๆ ในมหาวิทยาลัยอาจไม่ช่วยให้สามารถทำงานชนิดนี้ได้ดี แต่
เมื่อพ่อยังยื่นความเห็นอยู่ท่านก็ไม่ฝันเหมือนจะไม่สู้พอพระทัยนัก มา
คิดดูภายหลังบางทีก็เสียค่าที่ไม่เชื่อท่าน แต่เรื่องงานทำนี้ยังจะเล่า
ต่อไปอีกไม่นาน

ในระยณะนี้เผด็จกรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดชเสด็จราชการในยุโรป
หญิงกลาง^(๑) ตามเสด็จไปด้วย พ่อกับชายกลางได้ไปติดตามเสด็จท่าน
หลายวัน พ่อเองไม่เคยคุ้นเคยกับท่าน เมื่อแรกๆ ที่ท่านได้พี่หญิงใหญ่
ไปเป็นพระชายาพ่อก็อยู่ในวงกับคุณทวด ได้เฝ้าใกล้ชิดแต่ตอนที่ไป
แวะทูลลาที่เกาะพงัน ต่อมาท่านเสด็จไปราชการที่ปารีสอีก ท่านทรง
พระเมตตาขับไปอยู่ด้วยที่ไซเตลที่ประทับ ก็ไม่รู้จะทำตัวให้สนิทกับท่าน
อย่างไรเพราะไม่คุ้นเคยกันมา ท่านดีด้วยตลอดแต่เราเองเป็นผู้เป็นไม่
เข้าหาท่าน มาตอนนี้อายุมากขึ้นแล้วท่านยังคงดีด้วยตามเคย เลยได้สนิท
สนมกับท่านและบังเกิดความรักความนับถือในพระองค์ท่านเป็นอันมาก
ท่านมีพระนิสัยเห็นใจเราและเข้าพระทัยความคิดความนิยมของเราได้โดย
เร็ว เราก็เลยอุ้นใจที่จะอยู่กับท่านระหว่างนี้ วันหนึ่งท่านทรงพระปรารภ
ถึงอนาคตว่าจะทำงานที่ไหน ทูลท่านว่าอยากจะได้งานที่มหาศไทยเพราะ
เห็นว่าน่าผลิตผลิตทำด้วยเป็นงานที่จะนำให้รู้จักบ้านเมืองของเรา

(๑) ม.จ. หญิงสมนมาลย์ จีระประวดี

ท่านไม่ทรงเห็นด้วยอีก ท่านแนะนำให้ไปทำงานกับในหลวงที่ราชเลขา ท่านอยากจะทำน้อยอย่างนี้มากจนกระทั่งบางโอกาสที่ท่านทรงเชิญบริษัท กรุ๊ปมาเจรจาเรื่องที่จะซื้ออาวุธท่านยังได้ทรงใช้ให้พ่อเป็นเลขานุการ จดรายงานสำหรับส่งไปเสนอที่กรุงเทพฯ เพราะการเจรจานั้นทำกันที่ เมืองเฮสเซินประเทศเยอรมัน พุดจากันเป็นภาษาเยอรมันตลอด ท่าน ตรัสว่าจะได้หัดไว้เผื่อนานไปทำงานในราชเลขาคงจะต้องมีโอกาส จด รายงานประชุมอย่างนี้บ้าง ต่อมาภายหลังตรัสชวนอีกว่า หรือจะทำงาน กับฉัน ๆ ก็มีงานให้ทำ ฉันเต็มใจจะรับแก้ไว้ในกรมเสนาธิการทหารบก ซึ่งต้องใช้ภาษามาก แต่ได้ทูลขัดข้องว่าเป็นเกี่ยวข้องกับท่านอย่างนี้ถ้า ทำได้ดีทรงยกย่องเขาก็คงนึกหาว่าเข้ากัน ถ้าทำไม่ได้ตีเขาก็คงว่า ๆ ท่าน เลี้ยงญาติเกี่ยวข้องจนผิด ท่านก็ทรงเห็นด้วย อย่างไรก็ตามท่านทรงชวน ให้ตามเสด็จกลับเมืองไทยด้วยกันจึงเป็นอันตกลงกลับ

ในที่สุดแห่งการเรียนรู้ที่ตอกันว่าเตรียมสำหรับอาชีพ (เพราะแท้ จริงมนุษย์เราย่อมเรียนกันอยู่ตลอดชีวิต) นี้ ย่อมเป็นธรรมดาที่จะมอง ย้อนหลังไปสำรวจลำดับแห่งความเป็นมา ชีวิตของพ่อนั้นก็แปลกอยู่ เหมือนกันตั้งแต่แรกเกิดมาก็ไม่เคยอยู่กับพ่อแม่ หญิงกลางเคยเล่าใน เวลาหลัง ๆ มาว่าพี่ชายใหญ่นี้แม่รักแต่พ่อก็ไม่เคยรู้สึกเพราะไม่เคยอยู่ ด้วยกัน แต่พ่อก็คุณทวดเป็นที่ยึดถือเป็นพ่อแม่ เจ้านายในวังท่านพากัน ตีเตือนว่าคุณทวดนั้นไปเอาของเขามาเลี้ยงเป็นลูก ถ้าของเขาบกพร่อง ไปอย่างไร น่ากลัวจะถูกตีว่าเลี้ยงลูกเขาจนเสียคน ซ้ำเป็นลูกชายใหญ่ ของเขาเสียด้วย ถ้าจะว่าถึงวิชาความรู้ก็ได้เข้าโรงเรียนตีมาแล้วจนรู้

หนังสือพอสมควรแก่ฐานะ หากแต่เมื่อใกล้จะถึงเวลาไปเมืองนอกก็นึก
ไม่ออกว่าจะอยู่ด้วยสุขใจได้อย่างไรโดยแยกจากคุณทวด จึงได้หวังจะ
ยึดถือเพศสมณะเพื่อไม่ต้องไปเมืองนอก เลยทิ้งวิชาภาษาฝรั่งเศสเสีย แต่
ต่อมาเสด็จปู่ทรงเกลี้ยกล่อมให้ไปนอกเป็นที่ตกลงกันแล้วจึงต้องไปตาม
เสด็จทูนกระหม่อมเล็ก ความรู้ภาษาอังกฤษนั้นหมดเกลี้ยงจริงๆ จนผู้
ดูแลนักเรียนซักจะถามทวงทีจะเกี่ยวเชิญให้เรียนถึงกับรายงาน ไปยัง
สถานทูตว่า ไม่เห็นมีทางที่จะเซ็นเด็กคนนี้ไปเรียนจริงจังได้ เพราะพูด
ไม่ออกจากปาก ไม่มีทางที่ครูบาอาจารย์จะหยั่งรู้ได้ว่า รู้อะไรบ้างแล้ว
หรืออย่างไร แต่เมื่อไปอยู่กับคนอังกฤษไม่มีโอกาสจะพูดไทยกับใครได้
ตั้งครั้งมีและแวล้อมไปด้วยคนอังกฤษทุกวัยมันก็รู้ไปเอง ไวยากรณ์ก็
ไม่ได้เรียนอีกรู้ไปอย่างเครื่องจักรอย่างเด็กฝรั่งหัดพูด พอรู้บ้างพอ
สมควรเขาก็ส่งเข้าโรงเรียนกินนอน แต่ระหว่างนั้นได้รับความสนใจ
และเมตตาเหมือนเป็นลูกเขาจากผู้ปกครอง เช่น นางคอร์ธนี และจาก
นายเบรราวน์ผู้ดูแลนักเรียนเป็นอย่างมากสนใจสบายรู้สึกเหมือนมีพ่อแม่
ขึ้นมา

เรื่องหนักใจของผู้หลักผู้ใหญ่มิได้อยู่แต่เฉพาะการเรียนเท่านั้น
อนามัยที่เคยสมบูรณ์ก็ทรุดลง เคยอ้วนก็กลายเป็นผอมจนถูกสงสัยว่าจะ
เป็นวัณโรคต้องถูกเกณฑ์ให้กินอาหารบำรุงเสียเย้ย

การที่นายเบรราวน์จัดการให้ไปเข้าโรงเรียนรักบี้ในชั้นเดิมพ่อก็
ไม่เข้าใจเพราะที่นี่เป็นโรงเรียนเอกอู้นหนึ่ง โฉนจึงเอาเด็กที่มีแวว
น้อยที่จะเรียนได้ดีไปเข้า แต่เดาว่าเพราะเมืองรักบี้ตั้งอยู่บนที่ราบสูง

ดินฟ้าอากาศเขานิยมกันว่าเป็นที่ดีสำหรับเด็กที่มีอนามัยไม่สมบูรณ์ ทั้งโรงเรียนมีชื่อเสียงว่าดีระเบียบเคร่งครัดมาแต่ไหน ๆ แล้วเช่นเข้าชั้นแรกต้นจะเป็นฤดูร้อนหรือหนาวจัดก็ต้องอาบน้ำเย็นเฉียบ ถ้าหลบหลีกระเบียบอันนี้ถือว่าเป็นมหันตโทษมีอัตราถูกต้องสามที ยิ่งกว่าหลบหลีกกีฬาซึ่งโทษหนักเหมือนกัน

ในที่สุดก็กลายเป็นได้อาอนามัยสมบูรณ์คืนมา และการเล่าเรียนก็ดีขึ้นโดยลำดับ จนเข้ามหาวิทยาลัยได้ในระดับอายุทันเพื่อนนักเรียนอื่น ๆ คืออายุ ๑๘ ปี เพราะมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดและหอเมอร์ตันไม่ยอมผ่อนผันระเบียบใดๆ เลย

๑. เดินทางกลับมาอยู่บ้าน

ทั้งรู้จักอยู่ พ่อเป็นคนชอบเดินทาง เสด็จในกรมทรงชวนให้กลับกับท่านราวกับท่านทรงทวยใจดู ก็ท่านชวนว่าเรากลับไปด้วยกันโดยรถไฟสายไซเบียร์ เมื่อไรเธอจะได้ไปอย่างนั้นอีก ความจริงพ่อหวังอยู่และได้รับอนุญาตผู้ปกครองนักเรียนไว้แล้วว่า ตอนจะกลับให้แวะไปต่อการเรียนภาษาและวัฒนธรรมของเยอรมันได้อีกสักหกเดือนในประเทศเยอรมัน แต่เมื่อท่านทรงชวนอย่างนี้ นอกจากจะเกรงพระทัยท่าน ก็ยังอยากจะได้ผ่านไซเบียร์ซึ่งยังไม่เคยรู้จัก จริงอยู่เรารู้ที่อยู่ว่าไซเบียร์นั้นไม่มีอะไรน่าดูเลยแต่ตามทางที่จะมาคงจะนำคุร์สเซียและญี่ปุ่น ทั้งสองประเทศกำลังมีชื่อเสียงโด่งดังอยู่ในเวลานั้นว่าได้รับกันและญี่ปุ่นได้เอาชนะแก่ยักษ์ใหญ่ได้อย่างไม่มีใครหวัง เมื่อเป็นอันตกลง

อย่างนี้แล้ว ในกรมท่านมีพระชู่จะเสด็จผ่านปารีส พ่อยังไม่ไต่รำลา พวกห้องเสวยยังไม่อยากจะรีบตัวนมา จึงทูลลาอยู่ในอังกฤษก่อนสัก ๑๕ วันแล้วจึงจะตามไปสมทบกระบวนเสด็จ

ตอนนั้นก็เริ่มลา รายแรกทีไปลา ก็คือ หมอและนางคอร์ตันที่แวมสเกต ผู้มีบุญคุณประคับประคองไว้เมื่อยามยากแรก ไปถึงเมืองอังกฤษ แหม่มคอร์ตันดีใจที่ได้พบกันจนน้ำตาไหล เราก็รู้สึกเหมือนเขาเป็นเมื่อย่างสนิทสนม ความเดิมที่เขาเลี้ยงน้ำใจไว้ได้ ไหลมาสู่ความจำไม่ขาดสาย รู้สึกสลัดใจเป็นกำลังที่จะจากมา ถัดจากนั้นก็ไปลาพวกครูบาอาจารย์ที่ออกซฟอร์ด และอาจารย์ดึกกินสันที่รักบัลและอื่น ๆ สุดท้ายก็คือนายเบรราวน์ซึ่งบัลันเรารู้สึกเหมือนบิดาบังเกิดเกล้าเพราะเขาคิดจริงๆ

เมื่อเสร็จรำลาแล้วก็ข้ามไปทางฟลิสสิงเงินในประเทศเนเธอร์แลนด์ ขึ้นรถไฟไปยังเบอร์ลิน ได้ไปพบเจ้าคุณสุรเสนา (กลัน ชูโต) ซึ่งตามเสด็จในกรมมาในหน้าที่องครักษ์และนายทหารผู้ใหญ่ในกระบวน (ท่านเป็นนายพลแล้ว) แต่ตอนนี้ล่องหน้ามาเตรียมการเสด็จกลับได้เรียนหาหรือท่านว่า เมื่อก่อนจะออกจากอังกฤษได้รับลายพระหัตถ์ดีพระองค์รังสิตทรงชวนให้ไปอยู่กับท่านก่อนที่กรมนครชัยศรีจะเสด็จมาถึงเบอร์ลิน พระองค์รังสิตท่านประทับอยู่ที่เมืองไฮเตลแบรคซึ่งพ่อยังไม่เคยเห็นและอยากจะเห็นมานานแล้ว นอกจากนั้นท่านจะทรงพาไปฟังออเปราชุดใหญ่ที่เมืองไบรอยท์ เป็นโอกาสดีที่จะได้ฟังออเปราชุดแหวนที่พ่อเคยชอบนักหนานั่นอีกครั้งหนึ่งก่อนที่จะกลับเมืองไทยและคงจะไม่ได้ชมอีก แต่เจ้าคุณเห็นว่าอีกไม่กี่วันในกรมนครชัยศรีก็จะเสด็จมาเบอร์ลินแล้ว ควร

จะรออยู่ที่เบอร์ลินนี้ โครงการพระองค์รังสิตก็ล้ม พอก็เสียชีวิตยิ่ง
แต่ก็ไม่อยากจะทำอะไรที่ในกรมจะไม่พอพระทัย

ครั้นในกรมเสด็จมาถึงเบอร์ลินก็มาประชวรลงด้วยพระโรคประจำ
พระองค์ในพระอันตประเทศ ท่านประชวร ๆ หาย ๆ เรื่อยมาแต่เมื่อยัง
เสด็จอยู่ที่ลอนดอนแล้ว แต่ท่านเป็นผู้ที่ห่วงนักที่จะมิให้บริวารของท่าน
ต้องขาดการรับรู้เห็นทุกสถานที่ที่ผ่านไป บางทีระหว่างที่ตามเสด็จอยู่
ท่านประชวรลง ท่านทรงหยิบสมุดนำทางมาประทานให้อ่าน พลิกหน้า
ประทานด้วยแล้วตรัสกำชับให้ ไปดูเพื่อมิให้เสียโอกาสที่ได้ผ่านมาไม่ว่า
ที่ไหน ๆ ท่านประทับอยู่ที่เบอร์ลินราวห้าวันก็เกือบไม่ได้เสด็จไหนเลย

ครั้นถึงกำหนดที่จะเดินทางต่อมาก็พอพระอาการบรรเทาลง ใน
กระบวนเสด็จนั้นนอกจากพระองค์ท่านกับหญิงกลางแล้ว ก็มีเจ้าคุณ
สุรเสนา พระสารภันท์ (ภายหลังเป็นพระยาศรีสุรราชภักดี) นายผิน
นายรัตน นายชิต และพระองค์รังสิตเสด็จมาสมทบเที่ยวมอสโคว์ด้วย
พระองค์หนึ่ง เมื่อรถไฟมาถึงวาร์เซา (Warsaw) กระบวนนี้หยุดให้
ผู้โดยสารขนของถ่ายไปอีกสถานีหนึ่งในเมืองเดียวกัน เพื่อขึ้นรถไฟของ
ชาติโปแลนด์ นายชิตผู้กำกับสัมภาระทั้งหมดหายไปพร้อมกับหีบปิดของ
บรรดาผู้มาในกระบวนเสด็จทั้งหมด รออยู่เท่าไรก็ไม่มา เจ้าหน้าที่
รถไฟเอื้อเฟื้อเจ้านายส่งหีบรถไว้ทั้งกระบวนและโทรศัพท์ไปตามตำรวจ
ทั้งเมืองให้สืบสวน ประมาณสักชั่วโมงหนึ่งจึงได้นายชิตมาทั้งหีบปิด
ทั้งปวง ได้ความว่านายชิตไปถ่ายรูปจุฑุฑุทศาตร์อะไรเข้า เวลานั้น
สงครามรัสเซีย - ญี่ปุ่นเพิ่งยุติลง ตำรวจคาดว่าเป็นญี่ปุ่นจึงคว่ำ

เอาตัวไปขังไว้ในโรงพัก เมื่อเป็นที่เรียบร้อยแล้วรถไฟเราก็ออกเดิน
 ต่อไปจนถึงมอสโคว์ ที่นี้ทองรอดเดียนี่เป็นนายร้อยแต่งเครื่องแบบโก้
 มารับเสด็จในกรม ๆ ทรงชวนมาค้างที่โรงแรมเดียวกัน คำว่าวันนั้น
 ทองรอดพาพวกเราเที่ยวรวมทั้งพระองค์รังสิตด้วยเว้นแต่ในกรมกับหญิง
 กลาง ไปกันตลอดคืนทั้งนอกเมืองในเมืองสุดแต่เธอจะพาไป รุ่งขึ้น
 ไปดูสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งน่าดูเป็นอันมาก โดยเฉพาะวังเครมลินอันมีทั้ง
 พระราชฐานทั้งสำนักงานราชการตลอดจนเรือนจำสำหรับโทษต่าง ๆ
 ของชายที่เป็นฝีมือเช่นของลงยาใสเห็นทะเลก็มีมาก

จากมอสโคว์เราแยกจากพระองค์รังสิตกับทองรอดมาขึ้นรถไฟ
 ข้ามไซบีเรียอันเป็นรถไฟขนาดรางกว้างเต็มเมตรเหมือนรถไฟไทย
 ครั้งก่อน ตามกำหนดว่าจะเดินทั้งกลางวันกลางคืน ๑๓ วัน เสด็จในกรม
 ทรงรับภาระมาอย่างหนึ่งซึ่งตกมาเป็นหน้าที่พ่อ คือพระเจ้าอยู่หัวได้ตรัส
 มาให้ซื้อหมาตัวมาถวายตัวหนึ่ง ถึงสถานีโตที่หยุดตั้งสองชั่วโมงขึ้นไป
 พ่อต้องไปจูงมันมาจากรถสัมภาระให้มาเดินเหยียดแข้งเหยียดขาเสมอ จน
 มันติดพ่อ พ่อเห็นเข้าก็ดีใจนัก รถไฟนี้หยุดตามสถานีใหญ่ตั้งแห่งละ
 สองหรือสามชั่วโมงแต่ไม่มีใครอยากไปเที่ยวในเมืองนักเพราะไม่มีอะไร
 จะดู ของที่เขาเอามาเร่ขายที่รถไฟก็มีแปลก ๆ บ้าง เช่น หินฝนทอง
 ตามภาคกลางของไซบีเรียว่ากันว่าถูก ก็พากันซื้อมาคนละหลายชิ้น
 การเดินทาง ๑๓ วันนี้ความจริงก็เบื่อแต่เขาเลี้ยงดูดี ภูมิประเทศก็เป็น
 ทุ่งคล้าย ๆ กันเกือบตลอดทาง เว้นแต่สุดท้ายสองวันเมื่อเข้าเขตเม่งจูซึ่ง
 หน้าตาเป็นแจ่มมาก มีแก่ง มีวัด ฯลฯ แต่ก็นาน ๆ จึงจะพบเพราะทาง

ที่ผ่านมาเป็นทุ่งนาเตียน ๆ เสียมาก ที่ทะเลสาบโบราณราวหกวันจาก
มอสโควมีเมืองใหญ่ รถไฟหยุดตั้งสี่ชั่วโมง คนมากทั้งชนทั้งสง ถ้าเข้า
ใกล้ก็เหม็นสาบ

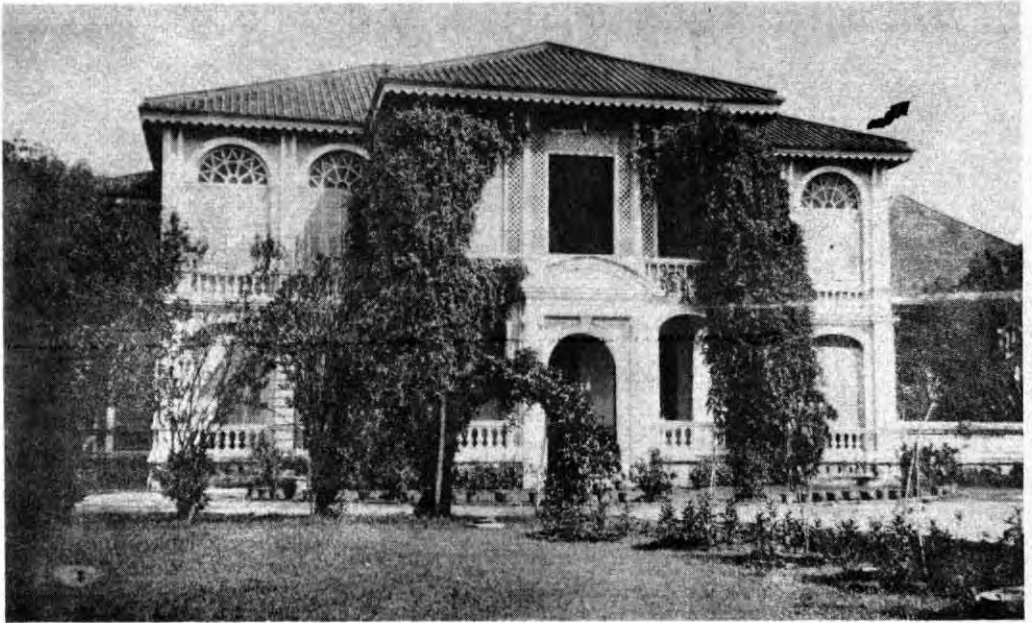
วันสุดท้ายของการเดินทางมีพายุแรงมาก รถไฟเข้าถึงสถานีสุดท้าย
ทางที่วลาดีวอสต็อกเวลาสี่ยามหนึ่ง ลมยังจกอยู่ รถไฟเข้าเทียบท่าเรือ
เรือที่จะข้ามไปญี่ปุ่นนั้นเป็นเรือใหญ่ตามแบบเรือที่ข้ามช่องแคบไซจักร
ข้างถ่วงน้ำหนัก แต่กระนั้นก็ถูกคลื่นมาก เพราะมีพายุแรงอยู่ตลอด ไม่
เป็นอันได้นอนเลย พอรุ่งเช้าก็ถึงเมืองสุรูงา เรือเข้าเทียบท่า ได้แต่คลื่น
น้ำปลากวไปหมด เราชับนมก็มีทหารมารับเสด็จในกรม นำเสด็จไป
เสวยเครื่องเข้าที่โรงแรมแห่งหนึ่งแล้วก็ขึ้นรถไฟต่อไป ระหว่างทางได้
พบนักเรียนคนหนึ่งที่มารับเสด็จในกรม คือหม่อมราชวงศ์ไผ่ มาลากุล
เป็นนักเรียนในพระอุปถัมภ์สมเด็จพระบรมราชินีนาถผู้ทรงเลี้ยงคุณสกุล
มาลากุลน้อยเสมอ ในที่สุดก็ไปถึงโตเกียวในวันรุ่งขึ้น ที่นี้เจ้าคุณทุก
(พระยานวิศรราชกิจ ภายหลังเป็นพระยาวิสุตรสาครศิริ สกุลโชติกเสถียร)
มารับเสด็จและตามเสด็จตลอดทาง ทำให้กรีกกรีนเพราะท่านเป็นคน
สนุกเฮฮามาก ระหว่างที่อยู่ญี่ปุ่นมีเวลาจำกัด ไม่ได้ดูเมืองที่สำคัญ
ทางวัฒนธรรม เช่น เกียวโตหรือนาระ แล้วก็ไปลงเรือที่เมืองโคเบะเป็น
เรือของบริษัทเยอรมัน ตามทางที่มาแวะเซียงไฮ้ คณะนายทหารถวาย
เลี้ยงในกรมในฐานะทหารด้วยกัน มีอาหารตั้ง ๔๐ ลำดับ นั่งกินกันอยู่
เห็นจะไม่น้อยกว่า ๔ ชั่วโมง เสร็จแล้วก็หวนแล้วก็ย้อนไปดาวอีก
มีปลาตบยกเข้ามาทั้งตัว พอหันลงไปมันกระโดดขึ้นเต็มแรงไปตกลงบน

ตกเจ้าคุณสุรเสนา เจ้าคุณเกลียดของพรรคนี้อยู่แล้ว เตือดร้อนเป็นกำลัง จากเชียงใหม่ก็มีมาช่องกง แล้วก็มีมาจอดอยู่นอกสันดอน จะเล่าอะไร นักก็จำไม่ค่อยจะได้เพราะนานมาแล้ว ที่สันดอนคณะนายทหารลงเรือย่อม ๆ ออกไปรับเสด็จเข้ามาขึ้นที่ท่าสมุทรปราการ ชายใหม่ออกไปรับที่นั่นเพราะเสด็จปู่ประชวรมากเสด็จไปรับไม่ได้ เจ้าคุณสิงหนเสนี (แต่ยังเป็นพระยาประสิทธิศัลการ) ก็ไปรับด้วยกัน ท่านกลับจากเป็นทูตที่ลอนดอนเข้ามาเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงกลาโหม จากสมุทรปราการ มารดไฟถึงกรุงเทพ ฯ

บ้านเราที่ตลาดน้อยอยู่ระหว่างถนนเจริญกรุงตอนวัดฉนวนหรือวัดอุภัยราชบำรุงกับคลองผดุงกรุงเกษม พ่อเองไม่เคยอยู่เพราะไปอยู่เสียในพระบรมมหาราชวังกับคุณทวดตลอดสมัยที่เกิดมาจนอายุ ๑๓ ซึ่งไปเมืองนอกเพื่อการเรียน ไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นบ้านเลย ได้ทราบมาว่าวังของพ่อนั้นเดิมอยู่ที่ปากคลองตลาดอันคุณทวดได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเพื่อสร้างเป็นวังของพระโอรสของท่าน เสด็จปู่ทรงเล่าว่าที่วังเก่านั้น ท่านเขียนแบบสร้างกำหนดตามพระอัยยาคัย และที่นั้นอยู่ติดฝั่งแม่น้ำซึ่งควรจะเย็นสบายหากแต่มีเรือกะบิ๋น้ำปลาลากแม่น้ำแม่กลองมาเข้าที่จอดอยู่ยี่ตาวเลยที่ของท่านออกไป และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้ามีพระราชประสงค์จะทรงสร้างวังพระราชทานพระราชโอรสจึงตรัสขอแลกเปลี่ยนกับที่ใดที่หนึ่งสุดแต่ท่านจะมีพระประสงค์ได้เป็นวังใหม่ เวลานั้นท่านได้รับพระบรมราชโองการให้ไปราชการรักษาความสงบทางภาคพายัพซึ่งพวกที่ฝักฝ้ายกับอังกฤษพยายาม

ยุแหย่ให้ราษฎรบ้านป่วนทำนองจะให้ขอปลีกแยกออกไปขึ้นแก่อังกฤษซึ่งปกครองพม่าและลาวเงี้ยวอยู่แล้ว การสร้างวังใหม่จึงตกเป็นหน้าที่ของกรมพระคลังข้างที่จะจัดการถวาย เนื้อที่ซึ่งได้มาก ไม่น้อยกว่าวังปกคลองตลาด แถมมีบ้านจีนมีตึกแบบจีนใหญ่โตอยู่ในที่ทางด้านคลองผดุงกรุงเกษม แต่ไม่สู้จะน่าอยู่ได้สบายเพราะอาคารแบบจีนย่อมนั้นจุกจิกไม่มีท่าลม ดูเหมือนจะเคยเป็นบ้านนายอากรจีนซึ่งค้าขายชาดทนต์องยกบ้านใช้หนี้พระคลังข้างที่ อย่างไรก็ดี การที่พระคลังข้างที่เข้ามาดูแลจัดการสร้างและปักเขตวังใหม่นี้แม้จะได้เนื้อที่ไม่สู้จะคับแคบกว่าวังเก่าก็เป็นรูปร่างชอบกล คือเป็นเนื้อที่ป่องกลางแต่ทางด้านถนนเจริญกรุง ซึ่งน่าจะเป็นหน้าวังนั้นแคบมากพอสร้างเป็นถนนเข้าไปยังข้างในเท่านั้น ส่วนตำหนักนั้นแล้วพระคลังข้างที่ทำและออกแบบ แม้จะใหญ่โตโอโงกว่าตำหนักของเจ้านายโดยมากที่เป็นชั้นเดียวกับกับเสด็จปู่ก็ดี แต่สร้างไปอย่างไม่มีควมมุ่งหมายที่จะให้อยู่ได้สบายเลยเพราะกันด้านที่เป็นท่าลมไว้จนหมดเว้นห้องเดียวที่ต่อมาใช้เป็นห้องบรรทมและมีห้องย่อยๆ ซึ่งท่านทรงใช้เป็นห้องทรงพระอักษรอีกห้องหนึ่ง

เมื่อก่อนพ่อไปเมืองนอกนั้นวังนี้มองดูเห็นเป็นวังที่มีท่าที่งามสมพระเกียรติยศของท่าน เพราะท่านทำสวนมีสนามใหญ่และ ได้ยินว่าเจ้าของท่านตั้งพระทัยทำให้โอโง่ทางนี้มาก แต่ตอนที่กลับมาเป็นเจ้าของท่านประชวรเสียตึกๆ กันหลายพัก แม้มักตายเสียแล้ว ชาดผู้ปกครองวังและแม่บ้าน เลยดูรกร้างว่างเปล่าหน้าสลตใจ ไม่นึกอยากอยู่เลย แต่ก็อยู่ด้วยความเต็มใจเพราะครอบครัวของเราก็ออกันทั้งนั้น เว้นแต่พี่น้อง

วังตลาดน้อย

ที่ออกเรือนไปแล้วสององค์ ในขณะที่คุณทวดออกมารับตัวจากในพระบรมมหาราชวัง น้องๆ ก็มีชายใหม่ (รัชฎาภิเศก) กำลังจะโตเป็นหนุ่ม ตื่นเต้นพี่ชายช่วยเหลือทุกอย่าง น้องหญิงน้อยซึ่งเข้าไปอยู่ในพระราชสำนักสมเด็จพระบรมราชินีนาถตั้งแต่ก่อนแม่ตาย และหญิงเล็กไปอยู่เมื่อแม่ตายแล้วก็กำลังอยู่ที่วังด้วย ถัดลงไปเรียกกันว่าชายนิค (ทวิธาภิเศก) อยู่โรงเรียนราชวิทยาลัย ถัดลงไปยังเล็กวิ่งเล่นอยู่ที่วังภายหลังจึงได้ไปเข้าโรงเรียนนายร้อยและเล่าเรียนได้ดีจนได้ทุนไปเรียนต่อที่อังกฤษ แล้วกลับมารับราชการในกระทรวงกลาโหมในทางวิชาการเป็นส่วนมากจนเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองในศก ๒๔๗๕ จึงขาดโอกาสที่จะทำราชการอันใดที่เป็นชั้นเป็นอัน คนนี้ชื่อมูธาภิเศก ถัดไปเป็นหญิงชื่ออภิสิทธิ์สมาคมอยู่กับคุณทวดเรื่อยมา น้องที่ไม่ได้อยู่ที่วังเวลานั้นยังมีน้องชายฉัตรมงคลไปเล่าเรียนที่เมืองอังกฤษโดยทุนเล่าเรียนหลวงที่สอบแข่งขันกัน ไปปีละสองคน เวลานั้นเรียนทหารที่แซแทมเป็นทหารช่างซึ่งเปลี่ยนเรียกกันภายหลังว่าทหารสื่อสาร เขามีวิชาดีได้เป็นถึงนายพลจเรทหารบก ก็พอเกิดเปลี่ยนแปลงการปกครองก็เลยถูกปลดจากราชการเยี่ยงพระราชวงศ์ที่เป็นทหารเด่น ๆ

ขณะที่กลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ นั้นเสด็จปู่เพิ่งจะเริ่มทูลเกล้าพระอาการประชวร เมื่อพ่อไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาฯ ท่านยังตรัสว่า เธอกลับเข้ามาเวลานี้เหมาะทีเดียวเพราะเสด็จพ่อของเธอกำลังประชวรมาก หวังว่า เมื่อลูกเข้ามาถึงนี้ท่านคงจะสบายพระทัยและหายประชวรโดยลำดับ ญาติพี่น้องอันใดนอกจากในพระราชวงศ์ก็ไม่มีที่มากนัก ที่ได้เห็นหน้า

กันมากหน่อยก็มีหลวงพิศาลเสนามาตย์ (หมอง) บุตรพระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงครามเจ้าเมืองนครชัยศรี ซึ่งรู้จักมาแต่เมื่อมาอยู่ที่วังศาลน้อยแล้วไปรับราชการทหารได้เป็นนายทหารฝ่ายผู้ช่วยพลรบจนถึงยกกระบัตร์ทัพบกมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสาธิตทวิสุทธรักษ์ ผู้ที่ไปมาหาสู่อยู่เหมือนอย่างเมื่อเสด็จบั้งทรงเป็นเสนาบดีว่าราชการกระทรวงอยู่นั้นก็มีเจ้าคุณสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) ซึ่งในระยะนี้เอาธุระประคับประคองท่านเป็นอันมากอย่างน่านับถือและสรรเสริญ แล้วยังมีพระยาวิสูตรสาครดิฐ (เทียน) ซึ่งเคยติดต่อกันมาและเมื่อใดที่ท่านมีพระธุระเช่นฉลองพระชนมายุก็ยังมาช่วยจัดการต่าง ๆ เจ้าคุณวิสูตรนี้พอรู้จักเมื่อเป็นขุนเลขาเป็นผู้ประจำพระองค์เสด็จบั้งอยู่นานในหน้าที่เลขานุการแล้วติดตามท่านไปอยู่กรมเจ้าท่าเลยอยู่ในนั้นมาจนได้เป็นอธิบดี พวกราชสำนักก็เคยนับถือท่านและท่านโปรดปรานนั้น แม้จะแสดงว่ายังรักใคร่จงรักภักดีต่อท่านกันนาน ๆ จะได้เห็นสักครั้งหนึ่ง บางคนก็มีใจว่าตั้งใจจะทอดทิ้งแต่มิได้เคยมีนิสัยที่จะไปช่วยเหลือธุระใครนอกเวลาราชการ ที่รู้ว่ายังรักท่านอยู่ก็ให้เห็นบ้าง เช่น เวลาท่านสิ้นพระชนม์ลง คนเช่นพระยาอภัยนันทริกามาตย์ (จ่าง) ก็มาร้องไห้อย่างเอาใจไม่อยู่ที่เดียว อีกคนหนึ่งที่ควรจะยกขานพุดถึงในระยะนี้ คือ หมอเฮสต์ ซึ่งเป็นเพื่อนท่านตลอดชีวิต เขารับตรง ๆ ว่าเขาเคยได้รับพระอนุเคราะห์ทางเงินทองมามาก ท่านเองก็ทรงเล้าว่าเมื่อเขาจะลงทุนตั้งบริษัทใหญ่ (ดูเหมือนจะเป็นรถไฟแม่กลอง) เขาก็มาขอประทานยืมเงิน ท่านเป็นคนที่ไม่สะสมเลย ต้องทรงรวบรวมเงินที่ทรงเก็บไว้ในชื่อของลูก ๆ เช่นเงินทำขวัญวันเกิด ทำขวัญ

โกนจุก ฯลฯ ได้เป็นจำนวนหนึ่งให้ไป แต่ไม่ซ้ำเขาก็นำมาคืนถวาย
หมด หมอนยังได้พับบ่อยๆ ในระยะนี้เพราะเขาไม่ทิ้งท่านเลย

ย้อนมากล่าวถึงตัวเองเสียที เพราะนี่เป็นอัตตชีวประวัติ ปัญหา
ในระยะนี้ก็คือจะหางานทำ ในชั้นต้นในกรมหมื่นนครชัยศรีทรงพาไป
เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่พระที่นั่งอภิเศกตฤศิตต่อจากเสด็จออกขุนนาง
ประจำสัปดาหะ เป็นการรายงานตัวทางพระราชวงศ์ เจ้านายประทับกับ
พันคอยเฝ้าอยู่ที่เฉลียงพระที่นั่ง เมื่อประทับออกขุนนางในพระที่นั่งเสร็จ
แล้วเสด็จออกมาประทับบนพระเก้าอี้ ไม่เคยเห็นท่านกะปลกกะเปลี่ย
อย่างนี้เลย เมื่อย้อนหลังขึ้นไปสักปีหนึ่งท่านเสด็จประพาสยุโรปเสด็จไป
ประทับแรมอยู่ที่สถานทูตไทยที่ ๒๓ แอชเบอร์ตันเพลสในลอนดอน ทาง
สถานทูตเรียกบรรดานักเรียนทั้งหมดให้ไปเฝ้าในการเลี้ยงกลางคืน เสด็จ
ออกมาในห้องรับแขก ทรงเครื่องเย็นและสายสะพายตามนิยมของอังกฤษ
ท่านทูตที่ปารีสทรงจัดการให้นักเรียนยืนเข้าแถวเฝ้าก่อนเสด็จลงไปเสวย
ยังได้ทรงทักทายปราศรัยนักเรียนเป็นรายตัว คุณก็ยังทรงพระอนามัย
สมบูรณ์อยู่เท่าที่เราจะมองเห็นได้ เรายังเห็นประหลาดกันว่าท่านทรง
ทักได้ทุกคน ด้วยเรื่องต่างๆ กัน เมื่อเสด็จมาถึงพ่อตรัสว่า “คุณย่าก็
อยากจะมาด้วยนะ ถ้าระยะทางมันใกล้กว่านี้สักหน่อยข้าก็จะเอามาด้วย”
แต่ตอนที่เฝ้าที่กรุงเทพฯ นี้สังเกตว่าไม่มีพระกำลังจะทรงพระดำเนินก็
มากนักเลย กรมหมื่นนครชัยศรีทูลขึ้นว่า “ได้นำธำมาเฝ้าเป็นการราย
งานตัวที่กลับมา ท่านตรัสเล่นๆ ว่า “อ้ายนี่อิน(๑)ไหม?” สมเด็จ

(๑) ศรี

พระบรมโอรสาธราชบพิตรฯ ทรงว่า “อิน พะยะกะ” แล้วทรงปราศรัย
 เรื่อย ๆ ไป กรมหมื่นนครชัยศรีทรงพระปรารภอยู่บ่อย ๆ ระหว่างที่
 ตามเสด็จท่านมาว่าอยากให้ ไปทำงานที่ราชเลขาภิบาลในหลวง แต่ก็ยัง
 มิได้ต่อเรื่องกันไปอย่างไร ต่อมาพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์คืออธิบดีกรมศึกษา-
 ธิการให้หลวงสนิทราช (รื่น ศยามานนท์) มาชวนไปทำงานในกรม
 ศึกษาเพราะนายรื่นชอบกันกับเรามาแล้ว แต่ก็ไม่ได้ตกลงเพราะ
 มุ่งจะไปมหาดไทย ต่อมาเสด็จปู่ซึ่งไม่ค่อยจะทรงเห็นดีข้างไปเข้ามหาด-
 ไทยนักแต่ก็ทรงผ่อนผันตามที่อยากโดยเมื่อทรงสบายพอก็ทรงพาไปเฝ้า
 เสนาบดี บ่นไปพลางด้วยว่าอัครราชย์จริง ๆ ที่ใคร ๆ ก็อยากไปทำงาน
 มหาดไทยนัก ได้ไปเฝ้าที่วังเก่าตำบลสะพานเหล็กบนข้างคลองโอรัง
 กรมหลวงดำรงตราทรงยินดีรับแต่ทรงเตือนไว้ด้วยว่างานในมหาดไทย
 นั้นไม่เหมาะสำหรับผู้ที่ได้ลงทุนเรียนมาจนได้ปริญญาสูงถึงปานนี้ เพราะ
 เป็นงานไหวพริบมากกว่าความรู้ เงินก็ชดสน ถ้าเธอไปของงานที่อื่น
 เช่น ต่างประเทศ หรือกรรมการ เขาคงให้ขั้นสูงตามปริญญาของเธอ
 ๒๕๐ บาท แต่ที่มหาดไทยนั้นให้เพียง ๑๕๐ บาทเท่านั้นจะพอใจหรือ
 ก็ได้ทูลว่ามีได้คิดกำหนดจะขอประทานเท่าไรที่มาสมัครก็เพราะนี่ชอบ
 ที่จะได้ออกจากร้านเมืองและประชาชนของเรากว้างขวางเท่านั้น เป็น
 อันตกลงทรงนัดให้ไปยังศาลาลูกขุนในวันหลัง

ระหว่างนี้ก็ออกเที่ยวเฝ้าเจ้านายที่นั่นนี่ดี สมเด็จพระบรมราชินี-
 นาถได้เฝ้าในสวนดุสิต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับที่เจดีย์ก้านหน้าพระ
 ตำหนักสวนสกุญ ตรีศให้เชิญเสด็จเจ้านายเสด็จเข้าเสด็จออกมาอีกบางพระ-

องค์ ตรีศัททก์ทายเป็นอย่างดีทั้งนั้น โดยมากก็รวมใจความได้ว่า “เหมือนหม่อมเอมแต่ขาว” มิฉะนั้นถ้าเจ้านายชั้นอ่อนพระชันษาลงมาก็ว่า “กสิยะตราอยู่นั่นเอง” สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตามอะไรอยู่นานจนเมื่อจะทอดลาออกมาก็ไม่ทรงยอม จนทูล (เพราะเคยชินกับการเป็นชาววัง) ว่าประเดี๋ยวจะติดประตู ท่านทรงพระสรวลใหญ่ตรัสว่าข้อนั้นจะไปทุกข้ออะไรก็สนุกใหญ่ไปเท่านั้นแหละ ต่อมาก็ไปเฝ้าเจ้านายอื่นๆ ที่เคยคุ้นเคยกับท่านแต่ครั้งอยู่ในวังอีกบางพระองค์ เวลานั้นยังเหลืออยู่ไม่น้อยพระองค์ แต่ฝ่ายหน้านั้นไม่สู้จะคุ้นเคยกับท่าน ที่เป็นรัชกาลห้าก็มีแต่ชั้นใหญ่ๆ เสียโดยมาก เมื่อวันไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวที่สวนกุหลาบ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์หันมาทอศพระเนตรแล้วตรัสถามว่า “นี่ลูกกรมพิทยไช้ไหม” พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ทรงทักเป็นอย่างดีด้วยถามถึงทุกซ่ซุซ ราวๆ นอกนั้นก็ไม่มีใครรู้จักใครอีก แต่คุณทวดท่านแนะนำให้ไปหาบรรดาคุณทวดที่รู้จักกันมา แต่เมื่อครั้งอยู่กับท่านเมื่อเล็ก ๆ ก็ได้ไปหาคุณทวดหลายท่านเพราะท่านยังมีชีวิตอยู่โดยมาก ท่านทักทายปราศรัยทั้งนั้นเว้นคุณทวดห่วงซึ่งท่านไม่เราะราย ท่านนั่งนิ่งอยู่ครู่หนึ่งไม่พูดว่าอะไรจึงเรียนถามท่านว่าคุณอย่าจำฉันได้ไหมคะ ท่านก้มหน้าลงทูลว่า “ละคอนโรงเดียวกัน ทำไมจะจำไม่ได้” แล้วก็ปราศรัยดีต่อไป

ภายในไม่กี่วันถึงกำหนดพระราชพิธีฉัตรมงคล เจ้าหน้าที่หมายมาให้ไปรับพระราชทานตรา “ตติยจุลจอมเกล้าจ้าวางตระกูล พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ป.จ.” ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย การไปงานพระราชพิธีนั้นความจริงไม่ต้องประหม่าอันใดเพราะเมื่อเล็ก ๆ

เคยออกไปกับคุณทวด แล้วตามเสด็จเจ้านายเล็ก ๆ ที่ตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวเสมอ ลำบากแต่ต้องสวมเสื้อเยียรบับมีเสื้อครุยทับหนักทีเดียว เมื่อกลับมาถึงวังตลาดน้อยเสด็จปู่ซึ่งเพิ่งจะหายประชวรพอจะขยับเขยื้อนพระองค์ได้นั้นดีพระทัยมาก เพราะท่านเป็นลัญจกรภิบาลของครานี้และยังคงทำหน้าที่ตรวจตราทะเบียนอยู่ ให้เขาหามพระเก้าอี้ลงมาคอยอยู่ในสนามหน้าตำหนักแล้วลูบหัวประทานพร ทรงบ่นว่าพ่อเสียดายนักที่ไม่สามารถจะไปถวายตราตามหน้าที่ในวันนี้ได้ ระหว่างนั้นก็ไปเฝ้าในงานพระราชพิธีต่างๆ ตามหน้าที่พระราชวงศ์ผู้น้อย เป็นทำนองสังคมเพราะได้พบญาติพี่น้องที่ไม่ได้พบกันมานาน

ผู้หลักผู้ใหญ่ไทยที่ได้เลี้ยงเด็กผู้ชายมากจะอยากให้เด็กนั้นได้บวชพระ เมื่อความประสงค์อันนี้สำเร็จไปแล้วก็เป็นอันว่าความพยายามของท่านเป็นผลสมปรารถนา ความเหน็ดเหนื่อยที่ได้อุทิศให้แก่การเลี้ยงเด็กมากก็เป็นอันถึงที่สุดตอนนั้น ถ้าท่านเลี้ยงเด็กผู้หญิงก็ถึงที่สุดเพียงเด็กได้แต่งงานไปเป็นที่เรียบร้อย แต่ในราชสกุลการแต่งงานลำบากกว่าในฝูงชนทั่วไป เพราะติดขัดด้วยราชประเพณี เด็กผู้หญิงในราชสกุลจะไปแต่งงานกับผู้ที่ต่ำกว่าในฐานันดรย่อมเป็นการลำบาก จึงเต็มไปด้วยเจ้านายฝ่ายในที่ เป็นโสดอยู่ อย่างไรก็ดี ปัญหาเฉพาะหน้าของพ่ออยู่ที่เรื่องบวช ไปสมัครทำราชการไว้ใหม่ๆ จะไปลาบวชก็ขัดกฎหมายว่าด้วยบำเหน็จบำนาญ แม้เราจะไม่หวังที่จะคำนวณให้ได้เงินรายนี้เต็มเม็ดเต็มหน่วยเจ้าหน้าที่ก็ร้องขัดข้องที่ไม่มีใครเขาทำกัน อย่างไรก็ดี พ่อก็ได้อนุญาตในที่สุดโดยตกลงกันว่าจะไม่ทวงเอาเงินที่จะขาดไปในเมื่อถึง

ทรงผนวช

เวลาที่จะคำนวณบ้านานู แท้จริงเมื่อถึงนั้นเข้าพอกก็ไม่ได้บ้านานูเต็มอยู่ก็ เพราะถูกปลดออกโดยเกิดเปลี่ยนแปลงปกครองแผ่นดินก่อนอายุที่จะรับ บ้านานูได้ แต่นี้เล่าข้ามไป

บัดนี้ในเดือนกรกฎาคมเมื่อจะเข้าพรรษาก็เป็นอันบวชเป็นนาค หลวง มีพระองค์เจ้าสุริยงคประยูรพันธ์เป็นหัวหน้า กับมีหม่อมเจ้าอื่น อีกหลายองค์ ได้เข้าพิธีในวัดพระศรีรัตนศาสดารามหน้าที่นั่ง จำได้ว่า เจ้าหน้าที่ราชบัณฑิตที่มาครองผ้าเหลืองให้ นั้นเป็นคนมักประหม่า พระเจ้าอยู่หัวประทับทอดพระเนตรอยู่ และทรงทักว่าครองผ้ายังไม่เรียบร้อย ท่านผู้นั้นตกใจก็ทรงทักเลยหมุนไปหมุนมา พระเจ้าอยู่หัวเสด็จจากที่ประทับ มาชี้ให้ว่าให้มันเข้าไปอย่างไรและทรงกำหนดว่าได้แต่จะทำฝรั่งไม่รู้จัก หน้าที่ของตัว พอเข้าไปรับศีลต่อพระราชอาคันในหัตถบาสนแล้วขอ บรรพชาอุปสมบทต่อเสด็จอุปัชฌาย์ ท่านโปรดให้พระสาสนโสภณ (อ่อน) เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์เป็นกรรมวาจาเพื่อจะรักษาสัมพันธ์กับวัดราช-ประดิษฐ์ซึ่งเสด็จปู่เคยประทับจำพรรษาเมื่อท่านทรงผนวช การบวชนี้ออกจะเป็นการใหญ่ถึงครั้งยศเพราะนาคหลวงมีพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงคประยูรพันธ์ เจ้านายเสด็จกันมาก เสด็จปู่ก็ปลื้มถึงขั้น พระองค์ที่ยังอ่อนเปลี้ยอยู่มากจึงเข้าโบสถ์ตามหน้าที่ของพ่อถึงบันไดชั้น แรก สมเด็จพระบรมราชินีนาถและเจ้านายฝ่ายในเสด็จมามาก

บวชแล้วก็ไปยังวัดบวรนิเวศอยู่กุฎิบนคณะสูง ที่นี้ไม่นับว่าเป็น ที่อยู่ชั้นเยี่ยมแต่สบายได้ลมเย็นเกือบตลอดวัน เย็นกว่าบนตำหนักทรง พรตซึ่งพระองค์สุริยงค ฯ ประทับอยู่ตามพระอิสริยยศ พระสาสนโสภณ

นั่นท่านเป็นผู้รู้พระไตรปิฎกแตกฉาน ได้ประโยชน์สูงสุดในการสอบไล่
 ธรรมวินัยแต่ก่อนนี้ท่านอายุมากเสียแล้ว แม้เมื่อเวลาสวดมนต์ในหน้าที่
 กรรมวาจาจารย์ก็รู้สึกเหมือนจะแทบหอบ และต่อมาไม่ช้าท่านก็ถึง
 มรณภาพ ญเหมือนพ่อจะเป็นศิษย์คนสุดท้ายของท่าน ในวัดบวรนิเวศ
 เจ้าคุณญาณวราภรณ์ซึ่งพ่อเคยรักใคร่และนับถือมากแต่ไม่มีหน้าที่ในการ
 วัดเพราะท่านอยู่นอกราชการเสียแล้ว ได้เป็นผู้กำกับดูแลโรงเรียนและ
 เป็นผู้ใหญ่สำหรับเราไปรบกวนถามอะไรได้ทุกอย่าง ท่านก็เต็มใจช่วย
 เสมอ พ่อรักและนับถือมาแต่เมื่อบวชเณรและท่านก็ออกจะเอ็นดูมากอยู่
 เพราะแม้เมื่อพ้นจากบวชมาแล้วท่านยังเอาใจใส่ไต่ถามและมีวิสาสะต่อกัน
 เรื่อยมา จนในที่สุดท่านได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระ
 สังฆราชาในรัชกาลปัจจุบัน ท่านมีราชการปกครองจุกจิกแต่ก็ไม่เคยที่จะ
 แสดงว่าไม่ยินดีจะพบเลย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าซึ่งยังดำรงพระยศ
 เวลานั้นเป็นเพียงกรมหลวงวชิรญาณวโรรสกั้ทรงพระเมตตาในฐานะเป็น
 หลานลูกของพระอนุชาที่ท่านคุ้นเคยด้วย แต่บางทีจะไม่ทรงนิยมเท่ากับ
 ศิษย์อื่นบางท่านที่มีที่ท่าเป็นฝรั่งกว่าพ่อ อย่างไรก็ตามการบวชครั้งนั้น
 นับว่าได้ประโยชน์ในทางได้ความรู้ในพระธรรมวินัยทั้งในทางรู้จักคน
 กว้างขวางขึ้น

จ. ในครอบครัวของเรา

เหตุการณ์สำคัญยิ่งอันหนึ่งในครอบครัวของเราก็คือ ในศก ๒๔๕๖
 เสด็จขึ้นพระชนม์ ท่านประจวบออกแอกเรื่อยมาจนถึงศกนั้นพระ

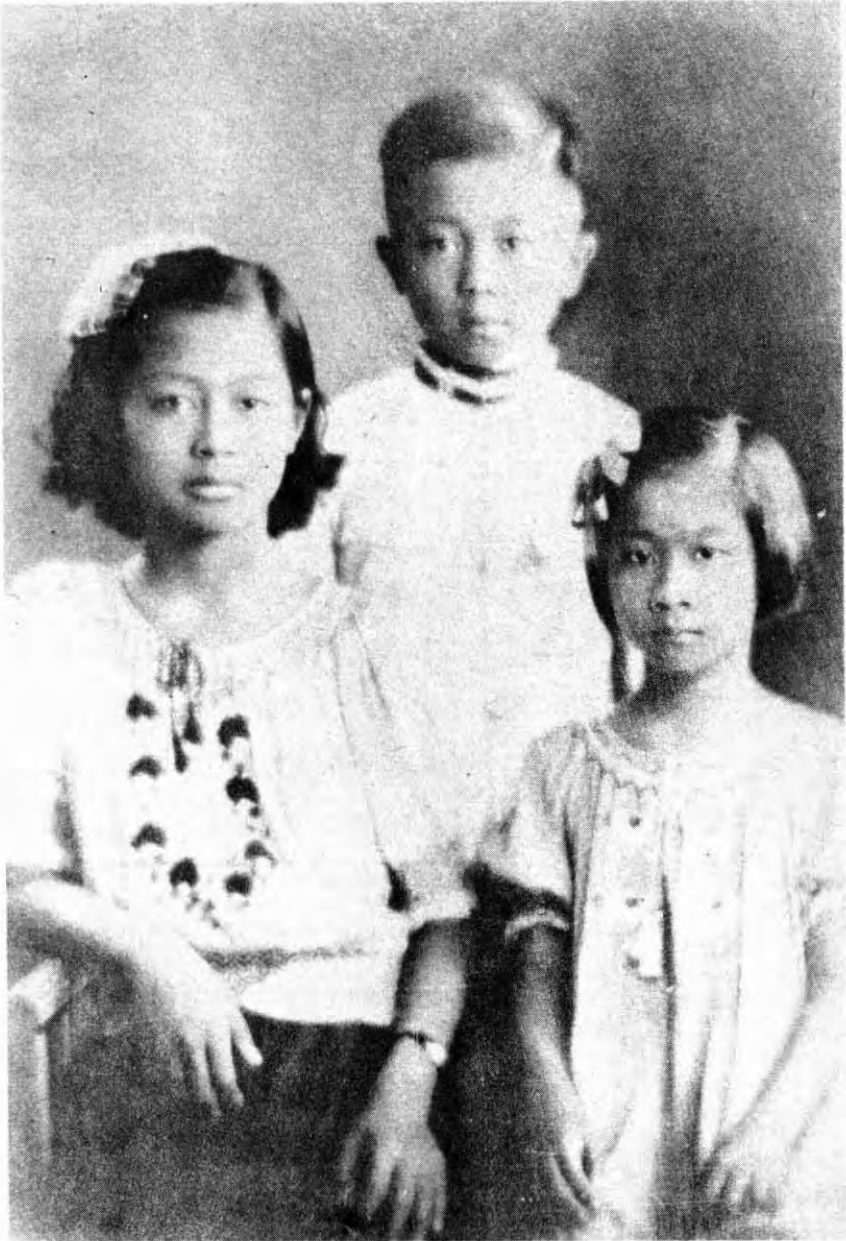
ชนม์ลงที่วังตลาดน้อย ตั้งแต่หม่อมย่าตายไปแล้ว และแท้จริงตั้งแต่ท่านบำเพ็ญบารมีถึงชีพิตักษัยไปนานแล้วนั้นเสด็จปู่ท่านตกอยู่ฐานะผ้อพระทัยเปล่าเปลี่ยวด้วยชาติรักที่สุดในครอบครัวของท่าน ท่านก็ทรุดโทรมเรื่อยมา สำหรับพวกเราลูกๆ ก็ลำบาก เพราะแม่เราพี่น้องแก่คนที่เหลืออยู่จะมีได้แตกสามัคคีแก่กันก็ดี เราไม่มีหลักฐานหรือฐานะทางอาชีพพอเพียงจะเรียกว่ามันคงได้ และเราเป็นครอบครัวที่ยากจนเรื่อยมา เสด็จมีผู้ “หวังดี” แทรกแซงเข้ามา “ช่วยเหลือลูกกำพร้าที่น่าสงสาร” เหล่านี้เลยมีผลที่เราต้องต่อสู้ผู้หวังดีด้วยความลำบาก ท่านไม่ได้ช่วยเราเลย ความจริงเสด็จปู่เนี่ยเมื่อยังหนุ่มท่านเป็นผู้สามารถในราชการเมื่อเราเทียบพระชันษาท่านกับเจ้านายพี่น้องของท่านที่ทำราชการอยู่ด้วยกันแล้วท่านเกินพอใช้อยู่ เช่น ได้เป็นข้าหลวงแทนพระองค์พระเจ้าอยู่หัวไปประจำที่นครเชียงใหม่ซึ่งในเวลานั้นกำลังรวนเรจะไปเข้ากับอังกฤษเสียให้ได้ เมื่อกลับมาจากเชียงใหม่ท่านได้เป็นเสนาบดีกระทรวงมูรธาธรซึ่งบังคับบัญชางานราชการ งานรัฐมนตรีสภา ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงเตรียมจะให้ขยายตัวขึ้นเป็นปาร์ลีย์เมนต์ในภายหน้า ในที่สุดได้ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการและกระทรวงวัง ในหน้าที่สุดท้ายนี้ปรากฏว่าท่านสนองพระเดชพระคุณอยู่นานกว่าเสนาบดีวังผู้ใดในรัชกาลที่ท่านนั้น สืบเนื่องจากพระราชหัตถ์เลขที่พระราชทานลงมายังท่านจะเห็น ได้ว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอยสนิทสนมและไว้พระราชหฤทัยในพระองค์ท่านอย่างใกล้ชิด ท่านก็กล้าออกความคิดกล้าทำกิจการต่างๆ อย่างกันเองปราศจากพิธีของประการใด แต่ในที่สุดก็ต้องออกจาก

ราชการ ได้ยินท่านผู้ใหญ่อื่นๆ ท่านปรารภกันอยู่เสมอว่าพระเจ้าอยู่หัว
ยังทรงหวังอยู่เสมอว่าจะทรงใช้ท่านอีกในวันหนึ่งข้างหน้า แต่ท่านมิได้
ถวายซองที่จะทรงใช้เพราะประชวร ฯลฯ เสียเรื่อย

นอกจากราชการในหน้าที่โดยตรงแล้วท่านยังได้ร่วมพระราช
หฤทัยพระเจ้าอยู่หัวในงานอดิเรกบางอย่างมาจนสิ้นพระชนม์ทั้งที่มีใคร
จะสามารถเสด็จไหนได้นั้น คือในเรื่องเก็บสะสมลายครามและตั้งโต๊ะที่
บูชาในงานนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ อันเป็นเครื่องหย่อนพระราชหฤทัยพระเจ้า
อยู่หัว ในการประกวดลายครามนี้เสด็จบูมมีชื่อเสียงว่าเป็นตุลาการที่เที่ยง
ธรรมเสมอ จึงได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้เป็น “สังฆราชกิมดิง” มี
หน้าที่เป็นประธานตุลาการทุกโอกาส มีpflichtที่ต้องทรงถือเป็นพันธ
รูปอย่างพัชสังฆราชฝ่ายมหายาน

เมื่อท่านสิ้นพระชนม์ลงพวกเรา ก็คงอยู่ที่วังตลาคน้อยพักหนึ่ง แต่
ตลาคน้อยเวลานั้น ไกลจากเป็นรมณีสถานเพราะมีขี้เถ้าโรงสีไปรยมา
เกลื่อนกลาดทุกฤดู เวลาหน้าฝนลมใต้ก็พัดขี้เถ้าและกลิ่นเผาศพมา
หน้าหนาวก็มีขี้เถ้าทางเหนือกับกลิ่นเผาศพวัดสามจีน ฯลฯ คุณทวดท่าน
จึงได้ออกเงินส่วนตัวท่านซื้อที่ให้แปลงหนึ่งที่ถนนราชวิถีทางสามเสนแล้ว
ออกเงินปลุกเรือนให้หลังหนึ่งอยู่มาได้พอสมควรแต่ก็คับแคบ ท่านจึงได้
ชวนกันไปซื้อที่อีกแปลงหนึ่งโดยออกเงินกันสี่คน คือคุณทวด พ่อและ
อาน้อย อาเล็กพอให้ได้ยู่ติด ๆ กันโดยไม่มีคนอื่นเข้ามาแทรกแซง แต่
พ่อนั้นอยากจะทำเรือนใหญ่หน่อยหากไม่มีเงิน จึงยืมเงินอาใหม่ อาน้อย
อานิดมาช่วยในการปลูกสร้าง พ่อผ่อนใช้เขาทั้งต้นทั้งดอกเบี้ยตาม

ลูก ๗

นิวัตवार

ปานทิศย์

สุพิชชา

กำลัง พ่อใช้หมัดก็พอดีกับต้องออกจากราชการในคราวเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน จะต้องขอวาทน้อยหนึ่งว่าเรื่องบ้านนี้สมเด็จพระมหารัชมหาราชองค์แรกเมื่อได้เสด็จไปเยี่ยมพ่อเจ็บครั้งหนึ่งออกพระโอรสรู้ว่าทรงนับถือพ่อที่ทำราชการอยู่ในรัชกาลที่หกในตำแหน่งใกล้ชิดอย่างทีคนอื่น เขาขอพระราชทานทั้งทั้งเงินปลูกบ้าน ได้ง่าย ๆ แต่นี้มิได้ขอพระราชทานรบกวนเลย

ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ พ่อได้กราบบังคมทูลสมเด็จพระพันปีหลวงซึ่งทรงรบเร้าอยู่เสมอให้แต่งงานนั้นว่าเป็นอันตกลงขอพระมหารัชมหาราชองค์แรกคนเดียวที่ท่านทรงเลือกประทานหลายคนนั้นเฉอิญพ่อไม่รู้จัก บัดนี้ก็ไม่รู้จักแต่ตกลงสนองพระมหารัชมหาราชองค์แรกได้ทูลว่าได้เลือกเอาแม่^(๑) นั้นแหละ ท่านทรงติดต่อกับกรมทูลพระเจ้าอยู่หัวสำหรับงานเชกสมรสเสนาบดีวังได้มาบอกพ่อว่าพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบด้วยความพอพระราชหฤทัย และโดยเหตุที่พ่อเป็นลูกกำพร้าทั้งพ่อทั้งแม่จึงจะทรงรับเป็นพ่อและให้เทียบเกียรติที่จะพระราชทานอย่างลูกหลวง คือพระราชทานเลี้ยงกลางวันพระราชวังบางปะอินอันเป็นที่ประทับอยู่ ณ บัดนั้น ทั้งยังพระราชทานเงินรับไหว้พ่อ ๑๕ ชั่ง กระจุกหม้อมือ ว.ป.ร. เพชรลงยา ๑ คู่ พระราชทานเข็มพระบรมนามาภิไธย ราม ร. เพชร ๑ อัน และเงินรับไหว้ ๑๐ ชั่งแก่แม่

พ่อมีลูกสี่คน คนแรกเป็นผู้ชาย ตายเสียแต่ยังเล็กอายุไม่ถึงกวันแล้วก็มี นิตวาท ปาณทิพย์ สุพิชชา นั้นแหละ

(๑) ประยูร สุขุม บุตรีเจ้าพระยามหาจักรี (บัน สุขุม)

๒. ทำราชการ

กระทรวงมหาดไทย

เมื่อสึกออกมาแล้วก็ได้ตั้งหน้าทำราชการที่มหาดไทย ขึ้นต้นเข้าไปอยู่ในเวรวิเศษอันเป็นสำนักเลขาราชการของเสนาบดี มีหม่อมเจ้าไตรทศประพันธ์เป็นเจ้ากรม เสนาบดีของท่านมาจากกระทรวงการต่างประเทศ ค่อยมาไม่ช้าเสนาบดีทรงย้ายพ่อไปเป็นเลขานุการของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ เจ้ากรมพลำพัง กรมนี้เป็นกรมซึ่งมีหน้าที่ทางปกครองโดยตรงเช่นรักษาประวัติข้าราชการตั้งแต่สูงสุดในกระทรวงลงมาจนตลอด ดูแลทุกข์สุขของพลเมืองตลอดจนพิจารณาสถิติในการปกครอง และหาทางที่จะต่อสู้กับคบชวาซึ่งกำลังระบาคั่ววมแม่น้ำลำคลองทั่วพระราชอาณาจักร การที่มาเป็นเลขานุการสมเด็จพระเจ้านี้พอใจที่ได้นายที่ดีมาก ท่านทรงสอนงานการมากและบางครั้งวเสด็จออกตรวจราชการก็โปรดให้ตามเสด็จ จำได้ว่าครั้งแรกที่จะตามเสด็จท่านตรัสถามว่าเธอจะ “รัฟอิต” ได้ไหม ก็ทูลทันทิว่าทำไม่ได้ ไม่ได้เมื่อท่านเองก็ “รัฟอิต” ได้ เมื่อไปตามเสด็จเข้าจริงแทนที่จะลำบากกลับสบายและเพลิดเพลินมาก พ่ออยู่ในเรือไฟที่เคยเป็นเรือพระที่นั่งท่านไม่มีใครปะปนมีหน้าที่จูงเรือเครื่อง ท่านเองทรงเรือคอนโกลา พ่วงเรือไฟอีกลำหนึ่งขึ้นไปตามแม่น้ำน้อย เวระตรวจการมหาดไทยที่อ้าง-

ทองแล้ววกกลับลงมาทางแม่น้ำวิเศษชัยชาญ แวะทอดพระเนตรพระพุทธรูป
ไสยาสน์วัดขุนอินทประมูล พอไม่รู้จักนำตาลมาถุกเพื่อนหลอกว่าเป็น
นำตาลสดเลยกินเมาหลับไป ถึงเวลาจะเสด็จรับสั่งห้ามมิให้ปลุก เลยขาด
โอกาสที่จะได้เห็นพระนอนที่ว่ากันว่าใหญ่ที่สุดในเมืองไทย การตาม
เสด็จเจ้านายยังได้ตามอีกหลายพระองค์นอกจากกรมนครชัยศรีและสมเด็จพระ
ชาย มาจนแก่ก็ยังได้ตามเสด็จพระราชดำเนินอีก ได้รับแต่ความพอใจ
เสมอไม่เคยย่อท้อเลย เพราะไหนจะได้เห็นได้รู้อะไร ๆ ที่ควรจะได้รู้
ไหนจะสะดวกสบายพอสมควร แล้วยังซ้ำไม่ต้อง “เป็นพระองค์” ซึ่ง
บางเวลาก็เบื่อก็ต่องหาเรื่องไปปราศรัยใคร ๆ ที่เขามารับอีกด้วย

ในระหว่างที่อยู่ใต้มหาศไทยนี้ ได้มีราชการพิเศษอันหนึ่งซึ่งออกจะ
แปลกๆ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงแต่ยังมีพระชนม์มัยอยู่นั้นมีพระ-
ราชประสงค์จะทรงสร้างพระราชวังขึ้นไว้สักแห่งหนึ่งที่เพชรบุรี เพราะ
โปรดเมืองนั้นว่าเป็นเมืองสมบูรณ์และครอบครัวของเจ้าจอมเอิบก็อยู่ที่
นั้น เจ้าจอมเอิบในระยะนี้เป็นผู้รับใช้ใกล้ชิดพระองค์เป็นระยะเวลายาว
เรื่อยมา ได้ทรงสั่งให้สร้างวังขึ้นเป็นแบบเยอรมันและจ้างสถาปนิก
เยอรมันเข้ามาทำ แต่นายช่างไม่รู้ภาษาไทยที่จะพูดกับใครในเพชรบุรีได้
เจ้าคุณผู้ว่าราชการจังหวัด (พระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์) พูดเป็นแต่ภาษาไทย
พวกข้าราชการหนุ่ม ๆ บางคนพูดอังกฤษได้บ้าง แต่ในที่สุดเกิดขัดใจกัน
ขึ้นระหว่างเจ้าเมืองกับนายสถาปนิกซึ่งแท้จริงเป็นศิลปินที่อยากจะทำงาน
เป็นชั้นเป็นอันที่สุด เสนาบดีจึงตรัสสั่งพ่อกว่าเธอรู้ภาษาเยอรมันให้ออก
ไปช่วยเจ้าเมืองสักพักหนึ่ง พอให้พระราชวังเป็นรูปเป็นร่างขึ้นเถิด พ่อกั

ออกไปรายงานตัวต่อเจ้าคุณ ท่านดีมากพูดรับรองดีและว่า ๆ หม่อมฉัน เป็นเพื่อนกับเสด็จพ่อท่านทีเดียว เข้าชั้นก็ไปที่สร้างพระราชวังทางบ้าน ปิ่นใต้เมืองเพชร ติดต่อกับนายเดอริงสถาปนิกพักหนึ่งแล้วเจ้าคุณก็กลับมาจวน งานต่างๆ ที่เป็นประจำเขาเอามาเสนอท่านที่จวนนี้ แต่เพื่อนั้น เจ้าคุณอนุญาตว่าจะไปเที่ยวที่ไหนก็ได้ ให้ม้าไว้ตัวหนึ่งเป็นม้าตำรวจ แข็งแรงแต่ไม่บิตพลั่วเลย พ่อได้ถือโอกาสที่ไปอยู่สักเดือนหนึ่งเที่ยวเสีย ทั่วเมืองเพชรตลอดถึงบ้านลาวเลยเขามันโคอิฐออกไป ได้พยายามวิสาสะ กับราษฎรด้วยคิดว่าหน้าที่ยมหาตไทยคงจะต้องเป็นเช่นนั้น รู้สึกว่าได้ประโยชน์ได้ความรู้ดี คนเมืองเพชรที่ว่ากันว่าเหี้ยมโหดไม่อยากจะคบคนแปลก หน้านั้นก็ไม่ได้เห็นแสงเกลียดชังอันใด บางทีในบ้านไกล ๆ ออกไปเขา เห็นชั้นม้าไปคนเดียวเขาทักก็ ๆ ด้วยซ้ำว่า พ่อหนุ่มจะไปข้างไหนกัน แล้วก็มีก๊วยของกินเล่นให้บ่อย ๆ เพราะพวกนี้หาบของกินเป็นขนมเข้ามาขายที่ตลาดกันมาก ถ้าเรากินก็เห็นชั้น หัวเราะกันอย่างมีเมตตา

ต่อมาเมื่อกลับเข้ามายังกรุงเทพฯ แล้ว วันหนึ่งเจ้าคุณวิเศษ-สิงหนาทปลัดสำรวจประจำกรมพลำพังซึ่งเป็นท่านองรองเจ้ากรม (สมเด็จพระชาย) บอกว่า ตกลงกันว่าสมเด็จพระชายจะเสด็จไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช พ่อก็จะย้ายไปเป็นข้าหลวงมหาดไทยมณฑลกรุงเก่า เมื่อคำสั่งออกมาจากราชเลขาธิการแล้วก็เตรียมตัวไป การที่ไปนี้ไปเรือไฟซึ่งจะขนส่งภาระของใช้ต่างๆ ได้มากกว่าไปทางรถไฟ ได้ชวนคุณทวดไปด้วย การเดินทางครั้งนั้นทวนน้ำกินเวลาสัก ๘ ชั่วโมงจึงถึงอยุธยาซึ่งยังเรียกกันอยู่ว่ากรุงเก่า เจ้าคุณโบราณบุราณุรักษ์

ข้าหลวงเทศาภิบาลมีจวนอยู่ที่ป้อมเพชร ท่านให้จอดแพที่หน้าบ้านของ
ท่านตรงที่น้ำเชี่ยวค้ำลำภาลุ่ม อากาศเย็นสบาย แต่ไปไหนแต่ละทีกิน
เวลานานหน่อยเพราะเราไม่มียานพาหนะทางบก ทางเรือก็น้ำเชี่ยวมาก
เพียงไปทำงานที่ศาลารัฐบาลในวังจันทร์เกษมเวลา ๘ น. ถึง ๑๓ น. ก็
กินเวลามาก จึงขอลาเจ้าคุณเทศาฯ ไปจอดแพที่ปากคลองทรายท้ายเกาะ
หน้าวังจันทร์ ซึ่งเคยเป็นท่าหนักกรมขุนมรุพงษ์เมื่อทรงดำรงตำแหน่ง
ข้าหลวงเทศาภิบาล ตรงนี้ข้ามไปทำงานทุกๆวันง่ายหน่อย และจะไป
ไหนต่อไปอีกก็ยังมีเวลาพอ พอไปทำงานแต่เช้า เอาอาหารกลางวัน
ไปด้วยหรือให้ส่งตามไปกินที่ในวังจันทร์ พอออกจากที่ทำงานก็มักจะถือ
โอกาสลงเรือเที่ยวดูสถานที่ไปเสมอ กรุงเก่านี้ดูมาก สงสัยอะไรก็ไป
ถามเจ้าคุณเทศาฯ ซึ่งท่านสนใจในประวัติศาสตร์สมัยกรุงเก่าและรู้แตก
ฉาน บางวันท่านก็ชวนให้ไปกับท่าน ออกตรวจแม่น้ำลำคลองในเวลา
กลางคืนเพราะพวกคลองเล็ก ๆ น้อย ๆ ในร่วมเมืองโบราณยังมีอยู่มาก
และมักเป็นที่ซ่อนมั่วสุมของผู้ร้ายในเวลากลางคืน เจ้าคุณเทศาฯมักลงเรือ
เล็กให้พายไปในคลองเหล่านั้น สักตัวว่าท่านไปด้วยกันแล้วเอาปืนไป
ด้วยแต่อย่าไปยิงใครเข้านอกจากหม่อมฉันจะสั่งให้ยิง เวลาที่พายเรือไป
มีตุ๊กอย่างนี้มีไฟจุลริบทที่หัวเรือเราพอกันมิให้เขานึกกันว่าเราเป็นผู้ร้าย
ไปๆ ก็เห็นหัวใหญ่เกินขนาดมนุษย์ไหลขึ้นมาในที่มืดข้างๆ ผังคลอง เมื่อ
เพิ่งเล็งดูจริงก็จะรู้ว่าเป็นเศียรพระพุทธรูปของวัดร้างซึ่งมีกอดันไม้ปกคลุม
อยู่จนไม่เห็นว่าเป็นวัดหรือบ้านคน นานๆก็พบเรือเล็กๆจอดอยู่ข้างทาง
เจ้าคุณฯมักจะแวะเข้าไปดูและทักเมื่อเห็นว่าเขาจอดอาศัยอยู่โดยสุจริตแล้ว

เราก็เลยไป บางที่ท่านก็พูดจากักทายเขาตามสมควร ที่เจ้าคุณเทศาทำอย่างนี้มีประโยชน์ เพราะรู้จักกันไปทั่วว่าท่านอาจจะมาพบเข้าในที่เปลี่ยวเป็นการตักช่องที่ผู้ร้ายจะแอบอยู่ได้ ที่อีกแห่งหนึ่งซึ่งผู้ร้ายมักไปซุ่มอยู่ในเวลากลางวันก็คือวัดไชยวัฒนารามทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสายสีสุก เพราะวัดนั้นรกร้างมาก พ่อเคยเห็นว่าน่ากลัวเพราะเป็นบริเวณกว้างขวางแค่นี้ไปก็ย่นนามและต้นไม้เตี้ยๆ แรกทีจะรู้จักวัดนี้ก็โดยที่ไปกับเจ้าหน้าที่ติดตามผู้ร้าย แต่ในคราวที่ไปกันครั้งนั้นไม่พบผู้ร้ายดังที่หวังกันไว้ วัดนี้มีเรื่องปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าว่า พระเจ้าปราสาททองยกบ้านเดิมของพระพันปีหลวงสร้างขึ้นเป็นวัดมีพระมหาธาตุเจดีย์ มีพระระเบียงและมุมพระระเบียงเป็น “ทรงเมรุทิพเมรุรายอันรจนา และกอบปรก้วยพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญ” และพระราชทานนามว่าวัดไชยวัฒนาราม ซึ่งพ่อได้สอบทวนทางกฎหมายเก่าเพราะศักราชก้านกันกับความในพงศาวดารนี้และได้เขียนผลของการสอบสวน ไว้ในวารสารสยามสมาคมแล้ว (๑)

อีกเรื่องหนึ่งซึ่งน่าจะเขียนไว้ในที่นี้ เมื่อราวปลายเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ เจ้าคุณเทศาได้รับลายพระหัตถ์กรมหลวงดำรงราชานุภาพว่าพระเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่ทรงพระสำราญ มีพระราชประสงค์จะเสด็จขึ้นไปพักที่บางปะอินอย่างไม่มีพิธี ให้จัดข้าราชการไปประจำสักคนหนึ่งที่พอจะมอบให้ดูแลพระราชสำราญได้แต่ไม่ให้เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ถึงชั้นเทศาเพราะไม่มีพระราชประสงค์จะให้เกรียวกราวไป เจ้าคุณสั่งให้พ่อ

(๑) วารสารสยามสมาคม XXXI, 1, 1939.

เป็นผู้ไปประจำอยู่ที่บางปะอินโดยอ้างว่า “เป็นผู้ที่พระเจ้าอยู่หัวทรงคุณ
 เคยมาแต่ทรงพระเยาว์ คงจะพอพระราชหฤทัยว่าปราศจากพิธีโกสลาหล”
 ก็เตรียมตัวอยู่ รอฟังต่อไปว่าจะเสด็จขึ้นไปเมื่อใด แต่อีกสักสามวันเจ้า
 คุณเข้ามาในศาลารัฐบาลที่ทำงาน พอพบพ่อเช้าก็ร้องไห้โซ พลังพูดว่า
 “พระเจ้าอยู่หัวสวรรคตเสียแล้ว ท่านจะเข้าไปกรุงเทพฯ เพื่อสักการะ
 พระบรมศพฐานพระราชวงศ์ไปเถิด”

ระหว่างที่รับราชการเป็นมหาดไทยมณฑลกรุงเก่าอยู่นั้น เจ้าคุณ
 เทศาสั่งให้ออกไปทำความคุ้นเคยกับท้องที่เสียบ้าง ซึ่งก็ยากมานานแล้ว
 ที่จะทำ จึงได้ออกเดินทางโดยเรือสองแจวขึ้นไปตามลำน้ำลพบุรี ราว
 ๔ ชั่วโมงก็ถึงอำเภอมหาราช พักนอนที่หน้าวัดที่เรียกกันว่าวัดอุโลม
 เข้าใจว่าคงจะเป็นวัด “อุลุม” เพราะที่นั่นเป็นทางแยกของแม่น้ำ ทาง
 หนึ่งขึ้นไปลพบุรี อีกทางหนึ่งขึ้นไปอ่างทอง มีลมพัดแรงตลอดเวลาจาก
 ทิศใต้สบายดีมาก แต่ท้องที่อำเภอนี้ส่วนมากเป็นที่ลุ่ม ปีใดฝนชุกก็น้ำท่วม
 การทำนาไม่ได้ผลเท่าที่ควร แปลกที่อำเภอนี้ยิ่งกว่าอำเภอใดในแถบนี้
 เป็นที่ลุ่มมาก ฉะนั้น ถ้าปีใดที่น้ำได้ท่วมก็อำเภออื่นๆ ก็ไม่ดี ได้ผลน้อย
 ราษฎรในอำเภอนี้ไม่น้อยนัก ทำมาหากินตรงไปตรงมาเป็นส่วนมาก
 แต่แม้กระนั้นก็มีโจรกรรมกระเส็นกระสาย ได้เดินทางต่อไปทางแม่น้ำ
 ลพบุรี ออกเรือแต่เช้าพักหุงต้มอาหารกลางวันกลางทาง แล้วต่อไปจน
 ถึงท่าพระราชวังที่ลพบุรี เวลาบ่าย เจ้าคุณพิสุทธิธรรมธาดาผู้ว่าราชการ
 มาบังคอรับอยู่ที่ท่านั้น ท่านจัดแพให้พักในคืนนั้น ได้ขึ้นไปชมเมือง
 และพระนารายณ์ราชนิเวศ แล้วไปตรวจระเบียบการอำเภอตามเคย จำ

ได้ว่าออกจะรุ่มร่ามไม่เป็นระเบียบ ได้ชี้แจงให้นายอำเภอตลอดจนปลัด
 จังหวัด ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบเห็นอนายอำเภอในเรื่องระเบียบการปกครอง
 อย่างนี้ แต่ข้อมุ่งหมายใหญ่ที่เจ้าคุณเทศมอบให้มาทำ ก็คือ ตรวจลำน้ำ
 และเบาะแสของฝักตบชวาทึลยลงไปจากทางน้ำในจังหวัดต่าง ๆ เช่น
 ออยุธยา จึงได้ออกเดินทางในวันรุ่งขึ้นไปยังอำเภอท่าม่วง วันนั้นเดินทาง
 เกือบตลอดวัน อากาศร้อนจัด คนแจวต้องจ้างมาผลัดอีกสองคู่ ที่อำเภอ
 ทางตะวันตกของลพบุรีแห่งหนึ่งได้แวะเข้าไปขออาศัยหุงต้มมื้อกลางวัน
 และพักคนแจว เจ้าของบ้านใจดีและเป็นกำนันซึ่งเป็นตำแหน่งที่รับผิดชอบ
 ต่อข้าหลวงมหาดไทยในเขตอำเภอนั้น เขาแกลงไก่อไว้เสร็จเขาคักมา
 ให้กิน อร่อยมากเสียแต่เผ็ดจัด ถัดจากนั้นแวะขึ้นไปนมัสการพระศรีอารย์
 ที่ชาวบ้านนับถือกันนักหนา ถึงเดือน ๑๒ ก็มีการบอกบุญไหว้พระรูป
 ท่าน เป็นงานใหญ่ของท้องถิ่นเสมอมิได้ขาด แล้วเดินทางต่อมาจนค่ำจึง
 ได้แวะนอนที่บ้านแห่งหนึ่ง รุ่งขึ้นก็ย้อนลงมาถึงอำเภอมหाराชและกลับ
 ออยุธยา การเดินทางตรวจงานอำเภออย่างนั้นน่าเพลิดเพลินและได้ความรู้
 ในเรื่องท้องถิ่นมาก หวังอยู่ว่าพอฝนหยุดก็จะได้ออกไปในท้องถิ่น ๆ ที่
 อยู่ในเขตของมหาดไทยมณฑลกรุงเก่า คือ จังหวัดอยุธยา อ่างทอง
 ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี รวมทั้งด้วยกัน อันเป็นอยู่หัวน้ำที่สำคัญยิ่ง
 ในพระราชอาณาจักร

แต่ไม่ทันจะถึงฤดูฝนหยุดศึกก็ได้รับคำสั่งด่วนจากกระทรวงมหาด
 ไทยให้รีบกลับเข้ามากรุงเทพฯ เพราะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
 เป็นเจ้ากรมราชเลขาณุกการในพระราชสำนักที่ตั้งขึ้นใหม่สำหรับสมเด็จพระ

พระพันปีหลวง เข้ามาเฝ้าเสนาบดีๆ ตรัสว่านี่อะไรกันก็ไม่รู้ อยู่ๆ ก็มี
คำสั่งมาอย่างนี้ ทางที่ที่สุดเธอไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จออกทรงธรรม
ที่พระบรมศพ ณ พระที่นั่งสุทิวลาปราสาทเกิด

กรมราชเลขาธิการ

ก. ราชการโดยตรง

พ่อเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ราวเดือนพฤศจิกายน
ได้ไปเฝ้าสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ที่พระที่นั่งสุทิวลา-
ปราสาท เวลาที่ท่านเสด็จออกทรงธรรมหน้าพระบรมศพทุกวันต่อจาก
งานหลวง ท่านเสด็จออกมาประทับกับพัน พวกเราก็หมอบเฝ้า บางวัน
พระธวาทศน์นานหน่อยก็เขยิบเข้าไปใกล้เสากลางพระที่นั่งด้านที่เรา
อยู่แล้วก็หมอบเหยียดขาออกไป เพราะหมอบจริงๆ ไม่ไหวในเวลาตั้ง
ชั่วโมงกว่าที่พระบางรูปธวาทศน์อยู่นั้น จำได้ว่าวันหนึ่งพระสาสนโสภณ
(เจริญ, ภายหลังเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์) เจ้าอาวาสวัดเทพ-
ศิรินทราวาสถวายกว่าชั่วโมงหนึ่ง ข้อศอกเจ็บระบมไปหมดเพราะหมอบ
อยู่นาน ขาก็ขัดเลยต้องเหยียดขาออกไปตั้งว่าเป็นครั้งแรก วันแรกที่เข้า
ไปเฝ้านั้นสมเด็จพระนครเห็นก็ทรงกวักเรียกเข้าไปใกล้ที่ประทับ
พลางมีพระราชเสาวนีย์ถามว่า บ้าขอแกเข้ามาเป็นราชเลขาอย่างนี้ชอบ
ไหม คงไม่ชอบละสิ เราก็ไม่สามารถจะปฏิเสธท่านได้ แล้วท่านก็เสย
ตรัสว่าความจริงบ้าไม่มีงานอันใดจะให้ทำดอก หากลูกโตเขาไม่มีคนจะ

ใช้เขาตั้งตำแหน่งให้เป็นอย่างนี้ จึงขอแกมา แกก็ไปทำราชการกับเขา
เถิด พ่อจึงตั้งใจอยู่ว่าท่านทรงพระเมตตาตามตลอดก็ไม่มีทางใดจะสนอง
พระเดชพระคุณก็มานั่งฟังเทศน์เผื่ออย่างนั้นก็แล้วกัน ส่วนกลางวันก็ไป
ทำราชการที่กรมราชเลขาณุกการที่บนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ครั้นไปที่กรมราชเลขาณุกการจึงไปเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม-
ขุนสมมตอมรพันธ์ซึ่งทรงเป็นราชเลขาณุกการอยู่ ท่านตรัสให้ไปเฝ้า
กรมหมื่นปราจีนกิตติบดี ๆ นี้เคยเห็นท่านมาตั้งแต่เมื่อก่อนไปเมืองนอก
แต่จนบัดนี้ก็ไม่เคยได้รับสั่งด้วยเลย บัดนี้พอได้เฝ้าท่านทรงพระสรวล
ทักว่าจะมาเป็นราชเลขาหรือ ดีแล้วมาอยู่ด้วยกัน

ความจริงตลอดเวลาราชการที่ห้ามมา ตำแหน่ง “ราชเลขาณุกการ”
เป็นตำแหน่งสูงเทียบฐานะเสมอด้วยเสนาบดี แต่มีราชเลขาณุกการฝ่าย
ต่างประเทศอยู่อีกซึ่งเทียบด้วยอธิบดีและมีผู้ช่วยราชเลขาณุกการเทียบด้วย
ปลัดทูลฉลอง บัดนี้มีราชเลขาณุกการของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้า
กรม แต่ก็เรียกสั้น ๆ อย่างเดียวกัน คำว่า “ราชเลขาธิการ” ฟังเกิดขึ้น
ต่อมาในรัชกาลที่หกตอนกลาง ๆ

งานที่ท่านทรงมอบให้ทำนั้นคือหน้าที่ผู้ช่วยราชเลขาณุกการฝ่าย
ต่างประเทศ ซึ่ง หม่อมเจ้านิยรรนุช ทรงทำอยู่หากประชวรเร็วรั้งอย่าง
สามวันก็สิ้นวันใช้ ส่วนราชเลขาณุกการฝ่ายต่างประเทศนั้น กรมหมื่น
ปราจีนทรงเป็น แต่ท่านไปช่วยทางราชเลขาณุกการเสียบ้างจึงมิใคร่ได้
เกี่ยวข้องนัก

การทำราชการที่เคยเห็นมาเพียงเวลาที่เล่าถึงนี้ แรกเข้าไปเมื่อ
 อย่างยิ่งเพราะไม่รู้ว่าจะต้องทำอะไร เมื่อเข้าไปในเวรวิเศษกระทรวง
 มหาดไทยท่านไทรทศผู้เป็นนายท่านตั้งพระทัยช่วย หยิบโน่นหยิบนี่มาให้
 ทำ ลงท้ายก็ไม่มีอะไรทำมากนัก คงเป็นด้วยเราหน้าใหม่คนเก่า ๆ ท่าน
 ไม่แน่ใจว่าเราจะทำอะไรได้เพียงใดเลยมิใคร่จะได้คิดให้ทำอะไร ครั้น
 เมื่อย้ายจากท่านไทรทศมาอยู่กรมพลำพังสมเด็จพระทัชชพรชัยประทับอยู่ห้องใน
 ทรงมอบพอไว้ให้แก่พวกปลัดกรมพลำพัง หนังสือราชการเข้ามาต่างคน
 ก็ต่างหยิบโน่นหยิบนี่ ไปทำโดยมาก ไม่เหลืออะไรให้เราทำเลย จึงหา
 หนังสือฝรั่งเข้าไปนั่งอ่านตามชอบใจ ข้าสมเด็จพระทัชชพรชัยเสด็จมาทอดพระ
 เนตรเห็นเข้า กลับทรงส่งเสริมหยิบหนังสือดี ๆ ที่วังมาประทานให้อ่าน
 อีกโดยเข้าพระทัยว่าเราอ่านในเวลาว่างงาน ต่อมาเมื่อไปเป็นข้าหลวง
 มหาดไทยที่กรุงเก่างานในหน้าที่มากไม่มีเวลาอ่านหนังสือเลย บางวัน
 เพียงแต่เซ็นปลัดทหารแทนผู้ว่าราชการจังหวัดก็เข้าไปตั้งครั้งก่อนวัน
 แต่ที่นี้เป็นแห่งแรกที่บอกได้ว่าราชการในหน้าที่นั้นมีอะไรบ้าง มาถึง
 ราชเลขาก็มาพบเรื่องไม่มีอะไรทำอีกจนระอาการที่จะไปทำงาน เลย
 หลบๆ เลี่ยงๆ ในปีแรกเสียมาก ครั้นครบกำหนดปีได้ทราบว่าเป็นเงินเดือน
 ขึ้นตามขั้นให้หนักสะอายใจเป็นกำลังที่ได้โดดเดลออยู่ งานเฉพาะหน้าใน
 ตำแหน่งใหม่นี้ก็มีร่างหนังสือพิธีการทูตซึ่งควรจะทำที่กระทรวงการต่าง
 ประเทศแต่ฝากไว้ก่อนในกรมราชเลขา ฯ งานนี้มีชนิดที่เป็นครั้งคราว
 บางทีก็ว่างไปนาน ๆ คือ ร่างพระราชสาส์นใหญ่ ตั้งหรือถอนทูต พระ
 ราชสาส์นน้อย บอกหรือทอบข่าวประสูติ สิ้นพระชนม์ ในพระราชวงศ์

ของเราและของนานาประเทศที่เขามีมา ทำพระราชหัตถเลขาอนุมัติให้กงสุลต่างประเทศเข้ารับหน้าที่ตามที่เขาได้รับแต่งตั้งมา^(๑) บางทีก็ร่างและเขียนพระราชหัตถเลขาภาษาต่างประเทศ นอกนั้นก็ออกจะหมกหมกหน้าที่

เรื่องเงินเดือนนั้น แรกเข้ามาในกรมราชเลขาฯ ได้รับพระราชทานเดือนละ ๓๐๐ ในระดับเจ้ากรมชั้นต่ำ มียศเป็นเสวกโท ต่อมาเมื่อหม่อมเจ้านัยวรราชถึงชีพิตักษัยลงทรงตั้งให้เป็นผู้ช่วยราชเลขาการฝ่ายต่างประเทศ อัตราเงินเดือนขั้นต้น ๔๐๐ ขั้นชั้นละ ๕๐ จนถึง ๖๐๐ นี้เป็นอัตราเจ้ากรมชั้นสูงเลื่อนยศขึ้นเป็นเสวกเอก ในตอนนั้นมีพระราชกระแสสั่งให้ทางราชเลขาการตรวจย่อข้อความในหนังสือราชการจากกระทรวงการต่างประเทศซึ่งเข้ามาบ่อยทีละปั้งๆ และนอกนั้นได้เกิดมหาสงครามขึ้น โปรดเกล้าฯ ให้พ่อมีหน้าที่เฉพาะตัวแปลข่าวสงครามส่งหนังสือพิมพ์ทุกวัน งานนี้ได้เนื้อเรื่องจากสำเนาโทรเลขที่ทางกระทรวงการต่างประเทศขอให้กรมไปรษณีย์โทรเลขคัดส่งเข้ามาทุกวัน เราต้องรีบทำส่งออกไปโฆษณาให้ทันเวลาเข้าเครื่องพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประจำวัน พระเจ้าอยู่หัวสนพระราชหฤทัยในเรื่องนี้มากถึงกับทรงเรียกเล่นๆ ว่าพ่อเป็น “เพรสบูโร” อย่างที่รัฐบาลนานาประเทศเขาทำกัน แต่ในการทำข่าวนี้ถ้าพลาดพลั้งไปก็อาจถูกทรงต่อว่าหรือบางทีก็ถึงกริ้วลงมานอกจากนั้นยังมีหน้าที่ทำ “ข่าวในพระราชสำนัก” ส่งหนังสือพิมพ์ผ่านกระทรวงการต่างประเทศอีกเป็นภาษาไทยและอังกฤษ การทำข่าวใน

(๑) คือ อนุมัติบัตรที่เรียกกันว่า Exequatur

พระราชสำนักนั้นติดตัวมาจนกระทั่งถึงรัชกาลที่เจ็ด เมื่อออกไปอยู่กระทรงธรรมการแล้วก็ยังโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหน้าที่ตามออกมาหาหรืออยู่เนื่อง ๆ ลงท้ายได้รับพระราชทานเกียรติเป็นราชเสวกพิเศษ

ย้อนไปกล่าวถึงงานการในกรมราชเลขาใหม่ ในเวลาต่อมากรมพระสมมตอมรพันธ์กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ทรงตั้งให้เป็นเสนาบดีที่ปรึกษา ให้กรมหลวงปราจิณเป็นราชเลขาอนุการ พระยาศรีสุนทรโวหารเป็นผู้ช่วยราชเลขาอนุการ และพระยาบรินรวราชภูรีเป็นราชเลขาอนุการฝ่ายต่างประเทศ ครั้นพระยาศรีสุนทรโวหารซึ่งบัดนี้เป็นพระยาศรีภูรีปริชาตถึงอนิจกรรมมลง โปรดเกล้าฯ ให้พ่อเป็นแทน ตลอดถึงเป็นตำแหน่งอื่นๆของเจ้าคุณคือเลขาอนุการเสนาบดีสภา ฯลฯ ตำแหน่งหลังนี้มีหน้าที่เข้าไปบันทึกการประชุมเสนาบดีซึ่งถือกันว่าต้องสงวนความลับอย่างยิ่งและต้องกระทบกระเทือนกับท่านเสนาบดีเป็นบางครั้งบางคราว

จะยกตัวอย่างการกระทบกระเทือน เมื่อไปรับงานในหน้าที่ของเจ้าคุณศรีภูรีปริชา ได้ไปพบงานบางอย่างเก็บค้างไว้เป็นแรมปี แต่พิจารณาเห็นว่าไม่ใช่เหตุด้วยความผิดของท่าน หากท่านเสนาบดีไม่ดำเนินเรื่องติดต่อก็ เช่นเรื่องหนึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก ทรงถวายโครงการที่ทรงพระดำริขึ้นให้มีสภาสำหรับพิจารณากฎหมายที่จะออกใหม่ทำนองเป็นสภาผู้แทน มีหน้าที่ชักเสนาบดีและศิโยนได้ในที่ประชุม พระเจ้าอยู่หัวทรงสั่งให้ส่งไปขอความเห็นเสนาบดีทุกกระทรวงก็ได้รับตอบมาแล้วเว้นกระทรวงเกษตรฯ จึงได้ทูลหาหรือราชเลขาอนุการ

ว่าจะทำอย่างไรดีจึงจะไม่มีเรื่องค้างอย่างนี้ได้ ท่านถามว่าเธอเห็นอย่างไรก็พูดว่าจะไปทูลตามเสนาบดีเกษตรฯ ท่านทรงพระสรวลตรัสว่าถามก็ได้อีก แต่ใครเขาไม่รู้ด้วยนะ จึงได้นำเรื่องไปเฝ้ากรมหลวงราชบุรีที่วังเพราะท่านไม่เสด็จกระทรวง ท่านทรงย้อนถามว่านี่เป็นพระบรมราชโองการให้เตือนหรือ ได้ทูลว่าก็โดยปริยาย ท่านมีนพระพักตร์ไปอย่างไม่พอพระทัยและตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นฉันไม่ตอบ เราก็หน้าเหยกลับมา

บางทีก็ได้รับความขัดแย้งกันในระหว่างผู้หลักผู้ใหญ่ในที่ประชุมเสนาบดี เช่นครั้งหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปซ้อมรบเสือป่าระหว่างบ้านโป่งกับโพธาราม ได้ทรงรับลายพระหัตถ์กรมหลวงราชบุรีอีกและว่าในปีนั้นฝนแล้งมาก การทำนาไม่ได้ผลพอเพียง สมควรจะออกกฎหมายกักกันข้าวที่เคยส่งออกนอกประเทศไว้ให้ราษฎรบริโภคในบ้านเมือง รับสั่งให้พ่อรับนำลายพระหัตถ์นั้นไปกรุงเทพฯ ๖ ถวายทุนกระหม่อมเล็กให้ทรงเรียกประชุมเสนาบดีและประทับเป็นประธานแทนพระองค์ตกลงอย่างไรให้นำมากราบบังคมทูลโดยเร็ว เวลานั้นไม่มีถนนรถยนต์ได้รับเงินทางรถไฟจากสถานีคลองตากองจันทร์ราชบุรีมากรุงเทพฯ ๖ ไปเฝ้าทูลกระหม่อมฯ ทรงพระสรวลปราศรัยว่า “แหม แต่งตัวสวยจริงนะ” (มาเฝ้าในเครื่องสนามเสือป่าที่แต่งอยู่) แล้วทรงสั่งให้รับนักประชุมในวันรุ่งขึ้น ท่านเสนาบดีเข้ามาประชุมพร้อมเพรียงแต่เสนาบดีเกษตรฯ ๖ ทูลขอให้เลื่อนประชุมออกไปอีกวันหนึ่งเพื่อให้เวลาให้เสนาบดี “ที่ไม่รู้ภาษา” ได้หาหมอกความมาพูดแทนตัว ผู้เป็นประธานตรัสไม่

ยอมให้ทำดังนั้น ว่าที่นี้เป็นที่ประชุมเสนาบดีจะให้คนอื่นเข้ามางั้น
ยอมไม่ได้ ถ้าปรากฏว่าเสนาบดีผู้ใดไม่รู้เรื่องพอจะปรึกษาหารือกันได้
ขอให้ชี้ให้ทราบ ถ้าทรงเห็นด้วยจะทรงกราบบังคมทูลขอให้ถอดได้
ความก็สงบไป ได้ทราบว่าจะระงับไปท่านเสนาบดีสองคนพกหนังสือ
กราบบังคมลาออกจากราชการเข้ามาด้วย แต่ก็มีได้มีเหตุที่จะ
ต้องยื่น

ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๒ กรมหลวงปราจิณประจวบสิ้นพระชนม์ ทรง
ตั้งให้พระยาจักรปาณิศรีศีลวิสุทธ^(๑) (ล่อ ไกรฤกษ์) ซึ่งเคยเป็น
สมุหพระนิตินาสตราแล้ว และบังคับไปเป็นอธิบดีศาลฎีกานั้นเข้ามาเป็น
ราชเลขาธิการ เจ้าคุณเป็นคนมีระเบียบอย่างมากมิใช่แต่ในเชิงหนังสือ
ราชการหากในการทุกอย่าง ท่านพูดอยู่ว่ากระหม่อมเป็นคนที่ทำงาน
เต็มยศอยู่เสมอ ไม่นิยมที่จะให้หย่อนสายเลย แม้แต่นั่งทำงานก็ต้อง
สวมเสื้อชั้นนอกอยู่ในห้องที่ปิดประตู (อย่างฝรั่ง) เพื่อมิให้ต้องถูกรบกวน
พอเป็นคนขี้อ่อน ถ้าเข้าไปพูดจาอะไรกับท่านเป็นต้องเหวี่ยง
ไหลกลับออกมาทุกทีจนท่านสังเกตเลยลุกไปเปิดพัดลมให้เบาๆ ใน
ระเบียบหนังสือราชการก็เข้มงวดกันขึ้นมา จนเป็นที่สังเกตทั่วไปว่า
หนังสือราชเลขาตอนนี้เป็นแบบอย่างที่ดียิ่ง แต่ในชั้นแรกพวกเราพากัน
ย่อท้อต่อความเข้มงวดของท่านไปตามกัน พอหนักเหมือนในชั้นแรก
ท่านก็มีใครจะมีศรัทธานักเพราะไม่ใช่เนติบัณฑิต แต่เมื่ออยู่ไปด้วย
กันสักปีหนึ่งต่างคนก็ต่างเข้าใจซึ่งกันและกันก็จึงได้ทราบจากคุณหญิง

(๑) เจ้าพระยามหิธร

คุษฎี^(๑) บุตรีของท่านว่าท่านชมพ้อว่า “งานแข่งมาก” เมื่อพระปกเกล้าทรงพระราชดำริจะให้พ้อออกไปเป็นเสนาบดีท่านยังบ่นเชิงไม่อยากจะให้ไปเสีย และเมื่อมีการตัดทอนงบประมาณให้เข้าสู่ดุลยภาพกรรมของเรา ถูกตัดตั้ง ๗๐ ต่อร้อยส่วน มากกว่าทุกกระทรวง ท่านตัดตำแหน่งชั้นมหาเสวกออกหมด เว้นแต่ตำแหน่งผู้ช่วยราชเลขาธิการที่พ้อดำรงอยู่นั้นตำแหน่งเดียว โดยอ้างว่าถ้าได้บุคคลที่สามารถจริงๆ งานก็ควรจะได้เงินได้

ในหมู่นัสมเด็จเจ้าพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวงประจวบฯ หนักลงทุกทีแล้วสวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นที่เศร้าโศกแก่พระเจ้าอยู่หัวและพระบรมราชวงศ์มาก เมื่อเสร็จงานพระบรมศพซึ่งทรงทำอย่างมโหฬารกลางทุ่งพระเมรุนั้น ทุนกระหม่อมเล็กกราบถวายบังคมลาไปพักก่อนพระอิริยาบถโดยชลมารคถึงสิงคโปร์แต่ไปประจวบลงด้วยไข้พิษมเสด็จทิวงคต มีนายทหารที่ได้ไปร่วมโต๊ะเสวยเมื่อก่อนเสด็จจากกรุงเทพฯ ฯ อีกบางคน เช่นหม่อมเจ้าพันธุ์ประวัติกและพระยาเสนาภิมุข ก็ประจวบและเจ็บด้วยอาการเหมือนกันเสียชีวิตหมด พระเจ้าอยู่หัวทรงสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับที่ทรงตระเตรียมจะเสด็จไปเยือนราชสำนักญี่ปุ่นและจีนเป็นทางราชการเต็มทีนั้นก็เลิกล้มไป

ในระยะนี้พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริที่จะทรงเลือกเจ้านายฝ่ายในเป็นพระอัครมเหสี อาจเป็นเพราะทรงรู้สึกว่าจะหาที่ชาตรีชทายาททรงเลือกได้แล้วก็มีอันเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง เรื่อยๆ ไปจนพระราช

(๑) ท่านผู้หญิงคุษฎี มาลากุล

ประสงค์ในชั้นเดิมที่จะมีพระอัครมเหสีแต่พระองค์เดียวก็กลายเป็นดังที่รู้กันอยู่เป็นเรื่อที่น่าเสียดายนัก

บ. งานเสือบ้า

ในราว พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าทรงตั้งคณะเสือบ้าขึ้น โดยพระราชประสงค์จะให้ม็องอาสาสมัครพลเรือนขึ้นไว้ช่วยราชการฉุกเฉินทางบ้านเมือง จัดการปกครองคณะทำนองทหาร มีกองเสือบ้ารักษาดินแดนกรุงเทพ ฯ และมณฑลต่างๆ ทั่วไป และมีกองเสือบ้าหลวงเป็นทำนองทหารรักษาพระองค์ นี่เองเป็นเหตุให้เกิดความขุ่นข้องหมองใจขึ้น เพราะบางคนอ้างว่าพระเจ้าอยู่หัวสนพระราชหฤทัยและทรงเชื่อฟังเสือบ้าหลวงมากนัก จนเหล่าร้ายจับเอาเหตุนี้ขึ้นอ้างเพื่อยังให้พลเมืองคิดกบฏหรืออย่างน้อยก็ปั่นป่วนลดถอยน้ำใจจงรักภักดีซึ่งเคยมีอยู่ในหมู่คนไทยด้วยกัน ในเรื่องเสือบ้านี้เดิมาก็ว่าจะให้เป็นการสมัครแต่นานๆ ไปก็กลายเป็นว่าถ้าข้าราชการใกล้ชิดผู้ใดไม่สมัครเข้าเป็นเสือบ้าก็เป็นความบกพร่องไม่สนใจจะสนองพระเดชพระคุณให้เต็มที่ พ่อก็สมัครไปกับเพื่อนฝูงทั้งปวง ในชั้นต้นเป็นพลเสือบ้าในกองเสือบ้ารักษาพระองค์แล้วก็ได้ย้ายไปเป็นพวกคณะกองบัญชาการเสือบ้า เพราะถ้าอยู่ในกรมราชเลขาที่สะดวกก็จะสังกัดเช่นนั้น ด้วยพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้บัญชาการเอง เราทำงานอยู่ในออฟฟิศทำนทำนก็ทรงใช้งานเบ็ดเตล็ดอยู่แล้ว

ว่าที่จริงในเวลาเสด็จออกสนามเช่นซ้อมรบทางบ้านโป่งและราชบุรีก็สนุกก็ไม่เหลือบ่ากว่าแรง แพบทุกวันที่นอนน้อยแต่เมื่อใดไม่ต้องนอนก็นอนเป็นตาย บางทีกางเก้าอี้ผ้าใบออกนอนกลางทุ่งนาไม่มีมุ้ง เมื่อหลับก็หลับเป็นตายทีเดียว ในที่สุดพ่อได้เลื่อนยศเสื่อป่าขึ้นไปเป็นนายหมวดนายกองแต่ไม่เป็นถึงนายพลสังกัดกรมปลัดเสื่อป่าสำหรับพระเจ้าอยู่หัวพอจะเข้าใจได้ดีว่าโปรดงานนี้เพราะเหตุใด ท่านออกสนามอย่างนั้นแล้วได้ประทับเปลี่ยนพระราชอิริยาบถอยู่กลางแจ้งมากกว่าเวลาประทับอยู่ในพระนคร ฯ อากาศก็ดีกว่าในพระนคร ฯ เป็นอันมาก

แต่เรื่องเสื่อป่านี้เป็นเหตุให้ผู้รับราชการใกล้ชิดเอาประโยชน์แห่งตำแหน่งมาก ไปจึงทำให้เกิดความอิจฉาหมั่นขันจนเกือบจะเสียการครึ่งหนึ่ง

นอกจากนี้พ่อก็พอใจที่จะเข้าไปร่วมพระราชตำราญบางครั้งเช่นทรงหัดละคอนรำก็ชอบเข้าไปดู แต่ละคอนพุดนั้นแม้บางคราวตรัสให้เล่นแต่ไม่ชอบเลย จึงใช้วิธีหลบหน้าเสีย การที่จะหลบนั้นไม่ยากเพราะพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชหฤทัยกว้างขวาง ตรัสอยู่เสมอว่าพวกเราเหล่านี้อย่าไปรวบรัดเอามันเข้ามาเล่นหรือดูละคอนเพราะมันต้องลุกขึ้นทำงานแต่เช้า

ค. จตุสดงกรมมหาวิทยาลัย

พ่อเริ่มเขียนหนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมื่อเข้าไปสอนวิชาที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่นั่นเขาเรียกโรงเรียนข้าราชการพลเรือน

มาไว้แล้วตั้งขึ้นเป็นคณะรัฐประศาสน์ ต้องขอแรงคนนอกสังกัดกระทรวงศึกษาไปช่วยหลายคนมี หม่อมเจ้าสกลวรรณกร วรวรรณ สอนเศรษฐศาสตร์ ดร. ชื่น พุทธิแพทย์ สอนทางสาธารณสุขหรือบางส่วนของแพทยศาสตร์ซึ่งนักเรียนคิดใจมาก เวลาสอนอยู่ในห้องข้าง ๆ กัน ได้ยินเสียงซาซิง ๆ บ่อย ๆ และยังมีนายจิตร ณ สงขลา กับหลวงประดิษฐพิจารณการ (ก่อน หุตะสิงห์) นายปลอด ณ สงขลา สอนเรื่องกฎหมายที่เกี่ยวกับการปกครองท้องถิ่น ท่านทั้งสี่ในเวลาต่อมาได้มีชื่อเสียงโด่งดังในบ้านเมือง นายชื่นได้เป็น พลตรีพระยาตำราวงแพทยคุณ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ นายจิตรเป็นเจ้าของพระยาศรีธรรมมาธิเบศเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม และยังได้รับราชการในสมัยประชาธิปไตยเป็นตำแหน่งสูง ๆ หลายตำแหน่งจนบัดนี้เป็นองคมนตรีและบางคราวก็แทนประธานแห่งคณะนั้น หลวงประดิษฐพิจารณการเป็นพระยามโนปกรณนิติธาดา สมุหพระนิติศาสตร์และเป็นนายกรัฐมนตรีคนแรกของประชาธิปไตย นายปลอด ณ สงขลา เป็นตุลาการหลายตำแหน่งแล้วเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์หลายคราวและยังเป็นองคมนตรีมาจนบัดนี้^(๑) ฟ่อนนั้นเขาให้ไปสอนพงศาวดารไทยแลสากล พอเข้าไปสอนได้เสนอให้เรียกว่า “ประวัติศาสตร์” ตามพระราชนิยมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เพราะพงศาวดารนั้นโดยศัพท์จักแปลว่า “เรื่องราวของพระอวตาร” หรือพระนารายณ์ซึ่งไทยเราเฉลิมเอาเป็นเกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดินของเราบ่อย ๆ และถึงอย่างไรก็คงเป็นด้วยคำมั่นตั้งครั้นที่

(๑) พระยามานวราชเสวี

แต่เมื่อจะกล่าวถึงวิชา^๕อย่างกว้างขวางแล้วพอเห็นว่าไม่เป็นคำที่ควรจะนำมาใช้กับประวัติของนานาประเทศซึ่งเรามี^๖เรื่องหรือยกย่องพระอวตาร เป็นอันว่า เราเปลี่ยนเรียกวิชาพงศาวดารว่า “ประวัติศาสตร์” แต่ยังมีนิสัยใจอยู่หนึ่งหนึ่งที่นักปราชญ์ราชบัณฑิตไทยหลายท่าน ไม่คุ้นเคยกับศัพท์โบราณและอาจจะไม่สนใจด้วยจึงมักจะเรียกวิชา^๗นี้ง่ายๆ ว่า “ประวัตศาสตร์” การสอนวิชา^๘นี้สำหรับที่เกี่ยวกับประวัติไทยหรือชาติตะวันออกเฉียงใต้แห่งเอเชียไม่มีตำราถึงชั้นมหาวิทยาลัย ต้องให้โน้ต^๙ว่าที่จริงตามมหาวิทยาลัยอังกฤษเขาก็สอนด้วยวิธีที่อาจารย์บรรยายความเรื่อยไป ผู้เรียนต้องจดเอาเอง แต่ถ้าจะทำอย่างนี้ นักเรียนไทยเราสู้ไม่ไหว จึงได้มอบให้นักเรียนที่เห็นว่าตั้งใจหรือแหลมหลักเป็นผู้จดโน้ตตามที่เราบรรยายไปแล้วให้นำมาให้ตรวจ ถ้าเราเห็นว่าดีพอใช้ได้ก็ให้คัดลอกกันต่อไป ต่อมาได้พยายามชำระโน้ตเหล่านั้นให้เรียบร้อยแล้วพิมพ์ขึ้นเป็น “หัวข้อประวัติศาสตร์” มอบลิขสิทธิ์^{๑๐}ให้มหาวิทยาลัย แต่ปรากฏต่อมาว่าทางมหาวิทยาลัยเองก็ไม่สู้จะสนใจที่จะมีลิขสิทธิ์^{๑๑}นี้ผู้แต่งก็เลยสมัคร^{๑๒}ที่ชาติที่จะเขียนต่อไป เรื่องก็เลยค้างเติ่งมาเพียงแคโบราณประวัติ

อย่างไรก็ดี “หัวข้อโบราณประวัติ”^{๑๓}นี้ เมื่อเขียนเข้าเป็นเล่มแล้วก็ดูจะทรุดดี จึงได้ทุลเกล้าฯ ถวายขอพระราชทานค่านำ พระเจ้าอยู่หัวทรงตอบลงมาว่าทรงพอพระราชหฤทัยที่ได้ทอดพระเนตรเห็นหนังสือ^{๑๔}เรื่องนี้เป็นรูปเป็นร่างขึ้น ทรงยินดีพระราชทาน พระราชกระแสเป็น^{๑๕}ค่านำสนับสนุนหนังสือเรื่องนี้เป็นอย่างดี ว่า

หม่อมเจ้าธานีนิวัตร์ได้ขอให้ข้าพเจ้าเขียนคำนำสำหรับหนังสือซึ่งเธอแต่งขึ้นนี้ ข้าพเจ้ารับแต่งให้ด้วยไมตรีเป็น ๒ สถาน คือสถานหนึ่งโดยเป็นญาติสนิทผู้หนึ่ง กับอีกสถานหนึ่งเป็นผู้พอใจศึกษาในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี นับว่าใจตรงกัน

ข้อความที่หม่อมเจ้าธานีนิวัตร์ได้รวบรวมมาพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ข้าพเจ้าได้เคยอ่านมาแล้วเป็นตอนๆ ตามที่ได้ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์แถลงการณ์โรงเรียนข้าราชการพลเรือน และได้เคยมีความรู้สึกอยู่ ๒ ประการ คือ ประการที่หนึ่งรู้สึกว่าการอ่านเรื่องเป็นตอนเป็นตอนเช่นนั้น ทำให้อยากอ่านมากขึ้นอีกเพราะอยากรู้ว่าจะมีอะไรต่อไปอีก แล้วก็เลยออกรำคาญว่าไม่มีอ่านต่ออีก ประการที่สองออกนึกเสียดายว่าตนเองมิได้คิดที่จะแต่งหนังสือเช่นนั้นขึ้นบ้าง แต่นึกเช่นนั้นมิใช่ว่าจะนึกอวดคิดว่าถ้าแต่งคงดีกว่าของหม่อมเจ้าธานีละนั้นก็หามิได้ ตรงกันข้าม ข้าพเจ้าอาจที่จะกล่าวได้โดยจริงใจว่า ถ้าข้าพเจ้าแต่งขึ้นบ้าง บางที่จะไม่ได้ข้อความพิสดารเท่าของหม่อมเจ้าธานีก็เป็นได้ เพราะเหตุที่ข้าพเจ้ามีความจำเป็นที่ต้องห่างเหินจากบรรดาคำราและหนังสือจำพวกประวัติศาสตร์มาเสียนาน และไม่ใคร่จะได้มีเวลากลับพลิกดูอีกบ่อยๆ หรือกล่าวกันตรงๆ ก็คือค่อนข้างเร็วเสียบ้าง ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่าอาจเป็นได้แก่คนทุกคน ไม่จำเพาะแต่ตัวข้าพเจ้าหามิได้

ส่วนในข้อที่หม่อมเจ้าธานีชี้แจงเรื่องเขียนนามบุคคลนั้น ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยตามความเห็นของเธอว่า การันต์ในปฐมวิภक्ति์

(ในชื่อภาษาละติน) ควรบัญญัติเอา “*us*” เป็น “อัส” มากกว่า “อุส” เพราะภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นรากแห่งภาษายุโรปโดยมาก ปฐมวิภक्ति์เป็น “อัส” ข้าพเจ้าอยากจกไคร่กล่าวต่อไปว่า “*um*” อ่านเป็น “อัม” จะใกล้เคียงกว่า “อุม” เหมือนกัน อย่างไรก็ตาม ใดๆ ก็ดี “อัส” กับ “อัม” เป็นของคู่กัน และถ้า “*us*” เป็น “อัส” แล้ว “*um*” ก็ควรเป็น “อัม” ไปตามกัน จึงจะเข้ารอยสันสกฤต เช่นคำว่า “หัสติ” (มือ) ปฐมวิภक्ति์เป็น “หัสติส” ทุกยวิภक्ति์เป็น “หัสติม” ดังนี้เป็นกัน กับยังมีข้อควรสันนิษฐานได้อีกอย่างหนึ่งว่า “*um*” แต่เดิมน่าจะอ่านว่า “อัม” คือในภาษาฝรั่งเศสคำว่า “*album*” ถ้าออกสำเนียงสระตามที่ใช้ในภาษาฝรั่งเศสโดยปรกติก็จะต้องอ่านว่า “อัลบีม” แต่ที่แท้เขาออกสำเนียงว่า “อัลบ็อม” ดังนี้เป็นตัวอย่างซึ่งเป็นสำเนียงใกล้สันสกฤตดังกล่าวมาแล้ว

อนึ่ง คำนำยาวๆ ข้าพเจ้ายังได้เคยรู้สึกอยู่ว่าเปลืองหน้า-
สมุด เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าไม่ขอชักคำนำนี้ให้ยืดยาวออกไปอีก หนังสือ
นี้เป็นของหม่อมเจ้าธานี และข้าพเจ้าไม่ควรถิ่นจะเอาโอกาสที่เธอ
ได้วานให้แต่งคำนำนี้เพื่อแสดงความเห็นหรือประกาศเกียรติคุณ
ของข้าพเจ้าเอง ดังเช่นที่มีผู้พอใจทำอยู่บ้าง ถ้าหากว่าข้าพเจ้า
ปรารถนาคำสรรเสริญของสาธารณชน หรือปรารถนาจะสำแดง
ความรู้ของตัวข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้าก็ควรที่จะแต่งหนังสือของ

ข้าพเจ้าตนเองทั้งเล่มดีกว่าที่จะมาแย่งหน้าสมุคของหม่อมเจ้าธานี
แถมคุณ ข้าพเจ้าขอยุติคำนำนี้ด้วยคำแนะนำที่ท่านผู้อ่านว่า ถ้าท่านมี
เวลาว่างและมีสมาธิจะได้อ่านข้อความอันน่ารู้ยิ่งมากต่อไปในสมุคนี้

ราม วัชรารุท ป.ร.

พระที่นั่งเวหาศจำรูญ บางปะอิน

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

ในระหว่างนี้พระองค์รังสิต ฯ (กรมหมื่นชัยนาทนเรนทร ผู้
บัญชาการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) ตรัสชวนพ่อให้ย้ายไปเป็นคณบดี
อักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์อันเป็นตำแหน่งที่จะตั้งขึ้นใหม่ แต่ได้ทูลว่า
ไม่เต็มใจจะไปเพราะอยู่ทางราชเลขา ฯ ก็ชอบงานทางนั้นแล้ว ทั้งพระเจ้า
อยู่หัวก็ทรงพระเมตตาเป็นอย่างดี เสด็จในกรมจึงทรงแนะนำว่า ถ้าเช่นนั้น
ทำทั้งสองทางก็น่าจะทำไหว พ่อก็นึกว่าน่าจะทำได้จึงทูลเห็นชอบ แต่เมื่อ
ท่านทรงขอเข้ามาเสด็จในกรมราชเลขาการ (กรมหลวงปราจิณกิติบดี)
ไม่ทรงเห็นเหมาะทรงเกรงจะเป็นการดิ้นรนออกไปจากราชเลขา ฯ ซึ่ง
พระเจ้าอยู่หัวจะทรงแห่งพระราชหฤทัย จึงตกลงขอให้ในกรมชัยนาท
ทรงถอนลายพระหัตถ์ที่ขอเข้ามานั้นเสีย

นอกจากนี้พระเจ้าอยู่หัวทรงชวนให้แปลเรื่องเกี่ยวกับนาวิกยุทธ
ลงในวารสารสมุทรบ่อ้อย ฯ แต่ต้องขอสารภาพว่า เรื่องรบกวนทางทะเล
นี้ไม่สนใจเลย ทำไปโดยเห็นแก่พระบรมราชโองการมากกว่าด้วยใจรัก

เพราะเราไม่มีความรู้ทางวิชาการเรือ แม้การทำข่าวสงครามประจำวัน จะต้องเทียบเคียงเนื้อหาความให้ผู้อ่านหนังสือพิมพ์ได้เข้าใจเรื่องชัดเจน แต่เรื่องเช่นนี้ง่ายกว่าเรื่องชนิดที่โปรดเกล้าฯ ให้แปลลงใน *สมทสาร*

พูดถึงการแปลพระราชนิพนธ์ภาษาอังกฤษเป็นไทย ซึ่งต้องทำถวายเนื่อง ๆ ทั้งในราชการทั้งที่ออกมาเป็นรูปเชลยศักดิ์ก็ หนังสือบางเรื่องที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น อาจแปลได้อย่างสะดวกและเพลิดเพลิน เช่น เรื่อง *อุคตรกรุ* ทรงเป็นสำนวนขอค่อนพวกใจเร็วและบ้าการเมือง พ่อได้แปลถวายด้วยความเพลิดเพลินใจที่สุด เพราะท่านมีพระราชดำริทำนองเดียวกันกับความคิดของคนอย่างเรา ๆ

อย่างไรก็ดี การที่ทรงใช้งานหนังสือเหล่านี้ทำให้พ่อเขียนหนังสือเป็นและถูกต้องขึ้นมากทั้งภาษาอังกฤษภาษาไทย นับว่าได้เรียนวิชาเขียนบทความจากการรับใช้พระเจ้าอยู่หัวนี้ยิ่งกว่าทางอื่น ๆ

หมายเหตุ (ลูกเขียน)

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ พ่อได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นพระองค์เจ้า จึงได้นำรูปถ่ายประกาศนียบัตรตั้งพระองค์เจ้ามาลงไว้ ณ ที่นี้ เรื่องนี้มีเกตุสันนิษฐานความจริงที่ว่าพ่อเป็นคนล้อมพระองค์อยู่เป็นประจำ กล่าวคือเมื่อพ่อทรงทราบว่าจะได้รับสถาปนาท่านก็ได้เขียนจดหมายทูลเกล้าฯ ถวายคัดค้านไปเต็มที่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาตอบมา ซึ่งดูๆ เห็นกันว่าเป็นเอกสารที่ล้ำค่า จึงได้อัญเชิญมาลงไว้ด้วย]

7 October 2465

My dear Dhani,

I have received your letter of today's date, and have read it with all due consideration. Let me say at once, that if anything else were needed to complete my appreciation of your fine qualities of heart and mind, this last letter of yours would surely provide it!

Now let me answer your objections to your own promotion, and thereby let you

understand the reasons which prompted me to desire to raise you in rank.

Firstly, as to seniority. It has never been the rule to raise princes in rank in accordance with seniority, but in accordance with the recipient's own merit, together with the accumulated merits which he inherits from his father.

Secondly, as to your office. Try as you might to minimise it, it remains that your office is no less than that of Under-Secretary of State, and that is exactly what Traidos is! If it is proper for Traidos to become Phra Ong Chao, why not you?

To sum up, the reasons why I think it proper to raise your rank are:—

(1) You are the eldest son of Prince Bidyalabh, who in his time had served the King in several high offices with conspicuous merit, and whose loyalty

to the King and the State had been a shining example to Princes and Officials.

(2) You yourself have followed closely in your father's footsteps, have served the King in several capacities, until you have reached the high and honourable office of Assistant Private Secretary and Clerk of the Privy Council, and are entirely trusted and valued by your Master.

If these are not good and sufficient reasons for my desire to elevate you in rank, then I give it up! — I mean, I do not think I could devise any other reasons for promoting people that would be better than the ones I have already given.

Therefore, I still intend to stick to the order I have already given about your promotion!

Yours &c

Rama.R

ม. ต้นรัชกาลที่เจ็ด (ยังเป็นราชเลขานุการ)

การสืบราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เสด็จสวรรคต ในกลางดึกวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ ขณะนั้นเจ้านายและข้าราชการ ผู้ใหญ่ประทับฟังพระอาการอยู่พร้อมเพรียงในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุวรณ์วงศ์วรเดช ผู้ทรง เป็นประมุขพระบรมราชวงศ์ทรงเรียกประชุมเสนาบดีและพระบรมวงศ์ บรรดาที่ประทับอยู่ในพระที่นั่ง มีพระดำรัสว่าบัดนี้พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตไปแล้วจึงจะขอปรึกษาที่ประชุมในเรื่องการสืบ ราชสมบัติ ตรัสให้เสนาบดีกระทรวงผู้รักษาพระราชพิธีกรรม เชิญ พระราชพิธีกรรมนั้นขึ้นอ่านในที่ประชุม ความว่า การสืบราชสมบัติ นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า มีพระราชประสงค์ว่า ถ้าพระราช- กุมารในพระครรภ์พระนางเจ้าสุวัทนาประสูติออกมาเป็นพระราชโอรสก็ โใคร่จะให้ได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่ถ้าเป็นพระราชธิดาก็ใคร่ให้ ราชสมบัติตกอยู่กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอร่วมพระราชชนนี ซึ่งมีเหลือ อยู่พระองค์เดียวตามนัยแห่งกฎมณเฑียรบาลฉบับสุดท้ายในเวลานั้น เจ้า นายพระบรมวงศ์ทรงแสดงพระดำริเห็นชอบด้วยคุณนิภาพ แต่สมเด็จพระ เจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชาทรงขัดข้อง ด้วยพระองค์อ่อนพระ- ชนมาและอ่อนความเคยชินกับราชการ ขอดอนพระองค์เพื่อเจ้านายที่ ทรงมีพระชันษามากกว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์พิณิต ทรงแถลงว่า เป็นการสมควรยิ่งที่ราชสมบัติจะตกแก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชาตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าอยู่หัวพระ-

องค์ก่อน ส่วนที่ทรงหนักพระทัยว่าขาดความรู้ความเคยชินแก่ราชการนั้น เจ้านายทุกพระองค์พร้อมที่จะเข้าช่วยประทับประคองให้ทรงครองแผ่นดินราบรื่นตลอดไป ขณะนี้ท่านเสนาบดีนอกจากที่เป็นพระบรมวงศ์คือ เสนาบดีกระทรวงพระคลัง การต่างประเทศ มหาศไทย ยุติธรรม กมนาคม วัง เกษตรธิการ ศึกษาธิการ มุรธาธร กิจจากเก้าอี้ ถวายบังคมตามราชประเพณีแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา พ่อคนเดียวในที่ประชุมนี้ ไม่ต้องแสดงกิริยาอย่างใดเพราะเป็นเพียงเสนาธิการของที่ประชุม กับมีสมุหราชองครักษ์ (เจ้าพระยารามราฆพ) ยืนอยู่ห่าง ๆ มิได้มีส่วนในการประชุม

ได้ทรงหารือกันต่อไปถึงเรื่องจะควรรกล่าวถึงพระองค์พระเจ้าอยู่หัวใหม่อย่างไร ตกกลางกันว่า ระหว่างแรกเรียก “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา” ฯลฯ เมื่อทรงรับบรมราชาภิเษกแล้ว เรียก “พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว” และให้มีพระนามเต็มขึ้นต้นว่า “พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล มหันทเดชนกิดกรามาธิบดี...” ต่อจากนั้นได้โปรดให้กรมพระดำรงทรงร่างประกาศที่จะแถลงข่าวสวรรคตแก่ราษฎร และทรงปรึกษาและตกลงกันเรื่องอื่น ๆ ต่อไป

ต่อมาอีกไม่กี่วันนัก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ตรัสให้พ่อเข้าไปเฝ้าบนพระที่นั่งบรมพิมานซึ่งเสด็จเข้ามาประทับอยู่ ทรงปรึกษาว่าจะตั้งคณะที่ปรึกษาชั้นสูงขึ้นเหนือคณะเสนาบดี ยังไม่ทรงแน่พระราชหฤทัยว่าคณะนี้จะเรียกว่าอะไร มีผู้ถวายชื่อรายหนึ่งว่า “อภิรัฐมนตรี”

อีกรายหนึ่งว่า “สมุหมนตรี” รายแรกเติมอภิเข้าไปแก้คำว่ารัฐมนตรีซึ่ง โดยรูปศัพท์แปลว่าที่ปรึกษา อีกรายหนึ่งเป็นชื่อของเกียรติพิเศษที่ใน รัชกาลก่อนเคยทรงใช้พระราชทานแก่ข้าราชการผู้ใหญ่บางคน คำแปล ก็ทำนองเดียวกัน ได้ทูลว่า อภิรัฐมนตรี ดีกว่าอีกคำหนึ่งเสียแต่ยังปลัดวัน อยู่กับคำเดิมที่ยังมิได้เลิกใช้ ว่ารัฐมนตรี เมื่อคิดดูทุกด้านแล้วเห็นว่า “อภิรัฐมนตรี” ควรจะใช้ได้ ในที่สุดก็ทรงพระราชดำริให้ใช้คำนี้ โดย ทรงตั้งเจ้านายผู้ใหญ่ ๕ พระองค์ซึ่งทรงเชี่ยวชาญในแนวราชการต่างๆ คือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเป็นใหญ่ทั้งในพระ- ราชวงศ์ทั้งในสังเวียนข้าราชการทั่วไปทั้งทหารพลเรือน ๑ สมเด็จ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์ทรงเป็นใหญ่ในทหารทั้งบกทั้งเรือมาแล้ว ๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัตติวงศ์ทรงเป็นอัครศิลปินและที่นับถือ ว่าเที่ยงธรรมปราศจากภยากติ ๑ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเชี่ยวชาญ มาแล้วในทางปกครองท้องที่และราชการพลเรือนทั่วไปทุกด้าน ๑ กับ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญทางเศรษฐกิจ ทั้งห้า พระองค์เป็นที่ทรงนับถือของพระองค์พระมหากษัตริย์ ในชั้นต้นก็ ปรากฏว่ามหาชนทั้งไทยทั้งเทศเห็นชอบ แต่ความจริงถ้าได้ข้าราชการ ผู้ใหญ่ด้วยอีกสักคนหนึ่งน่าจะดี แม้จะไม่สู้เป็นที่นับถือแพร่หลายก็ยังคง แสดงว่าไม่ทรงถือพวก

ในตอนต้นแห่งรัชกาลไม่ว่ารัชกาลใด ๆ ย่อมมีงานพระราชพิธีจะ ต้องทำมากตั้งเป็นมาแล้วในกาลก่อน งานพระบรมศพก็กินเวลามาก ทุก ๆ วันจะต้องเสด็จออกทรงธรรมหน้าพระบรมศพและต้องทรงบำเพ็ญ

พระราชกุศลตามระยะเวลาที่มหาชนนิยมกันคือทุกเจ็ดวันที่ตรงกับวัน
 สวรรคต กับวันที่ ๕๐ และวันที่ ๑๐๐ ซึ่งมีทั้งสวดมนต์เย็นทั้งเลี้ยง
 พระในวันรุ่งขึ้น แต่ก็เป็นอย่างหนึ่งที่เป็นโอกาสที่จะได้ทรงพบปะเจ้านาย
 ข้าราชการพร้อมเพรียงกัน บางทีก็ทรงถือโอกาสทรงสั่งราชการไปด้วย
 เมื่อจวนจะถึงกำหนดสัก ๕๐ วัน จากวันสวรรคตได้ทรงพระราชปรารภ
 กับพ่อว่า ในงานบรมราชาภิเษกที่จะมาถึงนั้นจะต้องเชิญชาวต่างประเทศ
 เช่นคณะทูตานุทูตเข้ามาร่วมงาน เขาจะต้องนั่งอยู่นาน ๆ มาก ถ้าจะ
 คิดอย่างไรแก่เหงาเขาได้บ้างจะดีที่ไม่เป็นการรีบเร่ง ทรงแนะนำถ้าได้
 มีหนังสืออธิบายลักษณะแห่งงานบรมราชาภิเษกพอให้เขาเข้าใจ ได้จะดี
 ทรงมอบให้พ่อคิดทำขึ้นเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อลงมือเขียนขึ้นก็เลยอดไม่
 ได้ที่จะค้นคว้าหาทางมาแห่งธรรมเนียมพระราชพิธีเหล่านั้น เลยเพลินที่
 จะเขียนหนังสือเล่มนั้น กลายเป็นทำนองวิจารณ์พระราชพิธีในเรื่องที่
 มา เติมเข้าไปแก่คำอธิบายเฉย ๆ ว่าเราทำอะไรบ้าง เช่นเติมในสมัย
 กรุงศรีอยุธยาอันเป็นแบบอย่างของพิธีในรัชกาลที่ ๑ นั้น เป็นพิธี
 พราหมณ์เกือบทั้งหมด คงจะได้มาจากกรุงศรีอยุธยาซึ่งเราได้ระเบียบ
 ธรรมเนียมมาใช้แต่ในท้ายสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น มาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรง
 พระราชดำริเติมพิธีสงฆ์ไทยเข้าไปเป็นอันมากเพื่อให้เหมาะสมกับที่ไทย
 เราถือพุทธศาสนานี้ หนังสือเรื่องนี้^(๑) เมื่อทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้าฯ ให้นำออกแจกในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ก่อนวันเริ่มงาน พ่อได้

(๑) The Coronation of His Majesty Prajadhipok, King of Siam

รับคำทรงชมเชยจากกรมหลวงสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์มากจนเกือบจะไม่เชื่อหู เพราะโดยปรกติท่านไม่โปรดพ้อเลย

งานบรมราชาภิเษกเป็นงานชนิดที่พ้อไม่เคยเห็น เมื่อในรัชกาลที่หกพ้อเข้าไปไม่ถึงเพราะเป็นผู้น้อย คราวนี้ได้หมายก่อนและได้อ่านอย่างช้าของแล้วได้เข้าไปดูซิค ๆ ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณในวันซ้อมด้วย

กระทรวงธรรมการ

ก. ไปดูการศึกษาทางตะวันออก

เมื่อเสร็จงานบรมราชาภิเษกมีการเตรียมคณะเสนาบดีใหม่เพราะท่านเสนาบดีหลายคนพูด ๆ อยู่ว่าจะกราบถวายบังคมลาออกเสียที บางท่านก็มีพระราชประสงค์ให้ออก วันหนึ่งมีพระราชดำรัสแก่พ้อว่า ให้เตรียมตัวไว้บางทีจะต้องเป็นเสนาบดีถ้าเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ทักทักขึ้นมาว่าจะออกดังที่ท่านพูด ๆ อยู่ การเตรียมตัวนี้โปรดเกล้าฯ ให้เดินทางไปดูการศึกษาในประเทศญี่ปุ่นและในบ้านเมืองตามรายการเช่น สหพันธรัฐมลายูและฟิลิปปินส์ ตรัสให้ขอคนในกระทรวงศึกษาไปด้วยสักคนหนึ่งพ้อได้ใช้สอยเป็นเลขาธิการ และทรงแนะให้ชวนอาน้อยไปด้วยอีกคนหนึ่ง เพราะในการไปเช่นนั้นจะต้องมีงานส่งกรมถ้ามีผู้หญิงไปด้วยก็จะทำนแรงไม่ต้องมามัวห่วงส่งกรม การที่ท่านเจาะจงให้อาน้อยไปด้วยก็เพราะแม่ศิตเลี้ยงนิวัดซึ่งยังอ่อนอายุมากและกำลังเจ็บ พระราชทานเงินส่วนพระองค์ช่วยอาศัยจำนวนหนึ่ง พ้อเลือกคนในกระทรวง

ศึกษาได้หลวงศิริณสารซึ่งอาใหม่ชอบพอกันมาแต่ก่อน พ่อเองนึกไม่
ออกว่าจะเลือกผู้ใดไปด้วย ครั้งหนึ่งพ่อขาดผู้ช่วยในกรมราชเลขาธิการ
ไปหาปลัดทูลฉลองศึกษาธิการขอให้เขาช่วยแนะนำใครให้สักคนหนึ่งจาก
กระทรวงนั้นเพราะเห็นมีนักเรียนนอกกลับมาเรื่อยๆ เขาแนะนำคนหนึ่ง
แต่ภาษาอังกฤษของครูใหม่ ๆ เหล่านี้ไม่เทียบได้กับนักเรียนนอกรุ่นเก่า
สมัยพ่อเป็นนักเรียนที่นอก ถ้าจะขอพวกรุ่นเก่านั้นมาเขาก็มีตำแหน่ง
ใหญ่โตเกินไปเสียแล้ว ทั้งนี้ จึงไม่กล้าไปเที่ยวเลือกเอง แต่หลวง
ศิริณสารมีความรักความไว้วางใจดีพร้อมไม่ขายหน้าชาวต่างประเทศเลย
ทั้งตั้งใจทำงานดียิ่ง(๑)

เราสามคนกับนายบุษย์เสมียนซึ่งให้ทำหน้าที่ครูเรียด้วยออกเดิน
ทางตันเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ โดยรถไฟสายใต้เพราะเวลานั้น
ยังไม่มีการบินทั่วถึงอย่างปัจจุบัน ไปแวะหาดใหญ่เยี่ยมค่านับครูเดิมของ
พ่อซึ่งบัดนี้ท่านเป็นพระยาสุรินทราชาสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราช ท่านประจำอยู่ที่สงขลาและต้อนรับเป็นอย่างดี
ท่านพูดเล่น ๆ ว่า “ท่านเป็นใหญ่เป็นโตแล้วถ้าทำไม่ดีก็ระหม่อมหยิก
เหมือนอย่างครั้งโรงเรียนราชกุมารนะ” การเดินทางของเราจะขอไม่
กล่าวถึงในที่นี้เพราะอันน้อยเขียน “เที่ยวประเทศตะวันออก” ของแก
ไว้ต่างหากจนได้พิมพ์ไปแล้วหลายคราวเป็นที่รู้จักกันอยู่แล้วในจำพวก
นักเลงอ่านหนังสือ(๒) เมื่อถึงสิงคโปร์แล้วเราลงเรือเมล์ใหญ่ไปแวะ

(๑) ต่อมาเป็นพระศิริณสารวิศวกรรม ได้รับราชการในตำแหน่งที่รับผิดชอบยิ่งขึ้น จน
ถึงเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

(๒) พิมพ์ครั้งใหม่ที่สุก เดิมเรียกเที่ยวประเทศตะวันออกตะวันตก โรงพิมพ์กิวพร
พ.ศ. ๒๔๐๕

ฮ่องกง ที่นี้ได้พยายามตีตัวรถไฟผ่านเมืองจีนเพื่อจะไปเที่ยวกรุงปักกิ่ง แต่ไม่มีรถไฟที่จะยอมขายตัวให้โดยเหตุที่ยังมีการรบบฟังกันอยู่ในบริเวณตามทาง เราสืบได้ความว่าถ้าลงเรือไปขึ้นที่เทียนจินแล้วขึ้นรถไฟจากนั้นไปปักกิ่งอาจทำได้โดยสะดวกแต่จะต้องเสี่ยงภัยเล็กน้อยเวลาเดินทางในรถไฟ เราก็ตกลงทำดังนั้น ได้ผลเป็นที่พอใจทีเดียวเพราะปักกิ่งนั้นยังไม่เป็นคอมมิวนิสต์และงดงามน่าดูอย่างยิ่ง จอมพล ยวนซีไซ ซ่อมไว้เมื่อไม่กี่ปีมานี้ด้วยหวังว่าจะขึ้นราชาภิเษกเป็นฮ่องเต้แทนพระเจ้าแผ่นดินองค์เก่าที่ถูกปลดไป เวลานั้นไทยเรามีได้มีทางพระราชไมตรีกับจีนเป็นทางการเพราะเกี่ยวรายละเอียดกันอยู่ เราจึงเดินทางไปเที่ยวฐานทัศนาศรมิไซโดยราชการสถานใด ทางจีนขณะนั้นก็ยังไม่วีบร้อย หามิรัฐบาลปกครองบ้านเมืองไม่ แต่เจ้าหน้าที่ต่าง ๆ เขาช่วยเหลือตามสมควรทุกแห่งไป รัฐบาลญี่ปุ่นซึ่งเตรียมจะรับรองเราเป็นแขกทางราชการอยู่ทางเมืองญี่ปุ่นก็ส่งทูตของเขาให้คอยดูแลเอื้อเฟื้อเราระหว่างอยู่ในเมืองจีนด้วยจึงมิได้คิดขัดประการใดกลายเป็นได้รับความเพลิดเพลินทุกแห่งไป เมื่อกลับมาถึงเมืองไทยพระเจ้าอยู่หัวทรงทักในวาระแรกที่เข้าไปเฝ้าว่าฉันตั้งตาคอยอ่านหนังสือพิมพ์อยู่ทุกวันด้วยหวังว่าจะพบข่าวว่าเขาตัดหัวเธอเสียแล้ว

การเดินทางของเราต่อไปข้างหน้าจากปักกิ่งนั้น ได้ไปรถไฟผ่านด่านกำแพงยักษ์ที่ซาน ไช่กวน เข้าไปในแดนแมนจูเรีย พักสองวันที่นครมุกเต็นแล้วต่อไปยังเกาหลี่ รัฐบาลญี่ปุ่นรับรองแข็งแรงที่นั่น แล้วต่อไปลงเรือข้ามไปประเทศญี่ปุ่น ในประเทศนั้นได้อยู่นานเพราะ

พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้ไปราชการ หนึ่ง เมื่อไปฮ่องกงได้รับพระราช
 โทรเลขทรงตั้งให้เป็นผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงซึ่งโปรดให้เรียกว่า
 กระทรวงธรรมการ โดยรวมงานศึกษาธิการเข้ากับงานทางศาสนาด้วย
 พระราชปณิธานที่จะให้ทางพระได้ช่วยการศึกษาเหมือนเมื่อครั้งรัชกาล
 ที่ห้า ระหว่างที่ไปญี่ปุ่นนั้นจึงเป็นเสนาบดีและได้รับการต้อนรับในฐานะ
 เช่นนั้น ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระยุพราชผู้ทรงสำเร็จราชการแทนพระองค์
 สมเด็จพระราชบิดา พระยุพราชนั้นก็คือสมเด็จพระจักรพรรดิชิโรฮิโตะใน
 ปัจจุบันนี้ ระหว่างอยู่ในญี่ปุ่นแม่ได้เดินทางมาสมทบด้วย^(๑) จากญี่ปุ่น
 เราลงเรือมาเที่ยวเมืองซันฝรั่งเศสซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า อินโดจีน
 ของฝรั่งเศส ได้ถือโอกาสไปชมกรุงศรีโยธธาที่ฝรั่งเรียกว่า อังกอร์ธม
 และได้เฝ้าพระเจ้าศรีสวัสดิ์แห่งกรุงกัมพูชาทรงรับรองเป็นอย่างดี มี
 ละครเรื่องอิเหนาตอนใช้บงให้คู่ด้วย (เล่นบนพลับพลาสูง) ออกจะ
 แปลกใจหน่อยหนึ่งที่ละครนั้นร้องบทพระราชนิพนธ์พระพุทธรเลิศล้ำ
 นี้เอง แต่มีเจรจาตำเนนความเป็นภาษาเขมร แบบแผนนาฏศิลป์ก็เห็น
 ได้ชัดว่าได้ไปจากไทย ตลอดจนกระทั่งกรูละครบางท่านอยากจะเฝ้า
 ถวายตัวพระเจ้าแผ่นดินของเขาก็กลานออกมาตะโน่นตะนี่คล้ายจะช่วย
 ตัวละคร บางทีอาจจะหยิกเอาด้วยซ้ำ เราใช้รถยนต์เดินทางจากพนม-
 เปญไปลงเรือที่เค็ปมายังเมืองไทย ขอเติมสักหน่อยหนึ่งว่าเมื่อได้ดู
 สถานที่ทั้งที่เป็นโบราณวัตถุอันน่าพิศวงในศรีโยธธาแล้วไปดูพระราชวัง
 ที่พนมเปญแล้วจะเห็นได้ว่า ในชั้นเคิมไทยเราเอาอย่างเขมรในทางศิลปะ

(๑) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๔

แต่เมื่อเขมรทรุกโทรมลงไปแล้ว พระราชวังที่พนมเปญบอกชั้วว่าเอา
 อย่างเป็นทางการทั้งในทางสถาปัตยกรรม ทั้งในทางออกแบบทำแผนที่วัง หมู่พระ
 ที่นั่งซึ่งตรงกับพระมหามณเฑียรของเรานั้น พระที่นั่งองค์กลางเป็นที่ตั้ง
 พระโรงเรียกว่าพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย สองข้างก็มีหอพระและหออะไร
 อีกองค์หนึ่งทำนองหอพระสุราลัยพิมานของเรา “วัดพระแก้ว” ก็มีพระ
 อุโบสถพระแก้วเดี่ยว มีพระพุทธรูปยืนสองข้างทำนองพระพุทธรูปเอตทัตถ์
 และพระพุทธรูปยอศฟ้าของเรา รอบบริเวณโบสถ์ก็มีระเบียงเขียนเรื่อง
 รามเกียรติ์ เรียกตามไทยว่ารามเกร มิใช่รามายณะเหมือนที่สลักไว้ที่
 พระนครวัดในกรุงศรีอยุธยา

ข. ปฏิบัติราชการธรรมดา

ก่อนที่จะเล่าประวัติต่อไปในระยะเวลาอีกประมาณสี่สิบปีข้างหน้า
 อยากจะขอตั้งข้อสังเกตในเรื่องลักษณะที่ชีวิตของพ่อ ได้ดำเนินมาและ
 ดำเนินต่อไปในสี่สิบปีต่อจากระยะต้นรัชกาลที่เจ็ดนี้สักหน่อย ได้เล่ามา
 แล้วว่าแต่ยังเล็กได้เข้าเรียนหนังสือก็ออกจะได้ผลสำเร็จพอสมควรใน
 โรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนหนังสือไทยเมื่อบวชเณรอยู่ที่วัดบวร-
 นิเวศ ได้ได้รับความยกย่องจากครูบาอาจารย์และได้ขึ้นหน้าเพื่อนนักเรียน
 ในระดับอายุเดียวกัน เป็นอันว่าได้ค่อยๆ ก็ขึ้นโดยลำดับ มาชะงักลง
 ตอนหนึ่งที่ตัวเองอวดรู้หรืออวดดีก็อดสนใจกับภาษาอังกฤษเพราะไม่คิด
 จะไปเรียนที่นอก ความเจริญในชีวิตจึงได้ชะงัก แต่นับแต่ไปเรียนที่
 รั้ว อนามัยดีขึ้นก็นับว่าได้ค่อยๆ ขึ้นจากเด็กดื้อที่ไม่มีแว้วว่าจะเรียน

ที่บ้านศาลาแดง

อะไรได้จริงจัง เป็นนิสิตที่เรียนได้จนถึงรับปริญญาเกียรตินิยมอันดับสอง ชีวิตต่อมาถ้าทำกราฟต์คงจะโลดโผนขึ้นลงมาก เพราะนับแต่ทำราชการ จนได้เป็นเสนาบดีเมื่ออายุ ๔๑ แล้ว ได้จมโครมลงไปในห้วงลึกจนแทบ จะเอาชีวิตไว้ไม่รอดและถึงรอดอยู่ก็อยู่มาอย่างหวาดๆ อยู่ว่าอาจตกต่ำ ลงไปถึงติดคุกหรือแม้ยิ่งกว่านั้นก็ได้ แต่แปลกที่อากาศ (ฉัตรมงคล) ผู้ชอบกำนวนโชคชะตาในวงญาติที่สนิทพุกอยู่เรียกว่า “เจ้าพี่ยังไม่ถึง ที่สุด ยังจะขึ้นไปอีก สูงกว่าที่เป็นมาแล้ว” ก็หัวเราะๆ กันไปว่า แม้ เขาจะพยากรณ์ว่าจะขึ้นอีกสูงกว่าเก่าก็ไม่เห็นมีทางใดได้ เพราะแต่ก่อน ก็ได้เป็นถึงเสนาบดีแล้ว แล้วก็ไม่ได้นึกถึงคำพยากรณ์นี้อีก แต่เมื่อ ต่อมาได้ขึ้น ไปอีกจริง ๆ จนถึงได้ทำงานแทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินก็ ก็ยังมีเวลาถูกลดลงไปถึงสองครั้ง นำทำกราฟต์ดูเล่นจริง ๆ

ที่นี้จะได้ดำเนินเรื่องต่อไป พ้อกลับจากญี่ปุ่น^(๑) มาถึงเมืองไทย ไปพักอยู่ที่บ้านถนนราชวิถี ท่านอาหญิงกลาง (สุนนมาลย์) อาสามาเลี้ยง นิตระหว่างที่แม่ไปญี่ปุ่นกับพ่อ ท่านใจดีมากเลี้ยงนิตเป็นอย่างดี ทั้งที่ ไปเจ็บใส่ท่านมากมาย เวลาพ้อกลับมาได้ตามมาหาหนูที่บ้านคุณทวด ที่ถนนเพชรบุรี ท่านอาผู้มออกมาหาพ้อก็ไม่คืนรนแปลกหน้าแปลกตา อย่างไรก็ตาม หน้าवलน่ารักมาก ที่แยกย้ายกันอยู่นั้นเพราะได้เริ่มรื้อวัง ตลาคน้อยเพื่อจะทำเป็นห้องเช่าด้วยเราสิ้นหวังในการที่จะอยู่ต่อไปใน วังนั้นแล้ว พ้อไปอยู่บ้านถนนราชวิถีเพราะมันเงียบดีแต่บ้านเล็กไม่พอ จะอยู่กัน ได้หมด คุณทวดท่านจึงไปอยู่ที่บ้านถนนเพชรบุรีที่เราเช่าเงิน กันซื้อใหม่ แต่พ้อยังไม่มีเรือนจะอยู่

(๑) ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

การทำงานของพ่อฉัน นึกถึงเมื่อแรกจะมีอาชีพ เข้าไปสมัครรับราชการที่มหาดไทยไม่มีใครรังเกียจหรืออิจฉาเพราะได้ตำแหน่งต่ำ เราเองหยิบไม่ถูกว่าจะได้อะไรทำ ไปทำงานมากต่อเมื่อไปอยู่อยุธยา ครั้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้มารับราชการในกรมราชเลขา คนในนั้นก็มองดูพ่อด้วยใจเป็นมิตร ทั้งนี้เพราะท่านเหล่านั้นท่านเคยทำงานร่วมกับเสด็จปู่ด้วยน้ำใจยังจงรักภักดีอยู่ ท่านจึงยังมีน้ำใจดีต่อลูกของนายเก่า มาตอนนั้นเข้าไปทำที่กระทรวงธรรมการไม่รู้จักกับใครจริงจังเลย รู้สึกว่าเขาทั้งนั้นเห็นพ่อเป็นคนมาจากภายนอกมาสวมเข้าเนื้อเขาทั้งหมดก็เห็นจะไม่สู้พอใจทีเดียวนัก มีเพื่อนเก่าที่เคยเป็นนักเรียนนอกมาด้วยกันตอนนั้นก็ไม่ได้เห็นรักกันอย่างแต่ก่อน เลยรู้สึกว่าการทำงานที่เข้าไปโดยไม่มีพวกพ้องซึ่งน่าจะทำให้เขาวางใจว่าจะไม่ไปถือพวกนั้นหา ได้ผลสมกับความตั้งใจดีของเราไม่ นอกจากนั้นกระทรวงนี้เป็นกระทรวงใหญ่มีคนทำงานอยู่หลายพวกหลายพรรค บางพวกก็เกลียดกันกับที่เป็นต่างพวก แต่การที่เราเข้าไปก็มิได้ทำให้ใครรู้สึกว่าเราเข้าไปฉันทมิตร จะขอความรู้อันใดที่เป็นงานเก่าก็ได้มาแต่อย่างเสียไม่ได้ ถ้าไม่ซัดคักเอาความก็ไม่ได้รับความอันใดที่มากนัก ข้าราชการที่มีน้ำใจยุติธรรมไม่ตั้งแง่มักเป็นพวกหนุ่ม ๆ ที่เพิ่งกลับเข้ามาจากเล่าเรียนที่เมืองนอก เช่น หลวงศิรินสาร หรือมิฉะนั้นก็พวกครูแก่ ๆ ที่ไม่หวังอำนาจาจอสนาในกระทรวงหากอยู่ ๆ ไปพอมีทางเลี้ยงชีพเท่านั้น พวกนี้ถึงแม้ดึกก็ช่วยอะไรมิได้ ส่วนราชการนั้นพระเจ้าอยู่หัวท่านทรงเห็นว่าดำเนินมาแล้วในทางที่จะไม่ช่วยชาติได้พอเพียง เพราะการศึกษาที่ให้แก่กุลบุตรเป็นไปในลักษณะ

กับคุณย่าที่บ้านถนนเพชรบุรี

บ้านถนนเพชรบุรี

จะเพาะคนทำงานตามสำนักงานต่างๆ หรือที่เรียกว่า “งานนั่งออฟฟิศ” และงานสอนนักเรียนชั้นต่ำๆ บัดนี้ถึงเวลาแล้วที่จะเร่งรัดให้คนที่เข้ามาเล่าเรียนได้เรียนวิชาชีพที่จะอาศัยเป็นหลักทำมาหากินพึ่งตัวเอง เพราะออฟฟิศราชการต่างๆ ก็เต็มๆ ไปตามกำหนดแล้ว ข้อนี้นี้เชื่อว่าไม่มีใครใดในกระทรวงนี้ไม่รู้สักเลยก็หาไม่ได้ หากแต่ครูต่างคนก็ต่างสันตติแต่สอนหนังสือ แม้ทางรัฐบาลกลางจะได้กำชับมาให้ส่งเสริมวิชาชีพ เช่น การเพาะปลูก ครูเก่าๆ เหล่านี้ก็ยังไม่มีใครพยายามจริงจัง ได้ไปดูการสอนแทบทั่วทั้งประเทศไทยโดยมากเมื่อทราบว่าจะแนวทางของรัฐบาลกลางใครจะให้เน้นทางวิชาชีพก็หาทำรามางงสอนไป เมื่อถามถึงว่าได้ทำอะไรที่จะให้เด็กนักเรียนได้มีนิสัย ขวนขวายในทางเพาะปลูกหรือวิชาชีพใด ๆ ก็ได้รับตอบโดยมากกว่าโรงเรียนมีส่วนฝึกให้นักเรียนได้เรียน แต่ได้ความว่า ส่วนฝึกเหล่านี้เขาจ้างคนงานมาทำการที่ต้องลงแรงนักเรียนเพียงแต่ไปดู เหมือนหนึ่งนักเรียนเป็นผู้ที่จะเอาไปใช้ถูกลูกทำงานลงแรงอย่างไรได้ เรื่องพรรคนี้ได้พยายามชี้แจงให้ครูแก้ด้วยการลงแรงเองก็ไม่มีใครได้ผล ขอร้องให้นายอำเภอหรือผู้ปกครองท้องถิ่นช่วยก็ไม่ได้ผล แต่แปลกที่ไป ได้ผลทางตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งมีเจ้าคณะมณฑลท่านเห็นชอบที่จะเข้าช่วยกิจการของโรงเรียนวัดด้วยวิธีส่งเสริมการเรียนวิชาชีพ เช่น เพาะปลูก ท่าน คือ ที่ภายหลังได้เป็นสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าชื่อเดิมชื่ออ้วน เป็นชาวอีสาน บ้านเดิมอยู่อุบล จึงได้ติดต่อช่วยกันคิดหาทางที่จะขยายความคิดของท่านให้ได้ทำกันกว้างขวาง ไม่แต่ในจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหากให้ทั่วทั้งภาค แล้วจะได้ขยายให้แผ่ไปถึงส่วนอื่น ๆ ในเมืองไทย

ก. ขอความช่วยเหลือเหลือคณวรณ์

เรื่องที่ชอบให้ทางสงฆ์เข้าช่วยสอนครูให้เบนความอบรมจากวิชาหนังสือต่างๆ มาเน้นทางวิชาชีพนี้ เป็นพระราชดำริของพระเจ้าอยู่หัว เพราะเหตุฉะนั้นจึงได้โปรดให้รวมกรมธรรมการมาเข้ากับงานศึกษาธิการ ในเวลาที่แล้วมาก็เคยช่วยกันทำอยู่แต่มาถึงสมัยปลายๆ รัชกาลที่หก พวกครูออกจะรังเกียจว่าพระไม่มีความรู้ทางวิชาครูเกรงจะเข้ามาชักจูงให้ผิดหลัก จึงเกิดขัดแย้งกันขึ้นระหว่างพระกับครูถึงขั้นที่ทางคณะสงฆ์ขอพระราชทานให้แยกกรมธรรมการออกจากศึกษาธิการไปขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่หก ฟังเสียงครูก็ออกจะคิดว่าฝ่ายครูก็พอใจที่จะได้ทำงานโดยไม่ต้องเกรงใจพระ ครั้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้กลับไปรวมกันใหม่พวกคณะครูเห็นว่าเป็นพระบรมราชาบาย ก็ไม่กล้าแย้งแต่สังเกตว่าปฏิบัติการไปไม่สู้จะเต็มใจทีเดียวนัก

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงพระวิตกอยู่เหมือนกันในเรื่องพระนี้ เมื่อเวลาที่พ่อจะเข้าไปในกระทรวงนั้นก็ทรงกำชับว่า “เธอระวังทางพระให้ดีๆ นะ อย่าให้ไปขัดแย้งกันเหมือนเมื่อก่อนๆ ได้” แต่พ่อเข้าไปแล้วไม่เคยขัดใจกันเลยกับพระ รู้สึกว่าพระท่านพอใจจะช่วยด้วยส่ง จริยอยู่นอกจากสมเด็จพระมหาวิรวงศ์แล้ว พระที่ช่วยจริงจังและแข็งแรงมีน้อย แต่ท่านไม่ตั้งแง่จะขัดกันกับเราเลย บางองค์เช่นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ท่านช่วยจริงๆ มากทีเดียว พ่อเข้าไปอยู่ในกระทรวงนั้นห้าหกปี ต้องขัดใจกับพระแต่องค์เดียว ท่านเป็นเจ้าของอาวาสในกรุงเทพฯ ท่านกระด้างกระเดื่องต่อสมเด็จพระวันรัตเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร ซึ่ง

เป็นนายของท่าน ในที่สุดท่านทำสมเด็จฯ ว่าถ้าไม่ลงความเห็นกับท่านฯ ขอลาออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาสและขอคืนสมณศักดิ์ สมเด็จฯส่งเรื่องมา ขอให้ช่วยว่ากล่าว พ่อได้สั่งสังฆการีให้ไปหาท่านเรียนท่านว่าเรื่องออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาสนั้นเป็นเรื่องระหว่างท่านกับสมเด็จฯนายของท่าน เสนาบดีไม่ต้องการจะเข้าไปแทรกแซง แต่ที่ท่านคืนสมณศักดิ์นั้นพ่อเห็นว่าเหมือนทำทนายพระเจ้าแผ่นดินขอให้ท่านถอนความเห็นนี้เสีย วิสัยพระเจ้าแผ่นดินไม่พึงทรงง้อใครแม้แก่ผู้จะเป็นพระ ถ้าท่านยืนยันจะให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลให้จงได้และถ้ารับสั่งตามความเห็นพ่อแล้ว พ่อก็จำจะต้องทูลว่าควรทรงรับคืนโดยไม่เห็นทางง้อประการใด ท่านโกรธมากเลยตอบมาว่าพูดไปแล้วไม่คืนคำ เมื่อนำความขึ้นกราบบังคมทูลขึ้นไปมีพระราชดำรัสถามว่าจะควรทำอย่างไร ได้ทูลว่าก็ควรปล่อยให้ออกไป พระองค์นั้นท่านโกรธมาก

ม. อุปสรรค

เมื่อได้ดูงานใกล้ชิดจึงเห็นเหตุแห่งการที่ติดขัดต่างๆ ในกระทรวงนั้น อันพอจะรวมใจความพูดสั้นๆ ได้ว่า การอันใดที่กระทรวงศึกษาธิการจะปรับปรุงโดยจะต้องใช้เงินแล้ว พูดกับคลังไม่สำเร็จ แล้วกระทรวงนั้นก็ผินทำไปโดยไม่ได้เงินจากคลังมาพอเพียง ยกตัวอย่างเช่น—

๑. เรื่องเงินเดือนครู เดิมทีเดียวมีความตกลงกันอยู่ว่า เป็นความจำเป็นที่จะต้องเพิ่มครูมาก แต่เพื่อจะผ่อนผันการใช้สอยของรัฐบาลกลาง ได้ตกลงกันให้เพิ่มเงินใช้สำหรับการนี้มีจำนวนจำกัด แต่มาใน

สักสามปี^{นี้} กระทรวงศึกษาธิการรับคนเข้าเป็นครูมากกว่าที่ตกลงกันไว้ตั้งสองสามเท่า กลังก็ไม่ให้เงินอันใดเพราะถือว่าศึกษาทำโดยผลการศึกษาจึงต้องเฉลี่ยเงินที่ได้มาทุก ๆ ปี แทนที่จะตั้งเงินเดือนให้ครูที่เข้ามาใหม่คนละ (สมมติว่า) ๕๐ บาท เขาให้น้อยกว่านั้นเพื่อเอาเศษเหลือไปสมทบกับเศษอื่น ๆ เป็นให้^{ได้}ครูเข้ามามากขึ้นกว่าที่ตกลงกันไว้กับกลัง กลังก็ยอมรับรู้ไม่ได้ เพราะครูเหล่านั้นยอมเพิ่มจำนวนคนที่จะมีสิทธิรับเบี้ยบำนาญในเวลาข้างหน้าโดยที่กลังไม่ได้กันเงินไว้เพื่อ ส่วนครูผู้รับเงินเดือนเองก็ไม่ได้ถึงขีดที่หวังไว้และไม่พอกิน

๒. ศึกษาธิการระบอบประถมศึกษาขึ้นเพื่อบังคับให้เด็กรู้หนังสือแพร่หลายขึ้น ซึ่งก็ชอบด้วยเหตุผล แต่ศึกษาไม่สามารถตกลงกับกลังให้เงินมาใช้จ่ายในการนี้^{ได้} จึงคิดให้เก็บเงินศึกษาพลี^{ทำ}ของราชการเรียน ซึ่งว่าที่จริงแล้วไม่เหลือปากว่าแรงเพราะกำหนดเอาต่าง ๆ กันสุดแต่ท้องที่ไหนจะสมบูรณ์มากหรือน้อย แต่ในการนี้ศึกษามีได้รับความเห็นชอบจากเจ้าหน้าที่กระทรวงที่เกี่ยวข้องเช่นกลังและมหาดไทย ศึกษาเก็บเอาเองโดยใช้เจ้าหน้าที่ธุรการของศึกษาเป็นผู้เก็บ^{ค่า}จตุสดค่าเล่าเรียนตามโรงเรียน เจ้าหน้าที่ต่างกระทรวงเหล่านั้นจึงไม่รับรู้และไม่รับช่วยเหลือ ซึ่งก็ผิดไม่น้อยไปกว่าศึกษาเพราะได้ออกเป็นกฎหมายไปแล้ว แต่ก็ไม่มีผู้ใดช่วยพวกครูและเจ้าหน้าที่ธุรการศึกษาต้องทำเองสุดแต่จะทำไปได้ ปรากฏว่าบกพร่องอยู่^{มาก}เหมือนกัน

พ่อเองเคยสังเกตอยู่ระหว่างเป็นเลขาธิการของเสนาบดีสถานนั้นว่าเมื่อใดศึกษามีเรื่องเสนอขึ้นมา ซึ่งนาน ๆ จะมีครั้งหนึ่ง ก็ถูกเสนาบดี

อันคัดค้านเรื่อยไป จนจนว่าเหตุไรจึงเป็นดังนั้น ต่อเมื่อเข้าไปอยู่ใน
กระทรวงนั้นแล้ว จึงเริ่มเข้าใจ แต่เมื่อเข้าใจแล้วไม่ซ้าก็หมดโอกาสที่จะ
แก้ไขให้ถูกต้องได้ เพราะต้องออกเสียโดยเกิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ความลำบากอีกอย่างหนึ่งคือเรื่องคน ข้าราชการในกระทรวงนั้น
โดยมากก็คนที่ไม่เกะกะอย่างไร แต่ก็มีที่ไม่ดีอยู่บ้าง ตามธรรมชาติของโลก
พวกเขาแม้มีน้อยอาจออกเสียงหรือออกแรงเกะกะชนะพวกที่
เรียบร้อยได้ พอเข้าไปอยู่ได้สักสามปีจึงค่อยง่ายขึ้น คนเรียบ ๆ ที่ไม่
แน่ใจว่า “ท่านจะเอาพวกพ้องเข้ามาซี้คอหรือไม่” ก็ค่อยวางใจว่าเรา
จะเป็นยุติธรรม ก็เกิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง หมดเวลาที่จะได้
ทำงานพอดี

ไม่จำเป็นจะต้องพูดให้ฟังเสียว่า งานใหญ่อย่างนี้โดยเฉพาะ
ที่มีช่างานเทคนิคเรื่องคนทำงานสำคัญยิ่ง ถ้าปรับปรุงไม่ได้เหมาะสมก็ไม่
เดิน ในกระทรวงศึกษาที่เปลี่ยนชื่อมาเป็นธรรมการบัดนี้ งาน
ทั้งหมดอยู่ที่ปลัดทุลลสองซึ่งมีทั้งอุตสาหะยวดยิ่งทั้งความสามารถ ถ้าเรา
รักสบายพอเข้าไปเป็นเสนาบดีก็ปล่อยให้ปลัดทำไปตามเดิมก็คงไม่มีความ
ลำบากอันใด แต่พอรับพระบรมราชโองการมาให้เปลี่ยนแปลงระเบียบ
การบางอย่างซึ่งเห็นกันว่าทันสมัยเช่นที่ว่ามาแล้วว่า แต่ก่อนเราสอน
หนังสือให้เพาะเสมียนไว้ใช้ในราชการ มาบัดนี้ราชการซักจะไม่มีที่รับ
คนเหล่านี้ จำเราจะต้องเบนนักเรียนไปในทางอาชีพศึกษา ข้อนีคิดว่า
เด็กนักเรียนเห็นด้วย แต่ผู้ปกครองเด็กยังมีอยู่อีกมากที่ยังอาศัยอาชีพทำ
ราชการอยู่ ส่วนผู้ให้การศึกษาแม้จะเห็นด้วยว่าควรเบนการศึกษาให้ไป

ทางฝั่งตัวเองเป็นอาชีพก็ไม่เห็นแสดงว่าคิดออกได้อย่างไรที่จะเบนคั้งว่า เพราะเคยชินมาเสียนานแล้วที่จะให้เด็กเรียนไปในทางเป็นเสมียน ท่านผู้ใหญ่ท่านหนึ่งตรัสแสดงยินดีแก่พ่อในการที่ได้รับพระมหากรุณาฯ ย่องให้ไปทำงานสำคัญของชาติอันนี้ แต่ท่านตรัสว่า “งานนี้ฉันก็เชื่อว่า เธอสามารถจะทำได้ถ้ามีเครื่องมือ (คือคน) แต่คนที่มียุ่อยู่นั้นจะสอนแต่หนังสือ เพราะเคยมาแล้วอย่างซ้ำซ้อน” ท่านตรัสเป็นอุปมาต่อไปว่า “ถ้าเธอสามารถจะขนเอาพวกนี้ลงเรือไปจมทิ้งเสียที่ปากอ่าว แล้วใช้แต่คนหนุ่ม ๆ ที่มีอยู่หรือจะไ้มาใหม่และหัดขึ้นในทางที่เราปรารถนา นั้นแหละเธออาจทำงานนี้ได้สำเร็จ” พ่อเองรับสารภาพว่าวิธีรู้คนมากมายนี้ไม่ชอบ พยายามเซ็นเอาคนเก่าที่พอจะเซ็นได้ดีกว่าทั้ง ๆ ที่เขาไม่ยอมจะเชื่อเรา เพราะเราไม่เคยเป็นครูและไม่เคยเรียนวิชาครู ฉะนั้นอย่างไรก็ดี ได้พยายามทำงานร่วมกันไปกับปลัดคนนั้นเพราะเคยรักใคร่กันมานาน แม้ในตอนหลัง ๆ นี้ใคร ๆ ก็เตือนว่าเขาร่วมเซสนาบตีของเขาได้จนเคยตัวเสียแล้ว จะไปใช้เขาทำอย่างที่ไม่เหมือนที่เขาเคยนั้นคงจะไม่สำเร็จ ในที่สุดก็ไม่สำเร็จจริง ๆ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ย้ายเขาไปรับตำแหน่งที่สูงเท่าเทียมในกระทรวงอื่น ส่วนทางกรรมการเจ้านายที่ทรงเอาพระทัยช่วยถึงและปลัดให้ใหม่ก็มี แต่พ่อเห็นว่าถ้าจะเลือกคนนอกอาชีพครูเข้าเป็นที่สองจากพ่อซึ่งเป็นคนมิได้สังกัดกรรมการมาก่อนจะเป็นเหตุให้คนในกระทรวงนั้นบังเกิดโทมนัสนัก จึงได้เลือกเอาพระยาวิชาปริชามาตย์ซึ่งเคยรู้จักกันมา ทั้งเป็นน้องของเสนาบดีเก่าและเป็นคนสังกัดกรรมการอย่างไม่มีปัญหา พระยาวิชยานั้นถ้าจะเปรียบกับปลัด

คนเก่าก็ไม่ปราชญ์เปรี๊ยะหรือเคยชินกับงานเก่าแต่มีความสัจสุจริตและความตั้งใจกับทั้งกัลยาณธรรมเป็นอย่างดี ผู้คนนับถือได้ทั่วไป

งานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งซึ่งปลัดทูลฉลองเก่าเคยทำมาเป็นผลสำเร็จอย่างดีก็คืองานลูกเสือ ปลัดทูลฉลองเก่ารับผิดชอบโดยตรงจากสภานายกคือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสนาบดี (เก่า) ไม่มีเสียงอันใด แต่ลูกเสือก็คือนักเรียน เป็นส่วนใหญ่มากอันหนึ่งของงานจริยศึกษาอาจทำให้เป็นผลได้ไกลในทางอบรมนิสัยเด็กยิ่งกว่าที่นำไปฟังเทศน์เพราะเทศน์นั้นเด็กก็ยอมเบื่อก็จะฟัง พ่อจึงได้ทูลอาสาต่อพระเจ้าอยู่หัวว่าจะขอสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่นี้เอง

จ. งานลูกเสือ

พ่อเข้าไปรับเป็นอุปนายกลูกเสือได้ไม่ช้าก็ถึงเวลาที่จะต้องจัดการชุมนุมลูกเสือประจำทุกสามปี งานนี้ ได้หัวแรงใหญ่ที่หลวงซึ่งบังคับเป็นพระตีรณสารในหน้าที่เลขาธิการ ให้พระราชธรรมนิเทศทำหน้าที่ออกแบบงานเพราะเขาสนใจอยู่แล้วและเขาก็มีปัญญาว่าลงไว้ ตั้งค่ายชุมนุมลูกเสือที่เป็นผู้แทนหน่วยจากท้องที่ต่าง ๆ ขอให้พระยาสุรพันธ์เสนี (อิน บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลราชบุรีซึ่งบังคับบัญชาลูกเสือราชบุรีอยู่แล้วนั้นเป็นผู้บังคับการค่ายในสวนสราญรมย์ งานเจ็ดวันเหนื่อยไปตามกัน ในระหว่างเจ้าหน้าที่โดยเฉพาะที่ประจำค่ายเพราะค่ายเปิดแต่เช้า ลูกเสือนอนและหุงต้มในค่ายของตนในพระราชอุทยานนั้น กลางวันก็มีงานพลศึกษาและแข่งขันต่าง ๆ ตลอดจนแสดงฝีมือในทางหัตถศึกษา ค่ำลง

มีการแสดงตำนานและวิชาสูงเสือบีต่ายราวเที่ยงคืนแต่เจ้าหน้าที่เกือบไม่ได้นอนเลยเพราะเมื่อบีต่ายแล้วย่อมมีงานติดต่อกันต่าง ๆ ที่ไม่มีเวลาจะทำระหว่างที่บีต่าย พ่อไม่ได้นอนในค่ายแต่โดยปรกติก็ไปถึงแต่เช้ามากกว่าจะกลับบ้านได้ไม่มีใครก่อน ๒ นาฬิกา แท้จริงคนอื่นทำให้แทบหมดแต่เราเป็นเจ้าของงานก็ต้องสนใจติดตามงานตลอดไปอย่างใกล้ชิด

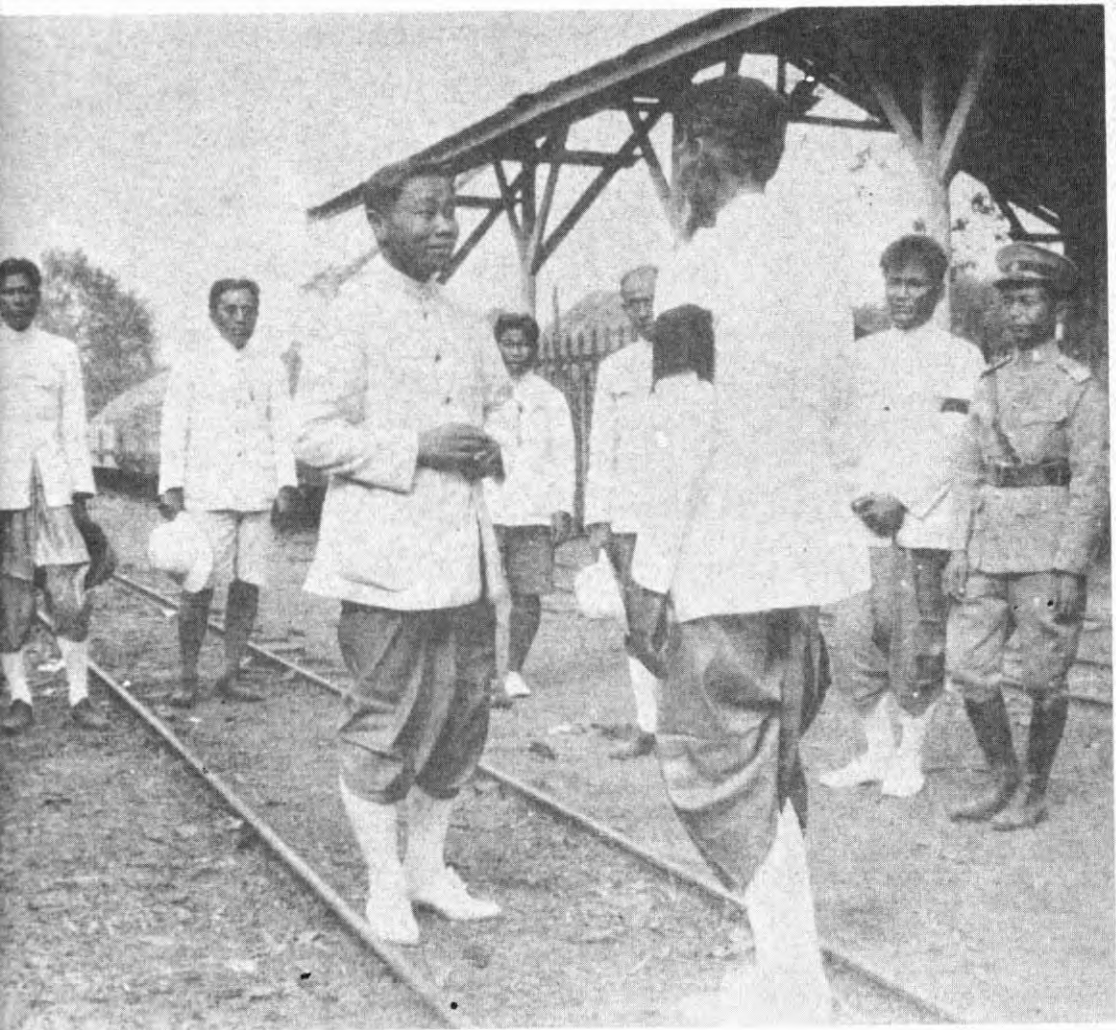
จ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ราชการอีกแผนกหนึ่งที่น่าจะสำคัญก็คืองานมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ งานมหาวิทยาลัยนี้ความจริงเห็นจะต้องรับว่าตั้งขึ้นเร็วไปหน่อย แต่สำหรับพ่อไม่มีปัญหาเรื่องนี้เพราะตั้งมาเป็นหลักเป็นฐานแล้ว จริงอยู่ความเห็นในที่สูงมีอยู่ว่าพ่อควรจะได้ล้มเสียเพราะยังไม่จำเป็น แต่พ่อค้านอย่างเต็มที และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าก็ทรงสนับสนุนให้พ่อปรับปรุงให้ดีขึ้นต่อไป ในรัชกาลที่หกเมื่อแรกตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นได้หน่อยหนึ่งนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ได้ทรงชวนช่วยติดต่อกับมูลนิธิโรคอะเพลเดอร์จนได้ตกลงมีการร่วมมือในทางแพทยศึกษาขึ้นเป็นงานใหญ่ ที่ว่าร่วมมือนี้ทำทาง ๑. ก่อสร้างสถานที่สวมลงไปบนโรงพยาบาลศิริราชให้เป็นที่เรียนวิชาแพทย์ทันสมัย ให้มีทุกแผนกของวิชาแพทย์ที่สำคัญมีอายุรศาสตร์ ศัลยศาสตร์ สูติศาสตร์ และนรีเวชวิทยา กายวิภาควิทยา ชีววิทยา เป็นต้น จะต้องมีทั้งที่รักษาคนเจ็บทั้งห้อง “ແຫລບ” ห้องบรรยาย ที่อยู่ผู้เข้ามาเรียน ทั้งนี้ ได้ขยายที่ดินออกไปเบื้องหลังและข้าง ๆ ได้โอนเอาโรงเรียนวังหลังมาเป็นที่พัก

นางพยาบาล การก่อสร้างนี้เป็นเงินมากมายตามข้อสัญญา รัฐบาลไทย กับมูลนิธิออกกันฝ่ายละครึ่ง แต่บางทีความจำเป็นที่จะต้องให้มีสถานที่ขึ้น โดยเร็ว ทำให้ปรากฏว่าฝ่ายรัฐบาลไม่มีเงินพอจะให้ จึงสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนสงขลานครินทร์ มีน้ำพระทัยใหญ่ประทานทรัพย์ส่วนพระองค์เข้าช่วยเหลือหลายครั้งเป็นจำนวนมาก ๆ การร่วมมือมิได้หมกอยู่เพียงเท่านั้น ต้องร่วมกันเพาะศาสตร์อาจารย์อีกด้วย ชั้นต้นขอให้มูลนิธิหาผู้มีความรู้ที่จะสอนวิชาชั้นอนุบาลได้เข้ามาสอน ไปพลางซึ่งก็ย่อมมีทางบกพร่อง เพราะศาสตราจารย์เหล่านั้นแม้เป็นคนดีที่เขาคัดมาแล้วก็ไม่รู้ภาษาไทย เป็นการลำบากแก่ผู้เรียน จึงตกลงกันคิดแพทย์ที่เพิ่งสำเร็จและมีแว้วว่าจะเป็นศาสตราจารย์ได้ในข้างหน้าให้ออกไปเรียนวิชาต่างๆ นี้เป็นเวลาคนละสามถึงหกปีสุดแต่ความจำเป็นในวิชานั้น ๆ นี้เป็นการร่วมมือข้อ ๒ นอกจากนั้นยังมีเรื่องเครื่องมือวิทยาศาสตร์ซึ่งแพงเงินมาก และยังมีเรื่องฝึกหัดนางพยาบาลในสำนักศิริราชแล้วคัดที่คัดเลือกไปศึกษาต่ออีกด้วย นี้เป็นข้อ ๓ แห่งการร่วมมือ การก่อสร้างซึ่งเป็นการที่ต้องใช้เงินมากนั้น นอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์แล้วพระองค์ยังได้ทรงชักชวนพระประยูรญาติทรงช่วยรับภาระก่อสร้างได้อีกมากหลัง ทั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงช่วยมากทีเดียวในด้านการศึกษานี้ ยังมีสมเด็จพระปิตุจฉา เจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธรอีกพระองค์หนึ่ง สนพระทัยช่วยเหลือแนะนำ ตลอดจนประทานตึกและที่ดินทำโรงเรียนเพชรบุรีวิทยาลัยลงกรณสำหรับนักเรียนหญิง จนขยายมาเป็นโรงเรียนฝึกหัดครู ณ บัดนี้

ณ. ตูห้องที่และประชาชน

ในบรรดาห้องที่ซึ่งได้ไปเยี่ยมในหน้าที่กรรมการนี้ แห่งที่ทำให้คิดอะไร ๆ ได้มากที่สุดเห็นจะเป็นภาคอีสานซึ่งเรียกกันทุกวันนี้ว่า ตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนหน้าที่เข้าไปรับราชการกรรมการไม่กี่ปีได้เคยอ่านรายงานทรงตรวจราชการแถบนี้ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ท่านทรงเห็นว่าภาคนี้มีพลเมืองมากท้องที่กว้างขวางแต่ไม่ได้รับความสนใจจากรัฐบาลกลางเท่าที่ควรจะได้ ทรงเปรียบเทียบใจคอของพลเมืองว่าเหมือนขี้ผึ้งที่ยังนุ่ม ไม่ได้ปั้นให้เป็นรูปร่างอย่างใดจะปั้นให้ดีหรือไม่ดีก็คงไม่ยากนัก จึงทรงเห็นสมควรที่เราจะต้องพากเพียรปั้นให้ดีโดยเร็ว พ่อฉันก็เรื่อยมาว่าการปั้นนี้เจ้าหน้าที่ศึกษาควรจะต้องสนใจให้มากยิ่งหรือไม่น้อยกว่าเจ้าหน้าที่กระทรวงอื่น ๆ จึงได้ติดต่อกับพระยาเพชรพาศมเทศาภิบาลซึ่งเผอิญเป็นคนฉลาดไหวพริบดีเลิศสามารถจะเข้าใจการนอกหน้าที่โดยตรงของมหาดไทยได้ง่าย ๆ ได้นัดไปเดินทางศึกษาท้องที่และพลเมืองด้วยกัน เราเดินทางออกจากกรุงเทพฯ โดยรถไฟผ่าน “ดงพระยาไฟ” ซึ่งเวลานั้นยังรกอยู่มากตรงไปนครราชสีมา แล้วใช้พาหนะกุดังไปตามทางเกวียนตู่ท้องที่ ตอนหนึ่งเราขึ้นรถไฟจากนครราชสีมาไปโดยทางที่กำลังสร้างอยู่นั้นไปตู่กู่ขันธุ์ ศรีสะเกษและอุบล จากอุบลไปยังอำเภอพิบูลมังสาหาร (ซึ่งต่อมารัฐบาลพิบูลสงครามเปลี่ยนชื่อเป็น “พิบูลมังสาหาร”) อันเป็นสุดแห่งอำเภอทางค้ำนั้นตั้งอยู่แทบแม่น้ำมูลซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำโขง ตอนนั้นพ่อได้ปลีกออกจากราชการนิดหน่อยเพื่อจะไปชมวัดภูในเขตนครจำปาศักดิ์ ซึ่งชั้นอยู่ใน

เสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๗๑

ขณะทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ

อินโตจีนฝรั่งเศส ก่อนจะออกจากกรุงเทพฯ ได้ไปหาท่านอัครราชทูตฝรั่งเศสเพื่อบอกให้เขารู้ว่า เราอยากจะไปที่นั่นแต่ขอมิให้เขาต้องรับรองประการใดเพราะไม่อยากรบกวนเขา ท่านอัครราชทูตตอบว่ายินดีจะรับรองและช่วยทุกอย่าง เราบอกว่าขอมิให้รับรองขอแต่ความสะดวกเดินทางเท่านั้น ท่านทูตก็รับจะสั่งการไปตามที่ขอ เราออกจากพินุลมังฆาหารเวลาตี ๔ ยังมีค้อยู่ ใช้รถยนต์เป็นพาหนะ ทางไปทางตะวันออกค่อยๆ ลาดชันไป พอถึงสันเขาบันแคนก็เห็นดวงอาทิตย์ใหญ่แดงอยู่ในท้องฟ้าเป็นทรรศนียภาพอัศจรรย์ยิ่งนัก เมื่อแล่นรถไปอีกหน่อยตามทางอันฝรั่งเศสทำไว้เรียบดีมากก็เริ่มเบนลงเขามุ่งตรงไปปากเซที่ฝั่งแม่โขง ณ ที่นั้น “เผอญ” พบท่านเรลิตังต์ แต่งเครื่องแบบติดตราไทย (ดูเหมือนจะเป็นมงกุฎชั้น ๔) เขาทำที่ว่าประหลาดใจที่ได้พบกันแล้วก็ตามถึงความประสงค์ในการเดินทางนี้ เราบอกว่าจะขอไปชมวัดกุซึ่งเคยอ่านว่าน่าดูเพราะสร้างไว้ใหญ่โตบนเขาที่โบราณเรียกว่า “ลิงคบรรพต” เพราะมีน้ำตกใหญ่ที่นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ เคยรองมาใช้ต่อน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในเมืองไทยและเข้าใจว่าในกัมพูชาเมื่อแต่ก่อน ท่านเรลิตังต์สั่งเลขานุการให้รีบโทรศัพท์ไปสั่งตามทางที่จะไปว่า จะมีเจ้านายผ่านมาให้ต้อนรับตามสมควรและให้เลขานุการจัดเสบียงและเครื่องคี่มน้ำแข็งขึ้นไปค้อยไว้ข้างบนยอดเขาเพราะวันนั้นอากาศร้อนจัด ครั้นเมื่อเดินทางไปได้เห็นได้ชัดว่า เขาเตรียมการล่วงหน้าไว้หมดแล้วหากทำเป็นสิ่งฉุกฉะหุกเพื่อมิให้เราเกรงใจว่าเขาต้องรับรอง ตามทางที่ไม่มีราษฎรวิ่งออกมาจากข้างถนน แแทบทุกคนมีรูปเทียนและดอกไม้ (มักจะเป็นพะยอมที่บ้าน

หอมตระหลบไปทั่วบ้านนั้น) มาให้จนเต็มรถ บ้างก็มีเนื้ออึ่งงัวมาให้ด้วย
 ทางที่ไปนั้นผ่านหลังนครจำปาศักดิ์เพราะด้านหน้าสะพานข้ามรถ แล้ว
 ย้อนขึ้นมายังหน้าวัดกุญชรสร้างไว้ใหญ่โต มีทางขึ้นเขาเป็นคั่นบันได
 หินตลอด สองข้างทางมีตึกยาวๆ ที่ฝรั่งเค้าว่าเป็น “หอไตร” ที่เขา
 เรียกว่า บิบลีโอเทค แต่แท้จริงน่าจะสงสัยว่าเดิมจะใช้การอื่นซึ่งคนลืมเสีย
 แล้วในปัจจุบัน การขึ้นถึงคบบรรพตนั้นขึ้นไปเวลาจวนเที่ยงในวันร้อน
 จัก รู้สึกว่าอยากจะรีบขึ้นไปเสียให้ถึงเร็วๆ จึงรีบเดินขึ้นไปรวดเดียว
 เพราะไม่เห็นว่าจะสูงเหลือเกินนัก พอขึ้นไปถึงยอดเหนื่อยจนต้องนั่งพัก
 สักครู่ใหญ่ๆ อยากกินน้ำเย็นสักถ้วยใหญ่ๆ แต่ได้ความว่าท่านเรสิดังค์
 เอื้อเฟื้อส่งเหล่าขี้มแปญขึ้นมาให้หลายหีบ แต่จะหาน้ำดื่มสักถ้วยก็ไม่มี
 พอหายเหนื่อยแล้วเลขานุการของท่านเรสิดังค์ก็มาชวนให้กินอาหาร
 กลางวัน อาหารนั้นแม้จะเป็นเพียงอาหารบรรจุกระป๋อง เพราะเขา “ไม่
 รู้ตัว” แต่ก็ก็เป็นอาหารโอชารส

เมื่อกลับจากบณวัดกุญชรแล้วก็ตรงไปปากเซเพื่อไปขบใจและลาท่าน
 เรสิดังค์ๆ ไม่ยอมให้กลับขอล้างอาหารเย็นแต่เราอ้างว่าเกือบจะค่ำและ
 จะต้องเดินทางผ่านป่าสูงที่ขึ้นชื่อว่า มีช้างป่าหลายฝูงสิงสู่อยู่มากด้วยกัน
 ในที่สุดเขาก็ผ่อนเป็นเลี้ยงอาหารว่างอีกทำนองเครื่องแกล้มและเครื่องดื่ม
 กว่าจะลามาได้ก็เห็นจะเลย ๒๐ น. ทางที่มาก็ตามทางเดิม พอขึ้นเขา
 บันแดนถึงแนวสูงสุดก็กระทบกลิ้งพะยอมหอมตระหลบทั่วป่า อย่างที่มี
 อยู่ในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่สอง ว่า

“ดอกพะยอมหอมหวนลำควนดง สายหยุดประยงค์โยธกา”

สังเกตว่า ดอกไม้ที่กล่าวถึงนั้นตรงตามในพระราชนิพนธ์เพียง พะยอมและสายหยุด แต่ประยงค์นั้นเห็นจะกลอนพาไปเพราะใคร ๆ ก็ ย่อมรู้ว่าประยงค์เป็นดอกไม้ที่บ้านตอนสายถึงเที่ยง ตามทางที่มานั้น เดือนมีคเมื่อหัวค่ำ ไป ๆ ก็เห็นลำไม้ใหญ่ที่ถูก ไฟป่าเผาไว้จนเห็นเป็น ถ่านแดงทั้งคัน แต่ยังไม่หักลงมา บางต้นดูเหมือนร่างมนุษย์สูงศักดิ์เท่า คนจริง ยืนเป็นถ่านคูดั่งอยู่ทั้งตัวทำนองจะเป็นอมมนุษย์มากกว่า บาง แห่งก็เห็นกระต่ายที่จะผ่านถนนแต่ถูก ไฟรยนต์ฉาดตายถูกตัวเลยจิ้งจกชัน นังยกขาหน้าขึ้นเสมอหน้าอกเหมือนหมาที่เราเลี้ยงถูกหัดให้ลุกขึ้นนั่งนั้น เงินทางมาอย่างนี้หลายชั่วโงมแต่มิได้พบข้างป่า บางที่จะหลีกไปโดย กลัวเสียงรถยนต์หลายคันและกลัวแสงไฟที่ส่องสว่างบ้านนี้

การเดินทางตรวจราชการอย่างนี้ ได้รู้จักคนไทยเราที่อยู่ต่างถิ่น จนแทบทุกคนไม่รู้เรื่อง แต่ทั่วทุกหมู่ทุกเหล่าเขาแสดงหน้าตาว่าพอใจ จะได้พบกับเพื่อนร่วมชาติที่มาจากพระนคร ฯ อันเป็นศูนย์กลางของ ชาติของเขา ไม่พบเห็นหน้าเง่างอกที่จะพาไปให้สงสัยว่ามีผู้ใดในหมู่นี้ เกล็ดรัฐบาลกลางเลย ยิ่งเมื่อออกพระนามพระเจ้าอยู่หัวก็ยิ่งพอใจมาก ยกมือขึ้นไหว้ท่อมหัวที่เดียว ในที่ที่เป็นเมืองใหญ่หรือที่ชุมนุมชนก่อน ข้างจะใหญ่ มักจะมี “บาสี” มาทำขวัญแขก (คือเรา) เหม่มาโดยมีหญิง พื่อนนำกระบวน แล้วก็ตั้งพิธีผูกข้อมือเราด้วยสายสิญจน์ที่เขาพันมาใน “บาสี” นั้น

แต่ถ้าจะพูดถึงทั้งเมืองไทยแล้ว แห่งใดที่ประชาชนอยู่ในระดับ สมบูรณ์ก็มักไม่สนใจในการบังคับให้ศึกษาเพราะเบื่อการที่ลูกหลานขนาด

ที่พอจะใช้การงานในบ้านได้ต้องไปเรียนเสียตั้งครึ่งวันก่อนวัน ข้อที่เขา
 เบื่อนี้จะโทษผู้อำนวยการศึกษาในกระทรวงก็ไม่ได้ ได้เคยทราบจาก
 ปลัดทูลฉลองเองว่า เขาได้สั่งให้ผ่อนเวลาให้ชาวบ้านได้ใช้ลูกหลาน
 โดยเฉพาะในฤดูเก็บเกี่ยวซึ่งจำเป็นจะต้องระดมทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ แต่
 เจ้าหน้าที่ศึกษาตามหัวเมือง บางทีก็ขาดความสนใจมุ่งแต่จะเอาเด็กมา
 เรียนให้ครบถ้วน ในท้องที่กัณฑ์การจะเห็นว่าการเล่าเรียนดีกว่าที่สมบุรณ์
 เพราะราษฎรเกรงผู้ปกครองท้องถิ่นไม่มีใครกล้าจะขัดขืนเอาเด็กไว้กับบ้าน

เพื่อบรรเทาข้อบกพร่องอันนี้ลงบ้าง พ่อได้ออกไปค้างที่บาง-
 ประอินซึ่งจะลองใช้เป็นศูนย์กลางของแคมเปญที่จะต่อสู้หัวใจไม่โยกต่อการ
 ศึกษาบังคับ ที่เลือกบางปะอินก็เพราะราษฎรแถบนี้มีสติปัญญากว้างขวาง
 พอสมควรแม้จะไม่ชอบ “ศึกษาบังคับ” ก็น่าจะได้เห็นแก่เจ้านายพอที่จะ
 อนุโลมมาทางนโยบายของรัฐบาลได้บ้าง ในระหว่างที่ไปพักอยู่ที่บาง-
 ประอินนี้ได้พยายามพบปะราษฎรอย่างกันเองโดยไปตั้งบ้านเขา คล้ายๆ
 กับที่ผู้จะเป็นผู้แทนราษฎรเขา ไปหาเสียงกัน วันใดเป็นวันพระได้หา
 ข้าวหม้อแกงหม้อลงเรือไปร่วมทำบุญกับเขา เมื่อพระฉันแล้วเราก็เข้า
 วงร่วมกินกับเขาบ้าง (แต่จะต้องสารภาพด้วยว่ากินของๆ เขาไม่ใคร่ได้
 เต็มที่เพราะเขากินเผ็ดกันเหลือทน) เมื่อเสร็จอาหารก็พยายามพูดจากับ
 เขาพยายามให้เขาเห็นแง่ของเราในเรื่องศึกษาบังคับ ราษฎรเหล่านี้พูด
 ด้วยไม่ยากแต่น่าหนักว่าเมื่อถึงเวลาทำงานเช้าแล้วเขาคงไม่ทำตามที่เขา
 รับแก่เราไว้เต็มทีในเรื่องส่งเสริมให้ลูกหลานไปเข้าเรียน ได้รู้ความ
 ทุกข์ความติดขัดในชีวิตของเขาหลายอย่างเพราะเมื่อพูดกันหลาย ๆ ครั้ง

เข้าแล้วเราอาจได้ฟังความเห็นเขาชัดเจนยิ่งขึ้น ราษฎรแถบนี้เขาอดและแสดงอยู่เสมอว่าเขายังคิดถึงรักใคร่พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ห้าอยู่เสมอ แม้แต่พ่อซึ่งเป็นหลานอย่างห่างไกลเขาก็ยังนับถืออยู่ ได้ตั้งหน้าปฏิบัติอย่างนี้อยู่สักเจ็ดวัน ได้เที่ยวไปในท้องที่ของอำเภอบางปะอินที่ใกล้ ๆ มาก ได้เยี่ยมวัดรอบ ๆ บางปะอินไปจนเกือบจรดกรุงเก่าหมดด้วยกัน เห็นจะสักแปดวัด นึกว่าได้เรียนรู้จักใจคอของคนไทยแถบนี้มากพอใช้ เขาก็ไม่แตกต่างไปจากเรา ๆ ในกรุงนัก พยานที่จะชักให้เห็นว่าเขาเชื่อเราบ้างนั้นก็ขอเขาพากันนำลูกหลานมาให้เลี้ยงไว้มาก

ข. บ้านเมืองบันบัว

ในพุทธศักราช ๒๔๘๐ ได้ช้างเผือกมาจากเหนือ ธรรมเนียมไทย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชาติในตะวันออกนิยมกันว่าเป็นสัตว์คู่พระบารมีเป็นที่แสดงพระเกียรติของพระเจ้าแผ่นดินและของชาติ ด้วยเหตุฉะนั้นจึงได้รับกันระหว่างไทยกับพม่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาครั้งหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินพม่าทรงรู้สึกว่ามีกำลังทหารดีกว่าไทยจึงตรัสขอช้างเผือกที่พระมหาจักรพรรดิได้ไว้หลายเชือก ฝ่ายไทยเห็นกันว่าถ้าให้ไปจะเสียเกียรติของชาติว่าเกรงกลัวพม่าจึงไม่ให้ พม่าก็ถือเอาเป็นเหตุที่จะทำสงคราม ซึ่งเขาก็ชนะได้แล้วเลยปรับเอาช้างเผือกและอื่น ๆ อีก สำหรับในรัชกาลที่เจ็ดนี้แม้จะพ้นสมัยแล้วที่จะรบชิงช้างเผือกกันก็ดี แต่การที่ได้มาย่อมแปลว่าทางราชการย่อมจะต้องทำการสมโภชตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ๆ แม้ทรงรู้สึกตลอดมาว่า ราชประเพณีบางอย่างสมควร

จะเลิกได้แล้วก็ดี แต่เรื่องข้างเผือกนี้ราษฎรตีใจกันมาก ทรงเกรงว่า ถ้าไม่สมโภชให้สมควรแก่กาลเทศะก็อาจเสียน้ำใจราษฎรได้ จึงทรงพระราชดำริให้วางรูปพระราชพิธีแต่พอสมควรแก่กาล แทนที่จะมีสวดมนต์สามวันและให้มีมหรสพมากมายตั้งแต่ก่อน โปรดให้ตัดทอนลงไปเป็นอันมาก รักษาไว้แต่ที่จะแสดงคุณสมบัติของชาติเช่นให้มีแห่สลากภัตตรเลี้ยงพระเพียงวันเดียวและให้มีมหรสพแต่พอควรเท่านั้น แม้กระนั้นก็มีเสียงติเตียนว่าสิ้นเปลืองโดยใช่เหตุ เสียงเช่นนี้รูกันอยู่ว่ามีใช่เสียงราษฎรหากเป็นเสียงของผู้รู้จักให้เกิดเสียงเช่นนี้

อาการเช่นนี้ยังมีอีกบ้าง ราษฎรส่วนใหญ่คงไม่สนใจจะเกี่ยวข้องกับการยุให้วิวาทกัน ในระหว่างไทยด้วยกันเพื่อประโยชน์แห่งทฤษฎีการเมืองนอกเมืองไทยด้วย และเพื่อส่วนเล็กน้อยในเมืองไทยด้วยที่จะปลุกปั่นให้เราแตกสามัคคีแก่กันเพื่อประโยชน์ของคนที่ “ยังไม่มี” แต่ก็ว่ากันว่าไม่เป็นการรุนแรงอย่างไรเพราะไทยเรายังรักกันเองอยู่มาก จจริงอยู่ในสมามขั้นสูงเวลานี้มีผู้ดีที่ได้ไปศึกษาเล่าเรียนและบังเกิดความอิจฉาน้อยใจอยากจะทำสำเร็จให้ได้เร็วกว่าที่ได้อยู่ แต่น้ำใจอิจฉาเช่นนี้ยังมีได้แผ่ออกไปถึงราษฎรส่วนใหญ่

ไม่ว่าแห่งใดการแตกสามัคคีย่อมเกิดจากอิจฉาริชยา และโดยมากที่เห็น ๆ กันมา น้ำใจร้ายที่เกิดขึ้นจากคนส่วนน้อยอาจลุกลามปลุกปั่นให้บังเกิดโกลาหลถึงพลิกแผ่นดินให้คว่ำได้ในขณะที่มีเหตุหน้า ในเมืองเราเหตุนี้เกิดขึ้นจากอาการทางเศรษฐกิจของโลก ความปั่นป่วนในการค้าเกิดขึ้นต่อจากมหาสงครามแล้วลุกลามไปทั่วโลก เมืองเราก็ไม่ยกเว้น

ตั้งได้เล่ามาแล้วข้างต้น เราก็ประสบสถานการณ์ที่รายได้ไม่พอกับรายจ่าย
 ติต ๆ กันตั้งสามปี จนต้องมีการปรับปรุงการใช้จ่ายให้เข้าสู่สมดุล เพื่อ
 การอันนี้เราต้องตัดจำนวนข้าราชการที่ล้นเหลืออยู่ เรื่องนี้ได้เป็นเหตุ
 นำให้เกิดโกลาหลในหมู่ข้าราชการ แต่ควรสังเกตให้ดีกว่า ราษฎรส่วน
 ใหญ่นั้นมิได้รวนอย่างใดเลย ไม่ได้มีความไม่พอใจอันใดที่ใหญ่โต

ในระยะกรุงเทพฯ มีอายุครบร้อยห้าสิบปี เป็นโอกาสที่ยิ่งกึ่ง
 ในเมืองไทย ทางราชการได้เตรียมการฉลองเป็นมหกรรมหลายอย่าง
 อย่างหนึ่งที่ยังลืมไม่ได้ก็คือการชุมนุมทหารทุกเหล่า ตลอดจนลูกเสือ
 นักเรียนในท้องสนามหลวง ร้องเพลงถวายสดุดีพระมหากษัตริย์ ซึ่ง
 พระธรรมนิเทศทวยหาญ แห่งกองทัพบกแต่งขึ้นด้วยโวหารไพเราะจับใจ
 ชื่อนามาลงไว้ในที่นี้—

ปวงข้าชอถวายบังคม พระบาทปฐม บรมนาถจักรี
 ซึ่งปราบชุกเข็ญไพรี ก่อสร้างกรุงศรี อมรรัตนโกสินทร์
 ประดิษฐานบรมวงศจักริน ครอบครองแผ่นดิน ดิลกพิภพไอ-
 สวรรีย์

สืบราชย์ลุ่มรัชปัจจุบัน ทุกพระองค์ทรงสรร ประสิทธิประสาท
 สวัสดิ์

ทรงธรรมนำชาติเกษมศรี รัฐจักรูจี พระพุทธจักร์ชัชวาลย์
 ทวยราชย์อยู่สุขเกษมสถานต์ สืบลูกสืบหลาน และวงศ์กุลสถาพร
 พระเดชพระคุณอดิศร ล้นเกล้าประชากร จะพร่ากัพันพรรณนา
 ใจตระหนักภักดีฟังตริงตรา ในพระราชา ระลึกพระคุณจอมไทย

แม่เสด็จสู่ทิพาคัย สวรรคชั้นไคโต ก็น้อมมนัสสักการ
ของทรงแจ้งพระญาณ โปรดเกล้าบริหาร สยามประเทศโสศักดิ์
เทอญ

เสียงร้องของคนทั้งหมื่นนี้พร้อมพรักประจุกตั้งร่วมใจกัน ได้ทำ
ให้ผู้ที่ฟังอยู่ในที่นั้นเกิดความรู้สึกจนถึงน้ำตาไหลก็มี แสดงให้เห็นว่า
สามัคคีของไทยยังมีอยู่มาก

แต่.....พ่อโง่บ้าขับไปถนัด หลงเชื่อในอคติของตัว ภายใน
ไม่กี่เดือนจากเวลานั้น ก็บังเกิดหิรัญม้วนแผ่นดิน เสียงคนไทยที่พ่อฟัง
อยู่ด้วยความปลื้มใจนั้นก็หันหน้าหันหายไปไหนหมดไม่รู้ ตรงกันข้ามได้กลับ
มีผู้ “รักชาติ” คณะหนึ่งบันทาลม้วนแผ่นดินได้สำเร็จ ที่เคยนึกว่าเป็น
ลักษณะของชาติไทยมันระเบิดไปในพริบตาเดียว กลายเป็น....ที่เขาก็กว่า
ความรักชาติ ความรักชาติอย่างที่ไม่เคยมีมาแต่ก่อน” เราฟังจะรู้จัก
รักชาติกันกี่วันเอง นำประหลาดที่กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีท่านกล่าว
รักชาติไว้ว่า

“กรมวงศาสนิทนัคคา อารารณปราดนา
สัมฤทธิ์จิตรสืบแสง
บัตข้าพว่าปากเพียรแดง พลาดพลังยังแคลง
บเกล้าบกล่องว่องไว
โดยมูมานะเหตุภัย อดสูคุษย์
กวีฤาแล้งแหล่งสยาม.....”

สมุทโฆษ จ.ศ. ๑๒๑๑ ระกา

๓. กรรมกรไร่งาน

ก. ชีวิตในบ้าน

ในหนังสือนี้จะไม่เล่าเรื่องเหตุใหญ่ที่เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ เพราะนี่ไม่ใช่ประวัติศาสตร์ อยากจะเล่าแต่เรื่องอันเป็นมงคล เหตุที่เกิดขึ้นครั้งนั้นยังใหม่นัก (๔๐ ปี) เอาไว้ให้อุชุนเบื้องหน้าเขา ตัดสิน

พ่อเองเปลี่ยนลักษณะจากคนไทยที่สนใจจะทำราชการสนองพระเดชพระคุณ พระมหากษัตริย์และชาติบ้านเมือง ไปเป็นอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งบางเวลาก็เป็นทำนองอ้ายก๊วยที่ตำรวจต้องสะกดรอยติดตามอย่างใกล้ชิด บางเวลาก็เป็นพลเมืองธรรมดา ซึ่งก็ที่ไม่ถูกสนใจแม้แต่จากเพื่อนฝูงที่ฉลาด บางเวลาก็ต้องกลับเข้าไปรับราชการของพระผู้เป็นเจ้าซึ่งมิใช่โดยถูกบังคับ หากโดยน้ำใจเก่าที่เห็นว่าจะต้องสนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์ของเราแม้จะต้องถวายชีวิตก็พร้อมที่จะถวาย ในลำดับนี้ จะเล่าเรื่องชีวิตในระหว่างนี้ไปโดยลำดับ

แรกออกจากราชการ พ่อไม่รู้สึกเหมือนใคร ๆ หลายคนที่เขาเหงาเพราะไม่มีธุระจะทำ พ่อหาอะไรทำได้พอเพียง เบื้องต้นก็นึกสนุกที่จะออกไปอยู่หัวเมือง ทำไร่นาซึ่งเคยนึกอยากมานานแล้ว ครั้น

เมื่อคิดจริงจังเข้าก็เลิกเพราะเป็นห่วงคุณย่าซึ่งมีอายุมากถึง ๘๐ ปี ท่านก็เหลือเกิน ท่านบอกว่าจะไปข้างไหนถ้าจะเอาย่าไปด้วยก็พร้อมที่จะไป มันจะเพลินดีเสียอีก แต่ในการเลือกที่ทำมาหากินครั้งนั้นไปเหมาะใจที่จังหวัดสงขลาชายพระราชอาณาเขต เกรงว่าคุณย่าจะลำบากเพราะไกลหมอและความสะดวกในการดำเนินชีวิต ทั้งเป็นห่วงเรื่องลูกเล็กๆ ทั้งสามคนจะต้องเล่าเรียน ไม่อยากจะทิ้งไว้ในกรุงเทพฯ และแม้ว่าอยู่สงขลาอาจส่งลูกไปเรียนบ๊องซึ่งมีโรงเรียนดี ๆ อยู่บ้างก็เห็นว่าระดับวิชาไม่เหมาะ และบ๊องก็ไกลจากสงขลาอยู่ เป็นอันล้มการดำเนินชีวิตเป็นชาวไร่เสียทีหนึ่งก่อน เพื่อนฝูงบางคนแนะนำในหัวเลี้ยวหัวต่ออย่างเวลานั้นทางที่ดีที่สุดก็ควรจะนอนกินบ้านาญไป ถ้าไปริทำมาหากินเกรงว่าจะถูกส่งสยไปต่าง ๆ พ่อก็เห็นตาม จึง “นอนกินบ้านาญ” ซึ่งถูกขอไปบำรุงชาติที่รักของเราเสียเกือบหนึ่งในสามส่วน พ่อก็อยู่ไปอย่างอื่น ๆ จะว่าอึดก็อึดได้ เพราะที่เคยจ่ายการบางอย่าง เช่น จ่ายสนองพระเดชพระคุณย่าด้วยเงินเบี้ยหวัดพระราชทานปีละสองพันกว่านั้นก็ถูกตัดลงไปเหลือเพียงสี่ร้อยเศษ จะไปตัดจำนวนที่ให้คุณย่าก็ส่งสารท่าน ๆ จะเสียใจว่าพ่อลำบาก เลยใช้วิธีขายของที่มีอยู่เอาเงินมาให้ท่านตามจำนวนเดิมที่เคยได้รับพระราชทาน การพรรคนั้นไม่ได้ตั้งใจจะบ่นเพราะเป็นธรรมดา คุณย่าท่านเคยเล่าว่าเมื่อพระจอมเกล้าฯ สวรรคต เงินเลี้ยงชีพที่ท่านเคยได้รับพระราชทานฐานพระสนมเอกยังได้ถูกตัดจาก ๑๐ ชั่งลงไปเป็น ๒ ชั่ง งานที่พ่อทำทำง่าย ๆ ไม่ต้องออกจากบ้านไปข้างไหนคือ ๑. การขีดเขียนช่วยสยามสมาคมซึ่งจะได้เล่าต่อไป ๒. การออก

กำลังทำสวนครัวปลูกผัก เช่น มะเขือเทศอันเป็นงานที่ต้องใช้เวลามาก แต่เพลินดี บางวันยังได้ช่วยแม่เลี้ยงลูก เช่น คุมให้นอนกลางวัน เป็นต้น งานนี้ดูเหมือนจะไม่สำเร็จ เพราะแกนอนขีบๆ ตาไปจนพ้อเบื่อไปเอง

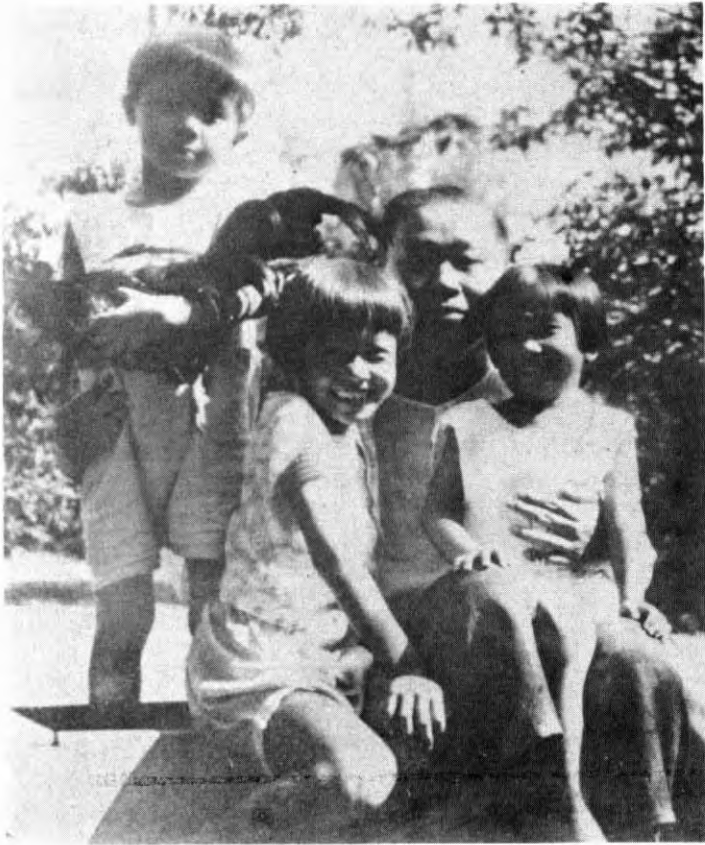
ในครอบครัวเราก็เป็นเวลาโศคร้ายหลายอย่าง เช่น ในปีหนึ่ง คุณย่าถึงอสัญกรรม ท่านเป็นคนแข็งแรงมาก เคยเดินทำสวนเสมอๆ แต่วันหนึ่งเป็นฤดูหนาวท่านลงจากเตียงนอนพลาดล้มลงไป กระตุกหัก รักษากันอยู่ตั้งสามเดือน ในระหว่างนั้นท่านมีอายุครบ ๘๘ แต่ไม่ยอมกินอะไรแม้แต่น้ำ แหม่มเบนตลตันเคยชอบพอกับท่านเขาจำวันเกิดท่านได้ เขาทำขนมมาให้ แต่ท่านกินไม่ลง ต้องอ้อนวอนกันว่าเจ้าของจะเสียใจท่านจึงกินได้สักสองคำ แม้ได้อาศัยเจ้าคุณเวชสิทธิ์พิลาศซึ่งเป็นหมอที่รู้จักใจคอคนแก่เป็นอย่างดี ต่อมาไม่ช้าก็หมดแรงหมดน้ำใจที่จะพยายามฟื้นดำรงชีวิต ถึงอสัญกรรมลงที่บ้านนี้ พระราชทานโกศไม้สิบสองประดับพุ่มและเฟื้องเทียบเสมอพระยานาหมื่น เจ้านายยังมีอยู่หลายพระองค์ เช่น สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วงศ์ตองศ์ ก็ได้เสด็จมาทรงช่วยเหลือการเจ็บและการศพตลอดไป

จะขอย้อนกล่าวถึงสมเด็จพระพันวัสสาสักหน่อย เดิมเมื่อพวกเราพยายามจะย้ายจากวังตลาตน้อยมาเที่ยวหาที่ทำบ้านใหม่นั้น วันหนึ่งพบคุณหญิงเล็กศรีธรรมสกราชที่ถนนเพชรบุรี เมื่อคุณหญิงทราบที่เราเที่ยวหาที่อยู่เธอชวนเข้าไปดูที่ดินข้างถนนนั้นเราก็ได้ตกลงซื้อมาทำบ้านที่อยู่กันนี้ คุณย่าท่านเห็นดีเพราะที่นี้อยู่ตรงกันกับวังสระปทุมข้ามฟาก

คลองไม่เปลี่ยน ท่านเคยอยู่ในวังหลวง เมื่อออกมาอยู่อย่างนี้ได้พระบารมี
 สมเด็จท่านก็พอใจ ข้าสมเด็จครุสหนุนมากกว่ามีพระประสงค์จะได้ท่าน
 มาอยู่ใกล้ที่ประทับท่านก็หายเหงาไปได้เหมือนกัน ในเวลาต่อมายังได้
 วางพระองค์เป็นเพื่อนบ้านที่ดีเรื่อย ว่าง ๆ ก็ทรงเรือพายเล็ก ๆ ข้ามมา
 ครุสคุยกันกับคุณย่า บางทีก็ทรงชวนลงเรือยนต์ไปประพาสตามลำคลอง
 แสนแสบ ครั้งหนึ่งคุณย่าฉลองอายุ ๕๐ สมเด็จพระราชชนนีเสด็จมา
 ช่วยโดยทรงเรือข้ามฟากคลองแสนแสบมา พระโอรสธิดาของท่านทั้ง
 สามพระองค์ทรงหัวลูกมะพร้าวมาพระหัตถ์ละลูกเพื่อช่วยท่านในการทำ
 อาหารเลี้ยงในโอกาสนั้น แล้วเลยประทับทอดพระเนตรละคอนรำเรื่อง
 อิเหนาค้วย

อสังกรรมของคุณย่านี้ สำหรับพ่อเป็นการเสียอย่างใหญ่เสมอ
 ค้วยพ่อแม่ของพ่อก็ว่าได้ นอกจากคุณย่า ในเวลาติด ๆ กันนี้ยังเสียน้อง
 หญิงกลางอีกคนหนึ่ง หญิงกลางนี้เป็นคนใจดีแต่มีหัวนโหนอย่างผู้หญิง
 มาก อย่างไรก็ตาม การที่เธอตายลงพ่อก็สะเทือนใจไม่น้อย

ถ้าจะว่าถึงเพื่อนฝูง เขาก็ยังห่วงใยเราอยู่ไม่น้อย ชุคโตที่ห้วง
 เรามากชุนั้นก็ยังไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนอยู่จนบัดนี้ อาทิ เจ้าคุณเมธาธิบดี
 ซึ่งเป็นทั้งนำทางเพื่อน และคุณหญิงเมธา พระและนางกีรณสาร พระ
 และนางพิพิชวรรณาการ คุณพีศลับ เป็นต้น เมื่อเล่าถึงความที่ดำรงชีวิต
 ในระหว่างนี้ก็จะต้องย้าว่าพ่อก็ได้รับความหวังดีของพวกเหล่านั้นมาประคับ
 ประคองนำใจได้มาก

กับลูก ๆ เมื่อเป็นกรรมการโรงงาน

นอกจากที่อยู่ในบ้านยังได้ไปไหน ๆ พอเพลินได้อีกบ้าง อาศัย
 ขึ้นไปตากอากาศกับพวกพ้องที่เชียงใหม่แล้วไปเจ็บบง พ่อเป็นห่วงจึง
 กิจจะขึ้นไปรับกลับมา นวัตกรรมไปด้วย ตามธรรมเนียมวิวัฒนาการ
 เทียว นี่คงจะเป็นด้วยติดพ่อจึงขอไปด้วยให้จงได้ ใคร ๆ ในบ้านพากัน
 ห้าม เพราะในเดือนเมษายนเช่นนี้เชียงใหม่มีอากาศรุนแรงไม่ดีสำหรับ
 เด็กหรือผู้อ่อนวัยช้ำโรค แต่เมื่อจะไปให้ได้พ่อก็ไม่อยากขัดทิ้งไม่ว่า
 จะต้องไปเจ็บบงจึงรับเอาไปด้วย ๆ ความพอใจที่ได้ลูกคงไปด้วย พ่อ
 เองแม้เคยไปราชการที่นั่นแล้วครั้งหนึ่ง แต่ไม่เคยเที่ยวเลย จึงคิดจะหา
 ความรู้ที่บ้านเมืองนั้นเสียบ้าง หมอคอร์ตซึ่งพ่อไปอาศัยบ้านเขาอยู่นั้น
 แนะนำให้ไปหาพระที่วัดเจดีย์หลวงซึ่งมีชื่อเสียงว่ารู้จักเมืองโบราณดี เขา
 ให้คนรถพาไปหาท่าน พ่อก็ไม่ทันได้ถามว่าท่านชื่ออะไรหรือมีเรื่องราว
 อย่างไร อย่างไรก็ดี ท่านเราะร่ามาก ไปคุยกันอยู่สักชั่วโมงหนึ่งก็ลา
 ท่าน ๆ ย้อนถามว่า คุยกันมาเป็นนานยังไม่รู้ว่าชื่ออะไร เผื่อจะไปพบ
 อะไรนำเล่าจะได้เขียนไปเล่าให้ฟัง จึงได้ตอบท่านไปว่าความคิดท่าน
 ก็ดีมาก แต่แท้จริงถ้าจะจำหน้าของเพียงว่า “ธานี ถนนเพชรบุรี
 กรุงเทพฯ” ดังนี้ก็น่าจะถึง ท่านยังไม่ยอม ท่านเกี้ยวว่า แม้จะถึงได้
 ด้วยจำหน้าทั้งนั้นเราก็ได้คุยกันถูกอัธยาศัยก็อยากรู้ไว้บ้างว่า เพื่อนคน
 ใหม่ก็คือใคร นายธานี หรือหลวงธานี หรืออะไร ก็ตอบท่านว่า
 ท่านได้เอากระผมจนแล้ว จะเรียนให้หมดความละ กระผมชื่อพระองค์
 เจ้าธานี ท่านประหลาดใจจนร้อง ฮี เป็นไปไม่ได้ พระองค์ธานี
 อาตมภาพก็เคยรู้จักท่าน ท่านเคยเป็นเสนาบดีของอาตมภาพเอง เคย

เผ้าท่านเมื่อท่านเสด็จขึ้นมาราชการที่เชียงใหม่ จึงได้เรียนท่านว่ากั
 นั้นแหละกระผมละ แต่ท่านยังไม่เชื่อ ท่านว่าก็ไม่เห็นเหมือนท่านนี่นะ
 ตามจริง ๆ เกิดเป็นไครนะ พ่ออทหัวเราะไม่ได้ เรียนท่านว่ากันี้แหละ
 กระผมพระองค์ธานีละ เดียวนี้เวลาล่วงมาหลายปีมันก็แก่เปลี่ยนแปลง
 ไปบ้างนะสิ นอกจากนั้น ครั้นนั้นแควตล้อมด้วยข้าราชการเพราะมาด้วย
 ราชการของพระผู้เป็นเจ้า เดียวนี้มาอย่างอัยกัย เวลานั้นก็ได้ทราบว่
 มีสันติบาลสะกดรอยตามมาจับผิดอยู่ ท่านไม่เชื่อ แล้วภายหลังเมื่อกลับ
 มาที่พักแล้วเล่าให้หมอคอร์ตเจ้าของบ้านที่พ่อไปอาศัยอยู่ เขากัหัวเราะ
 และคงจะไปบอกท่าน เพราะต่อม่ออีกหลายปีพ่อตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบรมราชินีนาถขึ้นไปทรงเยี่ยมราษฎร ทรง
 บำเพ็ญพระราชกุศลสมโภชพระธาตุดอยสุเทพ พ่อขึ้นไปนั่งเสด็จพระอยู่
 พระที่นั่งท่านยื่นหน้ามาบอกว่า ขอถวายพระพร พระมหาหมื่นที่ทรง
 ชอบพอกันนั้นได้ถึงมรณภาพเสียเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ได้ความว่ท่านมหา
 รูปนั้นเป็นผู้มีชื่อเสียงว่รอบรู้ในทางศิลปวัตถุและศิลปพระพุทธรูป
 ไคร ๆ ก็รู้จักในเชียงใหม่ตลอดถึงชาวต่างประเทศ หมอคอร์ตจึงได้ให้
 พาพ่อไปหาท่าน พ่อจำท่านไม่ได้ ท่านก็จำพ่อไม่ได้

การที่ขึ้นไปเชียงใหม่คราวนั้น ไม่อยากจะไปรบกวนเพื่อนฝูง
 คนไทยเพราะเกรงจะไปทำความลำบากให้เขาทางการเมือง จึงได้ไปขอ
 อาศัยหมอคอร์ตอยู่ในโรงพยาบาลแมคคอร์แมค ซึ่งสบายโราณยิ่ง แต่
 พอลงจากรถไฟก็มีครุเก่าคนหนึ่งเดินเฉียดเข้ามากระซิบใกล้ ๆ ว่าฝ่า-
 พระบาทเสด็จมานี้มีองครักษ์ตามเสด็จมาด้วยคนหนึ่ง เขาเป็นนายเรือโท

ทหารเรือ แต่ในหน้าที่เช่นนี้เขาย่อมไม่แสดงตัวเป็นนายทหาร เลยไม่ได้เห็นหน้าเขาจนแล้ว

อยู่มาอีกหน่อยหนึ่งไปนั่งกินอาหารเย็นอยู่ที่บ้านเพื่อนอเมริกันคนหนึ่ง เขาโจษกันว่า มีข่าวว่าในวันพรุ่งนี้กองทัพญี่ปุ่นจะยatraเข้าพระนคร ฯ เพราะญี่ปุ่นกำลังเริ่มสงครามมหาเอเซียบูรพา เมื่อรุ่งขึ้นก็จริง ๆ ทหารญี่ปุ่นเดินพล่านไปมาในกรุงเทพฯ ฯ ทุกสายถนน ได้ทราบ ว่ารัฐบาลของเราสั่งให้ทหารต่อสู้จนเลือดหยดสุดท้าย แต่ภายในเวลาไม่ช้าก็ได้ยินประกาศทางวิทยุว่า ไทยกับญี่ปุ่นได้ตกลงทำความเข้าใจกันแล้ว ฯลฯ สำหรับคนไทยส่วนใหญ่ไม่รู้กันว่าจะรู้สึกอย่างไร คนโบราณอย่างพ่อสลดใจที่สุดที่เห็นทหารต่างประเทศยatraเข้ามาในบ้านเมืองเราในฐานะคล้าย ๆ นาย ไม่ใช่อ่างทหารอเมริกันเข้ามาช่วยพันธมิตรของเขาอย่างในเวลานี้ ตัวเราทั้งสกุลและบรรพบุรุษของเราได้ถูกย่ำยีมาอย่างเป็นที่เจ็บใจที่สุดในสองสามปีที่แล้วมา แต่ก็ไม่เข้าใจเท่าที่ชาติถูกย่ำยีครั้งนี้ นายใหม่ของเราที่เป็นไทยแท้และสอนให้เรารู้จักรักชาติอยู่เนื่อง ๆ เพราะสมัยพระมหากษัตริย์ปกครองโดยสิทธิขาด ไม่มีผู้ใคร่จรรักชาตินั้นจะรู้สึกอย่างไรบ้างหนอในตอนนี้

บ. สยามสมาคม

ในตอนตั้งแต่ราวต้นรัชกาลที่หกเป็นต้นมา พ่อได้สนใจในงานของสยามสมาคมว่าน่าเข้าไปช่วยเหลือ จึงได้สมัครเข้าเป็นสมาชิกทางสมาคมเขาก็ยินดีรับและภายในไม่ถึงปีเขาก็มาชวนให้ทำงานให้

สมาคมในตำแหน่งกรรมการอำนวยการซึ่งพ่อก็เต็มใจรับทำ เป็นกรรมการอยู่ไม่นานตำแหน่งอุปนายกวางเขาเลือกให้พ่อเป็นอุปนายก ซึ่งมีอยู่สามตำแหน่ง นายเซเกส เป็นนายก เขาเป็นเพื่อนที่ดีและถูกอัธยาศัยมาก แม้เป็นฝรั่งเศสซึ่งคบอย่างสนิทยาก เซเกสก็คบกับพ่อได้สนิทตลอดมาจนบัดนี้ ถ้ามีโอกาสผ่านไปปารีสคราวใดเซเกสจะต้องมาเอื้อเฟื้อทุกทางอย่างกันเอง นอกจากเซเกสยังได้คบหาสมาคมกับผู้ใฝ่รู้อีกหลายคน อาทิเช่น นายโจลส์ซึ่งเป็นพระยาอินทรมนตรี ตำแหน่งอธิบดีกรมสรรพากร เจ้าคุณนี้มีเรื่องน่าเล่าเพราะต่างกันกับปราชญ์ส่วนมากที่ได้พบและชอบพอกัน เซเกสนั้นเขาเป็นปราชญ์เรียนและฝึกฝนมาในทางบูรพคดีแต่ต้น โดยเฉพาะทางอ่านศิลาจารึก พระยาอินทรมนตรีนั้นกระทรวงมหาดไทยจ้างเข้ามารับราชการสำรวจแล้วกลายเป็นสรรพากรไป งานสรรพากรของเจ้าคุณเลื่องลือว่าสำเร็จดีมาก ได้จัดการให้รายได้ของไทยเพิ่มขึ้นอย่างมากหลายเท่าจนทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นพระยาและรับพระราชทานสายสะพายถึงสองสาย แต่เจ้าคุณมีโรคตาจนตาบอดเสีย แม้กระนั้นก็ยังมีความจำเริญอย่างมากถึงอ่างหน้าหนังสือหลายอย่างได้ถูกต้อง เหตุไรเจ้าคุณจึงมาเป็นนักบูรพคดีและมีความรู้แม่นยำอย่างประหลาดในทางนี้ได้ เป็นของอัศจรรย์ที่เพื่อนฝูงทุกคนไม่มีผู้ใดอธิบายได้ พ่อเคยเถียงกันกับเขาในเรื่องพระราชบัญญัติประถมศึกษา แต่เมื่อพูดไปถึงว่าความอันใดจะหาได้ตรงไหนเขาบอกถูกทุกทีว่าหน้าตา เคยเห็นปลาครั้งเดียว ครั้งนั้นเดินทางในรถไฟด้วยกัน พอการรถกะโผนว่า กำลังจะเข้าสถานนั้น ๆ เจ้าคุณลุกขึ้นบรรยายทันที

ว่า “อ้อที่นี้สถานีน้ำตู” พลงลุกไปชั้ออกไปนอกหน้าต่างว่ามีอะไรตรงไหนที่ควรสังเกต แต่เคราะห์ร้ายเสียแล้ว เขาได้ย้ายสถานีข้ามฟากไปเสียเมื่อไรไม่รู้ เจ้าคุณก็ไม่เห็นว่าเขาย้ายสถานี เล่าเรื่องไปผิดๆ แต่เจ้าคุณอินทรเป็นนายกลสยามสมาคมที่ได้ทำประโยชน์ให้สมาคมมากที่สุดคนหนึ่งเพราะเป็นคนสามารถในเรื่องบัญชีการ นักปราชญ์ส่วนมากบัญชีการไม่เป็น เจ้าคุณมิใช่ปราชญ์เลยทำหน้าที่ซึ่งคนอื่นบกพร่องไ้คดี

เจ้าคุณอินทรเป็นนายกสามปีแล้วก็ขอไม่รับเลือกอีก ผู้ได้รับตำแหน่งแทนคือ พันตรีไสเดินฟ้าเดิน ซึ่งเป็นผู้รู้จักดินแดนทางอีสานอย่างชำชองในสมัยที่ขาดการติดต่อกับ เสียแต่เวลาพูดอังกฤษหรือพูดไทยไม่มีใครมีใครเข้าใจ เมื่อนายไสเดินฟ้าเดินพ้นจากหน้าที่ไปแล้ว กรรมการเลือกพ่อเป็นนายก ได้เป็นอยู่สามปี ไสเดินฟ้าเดินมากระซิบบอกว่าเราเห็นจะต้องเอานักการเมืองเข้ามาเป็นนายกเพื่อมิให้กระทบกระเทือนกับความปรารถนาของรัฐบาลพิบูลสงคราม เราก็ตกลงเลือกพระองค์เจ้าวรรณไวทยากรเป็นนายกคือไปจนท่านขอลาออกเพื่อจะไปเป็นใหญ่ในสหประชาชาติ ทางสยามสมาคมหันมาขอให้พ่อรับเป็นนายกอีก ครั้นจะไม่ยอมก็จะเป็นเล่นตัว เพราะขณะนั้นไม่มีใครจะสมควรเป็นได้จริงๆ พ่อจึงได้รับเป็นแล้วเขาก็เลือกต่อไปทุกปีจนครบยี่สิบปีพ่อจึงไม่ยอมรับเลือกเป็นอีก

ระหว่างที่พ่อเป็นกรรมการและตำแหน่งต่างๆ ในสยามสมาคมนั้น บางคราวก็ต้องทำงานในหน้าที่บรรณาธิการเพราะขาดคนระหว่างสงคราม

และได้เคยแต่งเรื่องให้ไปลงในวารสารบ่อยๆ ด้วยพ่อก็ชอบเขียนหรือแต่งอยู่แล้วไม่เป็นภาระหนักประการใด

พ่อออกจะสนใจในกิจการของสมาคมวิชาความรู้มานานแล้ว ตั้งแต่มยังเป็นนักเรียนอยู่ที่เมืองอังกฤษด้วยซ้ำ เมื่ออยู่โรงเรียนรอตติงตัน บางเวลาทางโรงเรียนส่งเสริมให้เข้าไปอ่านหนังสือในห้องสมุด ได้อ่านเรื่องเมืองโบราณก็สนใจและอยากจะแต่งบทความอันใดบ้าง เมื่อไปชุมนุมสามัคคีสมาคมแต่แรกๆ (อายุสัก ๑๖) ก็นึกอยากจะสามารถเรียบเรียงบทความว่าด้วยโบราณคดีแล้วยังได้อาสนำไปอ่านในที่ประชุมครั้งหนึ่งเพื่อนฝูงล้อกันอยู่เสมอว่าทะเล้น ไปพยายามเป็นนักปราชญ์ซึ่งแท้จริงเราก็ไม่มีความรู้อันใดจะไปแสดง แต่พ่อถือเสียว่าการประชุมในคำๆ ของสามัคคีสมาคมเป็นการคุยกันเล่นเมื่อถูกชวนจึงได้รับแสดงบทความกับเขาบ้าง ซึ่งแท้จริงบทความของพ่อก็ไม่มีสาระอันใด

ต่อมาเมื่อพ่อเข้าไปเรียนในมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดก็อยากจะเรียนโบราณคดีอีก หากผู้หลักผู้ใหญ่ไม่เห็นด้วย ครั้นเมื่อใกล้จะถึงเวลาเรียนจบจะได้กลับบ้านแล้วจึงได้ปรารภกับนายเบรานน์ไคร์จะได้เข้าเป็นสมาชิกราชสมาคมเอเชียของอังกฤษซึ่งนับถือกันในช่วงเวลานั้นว่าเป็นสำนักเยี่ยมของผู้สนใจในทางโบราณคดี นายเบรานน์เห็นดีจึงส่งเสริมให้ได้เป็นสมาชิกตลอดชีพแห่งสมาคมจึงได้เป็นมาจนทุกวันนี้ แต่ราชสมาคมเอเชียของอังกฤษนั้นสนใจแต่เรื่องราวของประเทศจีน ญี่ปุ่น และอินเดีย ไม่สู้จะสนใจในบ้านเมืองแถบเรานัก

ครั้นเมื่อกลับมาถึงเมืองไทยแล้ว สมาชิกแห่งสยามสมาคมท่านหนึ่งได้ชวนให้เข้าเป็นสมาชิกในสมาคมนี้ พ่อจึงได้สมัครเข้าไปด้วยความเต็มใจและในไม่ช้าทางสมาคมก็ได้ยกย่องให้รับตำแหน่งกรรมการและอุปนายกภายในเวลาอันเร็วอยู่ ในขั้นต้นได้ช่วยเขาแต่ในทางธุรการ แต่การเขียนนั้นต่อมาอีกสักสี่ปีจึงได้กล้าทำบ้าง จำได้ว่าบทความแรกที่เขียนส่งไปให้บรรณาธิการว่าด้วยเรื่องเดินทางรถยนต์ข้ามทุ่งนาจากลพบุรีไปพระบาทในจังหวัดสระบุรี ไม่มีความที่จะเรียกได้ว่าเป็นวิชาความรู้ลึกซึ้งแต่ความซนซี้ดที่กล่าวด้วยการเดินทางและท้องที่ที่จัดว่าสมควรที่จะลงในวารสารของสมาคมได้ ครั้นเมื่อเขาได้รับเรื่องหนึ่งแล้วจึงกำริบเขียนอะไรต่ออะไรส่งไปให้อีก การเขียนบทความให้วารสารเช่นนั้นไม่มีมากนักเหมือนเอกสารส่วนมากในท้องตลาดเพราะสยามสมาคมไม่ให้เบียดเบียนผู้เขียน เป็นเพียงตลาดแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกันในระหว่างผู้รักความรู้เท่านั้น ฉะนั้น จึงไม่ต้องแย่งหน้ากระดาษกัน นอกจากนี้ผู้อ่านหรือสมาชิกส่วนมากเป็นชาวต่างประเทศ ถ้าเขียนเป็นไทยก็ไม่เข้าใจ ถ้าเป็นภาษาใด ๆ นอกจากอังกฤษก็มีคนอ่านน้อย เช่นฝรั่งเศส เคยมีบทความที่เป็นวิชาการชั้นสูงบ่อย ๆ และถ้าอ่านได้ก็จะได้อ่านเรื่องดี ๆ ที่เต็มไปด้วยวิชาความรู้เป็นอันมาก มีผู้รู้ที่มีชื่อเสียงโด่งดังนอกเมืองไทยอยู่หลายคนเช่น นายจอร์จส์ เซเคส ดร. แล็งกาศ์ ดร. บ็อร์เนย์ เป็นต้น เรื่องที่พ่อเขียนขึ้นด้วยความคันคว้าเกิดขึ้นภายหลังเช่นเรื่องคดีแห่งตำแหน่งพระมหากษัตริย์ไทยในโบราณกับเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทยโดยเฉพาะนิยายพระราม ได้เขียนให้ไว้มากพอใช้

ในระหว่างที่เป็นนายกสยามสมาคมภายหลังมหาสงคราม ทางต่างประเทศสนใจเรื่องวิชาความรู้ที่เป็นเครื่องแสดงวัฒนธรรมของแต่ละชาติได้จัดการให้มีการประชุมผู้สนใจขึ้นเนื่อง ๆ เขาได้เชิญนายกสยามสมาคมไปร่วมงานประชุมหลายคราว บางคราวเช่นประชุมระหว่างประเทศว่าด้วยวิชาบรรพคิตที่ปารีสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เขายกย่องให้นายกสยามสมาคมเป็นอุปนายกคนหนึ่งของที่ประชุม และต่อมารัฐบาลอินเดียจัดให้มีงานฉลองศตวรรษที่ ๒๕ แห่งพุทธกาลก็ได้ยกย่องให้เป็นอุปนายกนั่งผลัดกันกับอุปนายกอื่น ๆ อีก ๕ ท่านเป็นประธานในที่ประชุมที่นครเคลี เมื่อเสร็จการประชุมแล้วได้จัดรถไฟกระบวนพิเศษให้บรรดาผู้ที่ได้รับเชิญไปในงานนั้น ไปเที่ยวชมสถานที่ทางพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของเขาเริ่มต้นด้วยนครอัคราซึ่งเคยเป็นราชธานีของกษัตริย์โมกุลแล้ว ไปยังศาสนูจีซึ่งเคยเป็นวัดใหญ่มีหินสลักตั้งงามบนเขาเจดีย์คีรีใกล้เมืองวิทิสาโบราณ จากนั้นข้ามแม่น้ำที่เมืองอัลละหะบาด คือประยาคโบราณ ที่นี่เป็นชุมทางของแม่น้ำคงคาและยมนา ชาวอินเดียไม่ว่าจะนับถือศาสนาใดนิยมกันนักว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์เหมือนที่พาราณสี และพาราณสีแล้วไปยกยาดรยนต์จากนั้นไปนครราชคฤห์และปัญจา (โบราณเรียกปาฏลีบุตร) แล้วไปกัลกัตตาและขึ้นเรือบินกลับบ้าน

งานสยามสมาคมใช้ว่าเป็นงานทางวิชาความรู้จะปลดอภัยการเมืองที่เกี่ยวกับหามิได้ เมื่อหลังจากการเปลี่ยนแปลงปกครองแผ่นดินแล้ววันหนึ่งพ่อได้รับจดหมายใครคนหนึ่งจำชื่อไม่ได้เสียแล้ว เป็นร้อยคำรวจเอกประจำกรมตำรวจ เขียนมาถึงนายกสยามสมาคมว่า “ถึงนายกสยาม

สมาคม ฉะนั้นอาจจะพบท่านให้ท่านมาหาที่กรมตำรวจทุกวัน” พ่อเป็นเพียงพลเมืองคนหนึ่ง เมื่อนายในบ้านเมืองท่าน “ให้หา” ก็ต้องทำตามคำสั่งไปฟังบัญชาท่าน แต่เมื่อไปถึงเขานำเข้าไปหานายพันตรีตำรวจคนหนึ่งซึ่งมีกริยาอัชฌาศัยอย่างคนศิรธรรมดา เขาออกตัวในการที่ “ให้หา” พ่อไป แต่อธิบายว่าเป็นคำสั่งมาจากที่สูงจึงต้องเรียกมาอย่างนั้น เรื่องก็ไม่มีอะไรเพียงแต่เจ้าหน้าที่สังเกตว่า สยามสมาคมออกวารสารไปโดยเพิกเฉยต่อคำสั่งตำรวจในระหว่างบ้านเมืองอยู่ในภาวะฉุกเฉินไม่เสนอให้ตำรวจตรวจเสียก่อน พ่อจึงได้ชี้แจงตอบว่า คำสั่งตำรวจอันนี้ใช้ว่าทางสมาคมจะเพิกเฉยเสียหามิได้ แต่ความในคำสั่งนั้นกล่าวแต่ว่าบรรดาหนังสือที่ออกเป็นกำหนดเวลา จึงจะต้องเสนอไปให้ตำรวจตรวจและอนุญาต ส่วนหนังสือที่สยามสมาคมออกไปนั้น ไม่มีกำหนดเวลาสุดแต่มีเรื่องก็ออกไม่มีเรื่องก็งดไป จึงอยู่นอกข่ายแห่งคำสั่งอันนี้ ท่านพันตรีตำรวจผู้นั้นก็ไม่เถียงอย่างไรและขออภัยที่กรมตำรวจได้แสดงกริยาไม่สุภาพต่อเรานี้

ระหว่างนั้นสยามสมาคมต้องผ่านขวากหนามอีกเรื่อง ๆ ต้องใช้ความอดทนและอุเบกขามิใช่น้อยแต่เมื่อหมดเวลาแห่งรัฐบาลชุดนั้นแล้วกิจการก็เรียบร้อยไม่ต้องหวาดว่าจะถูกสั่งบีบอีก พวกไทยเราเองที่มีใช้นักการเมืองก็พลอยซ้ำเอาโชคชะตาของสมาคมด้วย เช่นพูดว่าสมาคมนี้เป็นสำนักสำหรับฝรั่ง พยายามเล่นเป็นนักปราชญ์ ฯลฯ แต่คำเสียดีตัวอย่างนี้ ไม่มีทางใดจะดีไปกว่าเฉยเสียไม่ไปเอาใจใส่มันก็ค่อย ๆ เลือนไปเอง ท่านนักปราชญ์ไทยที่กล่าวโทษสยามสมาคมเหล่านี้ลงท้ายก็มาช่วยสนับสนุนสมาคมถึงเป็นเจ้าหน้าที่สูงสุดก็มี

เนื่องจากที่ไปเฟลิตเฟลินเขียนบทความให้สยามสมาคมนี้องค์
การนานาประเทศอื่น ๆ จึงได้มาติดต่อขอแรงให้เขียนโน้มนเขียนนี้ให้เป็น
ครั้งคราว เช่นมหาวิทยาลัยไลเดินได้เรื่อง เทียบเคียงนิทานอิเหนาไป
เรื่องหนึ่ง องค์การสารานุกรมอังกฤษที่เรียกว่า “เอนไซโคลปีเดีย
บริตแตนิกา” ขอให้เขียนเรื่องวรรณคดีไทยเป็นประจำ องค์การสวิสส์
ชื่ออารติบุสอาซิเอได้เรื่องไปหลายเรื่องโดยนายกริสวลด์ผู้เป็นเจ้าหน้าที่
ขององค์การนั้นมาขอไป องค์การยูเนสโกขอให้เขียนเรื่องพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าในฐานะผู้นำชาติระหว่างหัวต่อสมัยใหม่ ตอนหลังนี้
มหาวิทยาลัยลังกา ได้ขอให้ช่วยเขียนเรื่องประวัติพุทธศาสนาในเมืองไทย
เพื่อไปลงในเอนไซโคลปีเดียของรัฐบาลลังกาว่าด้วยพุทธศาสนาด้วย

ในตอนท้ายแห่งงานสยามสมาคมของพ่อนี้ งานพอกพูนขึ้นมาก
เพราะการติดต่อกับองค์การบัณฑิตยสถานานาประเทศทวีขึ้นหลายเท่า เลขา-
ธิการสมาคมว่างานหนักในเวลาของเธอมากเต็มที ขอจ้างฝรั่งมาทำงานเป็น
ประจำ เพราะในเวลาที่ผ่านมาแล้วสมาคมไม่เคยต้องจ้างคนทำงานนอก
จากในตำแหน่งชั้นลูกจ้างแท้ ๆ เช่นเสมียนและภารโรง ในลำดับนี้
นายมุงเอกอัครราชทูตเดนมาร์ก ได้ติดต่อกขอความช่วยเหลือบริษัทและ
องค์การค่าใหญ่ในเดนมาร์ก เช่นเบียร์ทูบอร์คและอีสตเอเชียติกเดนมาร์ก
ได้เงินมาเป็นก้อนใหญ่สำหรับทำการค้นคว้า และคิดกันอยู่ว่าจะอนุโลม
ตามคำขอร้องของเลขาธิการ ให้มีลูกจ้างชั้นดีมาเป็นหน้าที่ค้นคว้าและ
ธุรการของสมาคม พ่อเผื่อนมีธุระอื่นต้องไปต่างประเทศเสียในระหว่าง
นั้น พอกลับมาได้ทราบว่าการรมาธิการของสมาคมได้รับคำแนะนำของ

กรรมการผู้หนึ่งให้จ้างคนมาทำหน้าที่นี้ด้วยเงินเดือนถึง ๑๔,๐๐๐ บาท แม้พอจะเห็นว่ามากเกินไปและสมาชิกชาวต่างประเทศหลายคนพากันติเตียนว่าสมาคมจ้างเอาคนเข้ามาทำธุรการด้วยเงินแพงเกินไป เพราะงานนี้เป็นงานครั้งวันได้ก็คืนมันก็ล่องเลยมาแล้ว พอเห็นว่าตัวผิดที่ไม่รู้เรื่องมัวไปเดินทางเสียถึงยุโรป จะแก้ไขอย่างไรก็ยากเพราะสมาคมไปจ้างเขาไว้เสียแล้ว จึงได้ปฏิเสธไม่รับเลือกเป็นนายกสมาคมอีกต่อไป แม้จะถูกท้วงว่าไม่ควรจะไปปฏิเสธแต่เห็นว่าได้ปฏิเสธไปแล้วไม่มีทางที่จะกลับรับได้ ยังคงทำงานให้สมาคมอยู่อย่างเดียวแต่ช่วยในคณะกรรมการซึ่งพอยังคงสนใจใคร่จะให้งานก้าวหน้าไปตามเดิมอยู่

เป็นอันว่างานสยามสมาคมซึ่งได้สนใจและลงแรงช่วยทำมาเป็นเวลานาน แม้เพียงในตำแหน่งนายกสมาคมตำแหน่งเดียวก็ถึง ๒๓ ปี นั้นได้สุดสิ้นลงในระยะนี้ แม้สมาคมจะยังเกี่ยงให้เป็นนายกกิตติมศักดิ์อันเป็นเกียรติสูงมากก็ดี แต่ตำแหน่งกิตติมศักดิ์ทั้งหลายไม่มีหน้าที่ทำอะไรจริงจัง

ค. โรตารี

เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๘๓ นายเกวิดสัน ผู้แทนโรตารีสากลเข้ามายังกรุงเทพฯ ๖ รับสั่งกรมพระกำแพงเพชรว่า อยากจะมาจัดการตั้งสโมสรโรตารีขึ้นในนานาประเทศในเอเชียตะวันออก เขาเสนอให้ตั้งสโมสรขึ้นที่กรุงเทพฯ ๖ แห่งหนึ่ง โดยเลือกเฟ้นเอาแต่บุคคลที่เห็นกันชัดว่าสมควรเป็นตัวอย่างที่จะเริ่มงานโรตารีได้ หลักเกณฑ์ของโรตารีนั้นคือเลือก

เอาเฉพาะบุคคลที่สุจริตในวิธีทำงานและที่มีเสียงพอเพียงในอาชีพนั้น ๆ
เอาอาชีพละ ๑ คน (ภายหลังแก้เป็นสอง) เขาเห็นว่าถ้าเริ่มด้วยมีผู้ใหญ่
ในแต่ละอาชีพอย่างนี้ได้แล้ว คณะโรตารีนี้ก็จะได้รักษาระดับธรรม
อันสูงในการดำเนินอาชีพทั้งปวง เมื่อตั้งสโมสรเช่นว่านี้ขึ้นได้ในทุก ๆ
หย่อมแห่งพลเมืองแล้ว ก็น่าจะหวังได้ว่าระดับการครองชีพในหย่อม
เหล่านั้นก็จะสูงดี แล้วถัดไปก็ใครจะให้หย่อมเหล่านั้นรวมงานเข้าเป็น
แคว้น (คิสตริคต์) และแคว้นเหล่านั้นรวมกันเป็นโรตารีสากลอันจะเป็น
แบบอย่างที่ดีของผู้ครองชีพไม่ว่าทำราชการหรือค้าขาย นายเดวิดสันให้
เชิญบุคคลชั้นนำของแต่ละหมู่ ไม่จำเป็นต้องเป็นคนมีฐานะทางราชการ
ชั้นสูงหากให้มีเสียงพอจะนำคนไปในทางอันเป็นธรรมได้ จำได้ว่าครั้ง
นั้นเขาเลือกบุคคลมาร่วมประชุมตั้งสโมสร คือ พระราชวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ๑ นายคนุตเสน แห่งบริษัทอีสต์เอเชียติก ๑
นายวิลเลียมสันที่ปรึกษากระทรวงพระคลัง ๑ นายวอลเตอร์ซิมเมอร์-
แมน เลขาธิการ YMCA กับผู้จัดการองค์การค้าใหญ่ เช่น ธนาคาร
ไทยพาณิชย์ ธนาคารฮ่องกงเซี่ยงไฮ้ บริษัทแบโรว์เบราวน์ แต่เมื่อ
ตั้งสโมสรขึ้นได้แล้วจึงได้ขยายวงสมาชิกออกไป เช่น เสนาบดีว่าการ
ต่างประเทศเป็นต้น ข้าราชการผู้ใหญ่บางท่านแม้เป็นบุคคลที่มีอิทธิพล
เขาไม่เอาเพราะไม่แน่ใจว่าสุจริต ลงท้ายเลือกสมาชิกได้สักไม่ถึง ๔๐ คน
จัดตั้งเป็นสโมสรโรตารีกรุงเทพฯ ขึ้นได้เมื่อปี ๒๔๗๓ กรมพระกำแพง-
เพชรเป็นนายกพระองค์แรก กรรมการมีพระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่น

พิทยาลงกรณ์ นายแอสปีนอลแห่งธนาคารฮ่องกง นายคนุตเสน ผู้จัดการ
บริษัทอีสต์เอเชียติกกับอีกสองคน มีเลขานุการกับเหรัญญิกอีกสองคน
ประชุมกันทุกๆ สัปดาห์ที่โรงแรมรถไฟหัวลำโพงแล้วย้ายไปวังพญาไท
ซึ่งได้กลายเป็นโรงแรมพญาไทในรัชกาลที่เจ็ดนั้น พ่อเป็นสมาชิก
ในฐานะผู้ให้การศึกษาชาติ แต่ดำรงฐานะนั้นอยู่เพียงปีเศษก็เกิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งทำให้พ่อขาดจากอาชีพทั้งว่่าจึงได้ขอลาออกจาก
สโมสรโรตารี เพื่อนฝูงในสโมสรที่เป็นฝรั่งพากันไม่ยอมให้ออกแต่พ่อ
ได้ชี้แจงแก่เขาว่าสิ้นอาชีพแล้วย่อมไม่มีทางเป็นสมาชิกได้ บางคนไป
กันคว่ำข้อบังคับในที่สุดให้เปลี่ยนอาชีพของพ่อเป็นนักเขียน เพราะความ
ปรากฏว่าพ่อเขียนให้วารสารสยามสมาคม ถ้าจะว่าไปแล้วอาชีพต้อง
เป็นกิจการที่เราได้ผลประโยชน์ตอบแทนมาเลี้ยงชีวิต ฉะนั้น การเขียน
ให้สยามสมาคมก็ไม่ตรงเพราะไม่ได้ผลประโยชน์ทางการเงินทองประการใด
แต่คณะกรรมการโรตารีตกลงให้ขอไปที่ก่อนตั้งนี้ ระหว่างนี้ได้ทำงาน
นอกหน้าที่ปรกติครั้งหนึ่ง คือ ไปประชุมแทนนายกโรตารีกรุงเทพฯ ที่
กรุงกัวลาลุมปูร์ ธรรมเนียมของโรตารีย่อมมีการประชุมระหว่างสโมสร
ต่างๆ ในภาคเดียวกัน กรุงเทพฯ อยู่ในภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มี
สโมสร ๘ แห่งด้วยกัน คือ กรุงเทพฯ สิงคโปร์ กัวลาลุมปูร์ ปีนัง
ฮือปอ มาลากา สเรมบัน และกูชิง ในบรรดาสโมสรที่ออกชื่อมานี้
นอกจากรายแรกและหลังที่สุดแล้วเป็นสโมสรในท้องถิ่นหลาย ซึ่งเวลานั้น
เป็นแคว้นแคว้นอังกฤษ จำเดิมแต่มหาสงครามเอเชียบูรพาเกิดขึ้นโรตารี

ต้องเลิกล้มไปพักหนึ่ง เพราะว่ากันว่าขัณฑ์นโยบายการเมือง ครั้นมหาสงครามนั้นสงบลงพวกโรตารีก็มาร่วมใจกันตั้งโรตารีขึ้นใหม่ และก็เป็นที่ธรรมดาอยู่บ้างที่ภาคนี้จะมีเสียงไปในทางความนิยมอังกฤษเพราะเขาเป็นผู้ปกครองท้องที่ส่วนใหญ่ การเลือกผู้ว่าการภาคสำหรับปกครองสโมสรต่างๆ จึงมักตกไปแก่คนชาติอังกฤษที่สิงคโปร์หรือกัวลาลุมปูร์ การเป็นจึงนี้อยู่สามปีเขาก็มาเลือกเอาพ่อซึ่งเป็นนายกสโมสรกรุงเทพ ฯ อยู่นั้นขึ้นเป็นผู้ว่าการภาค หน้าที่ผู้ว่าการภาคต้องวางระเบียบปกครองควบคุมแก้ปัญหาขัดข้องให้แก่แต่ละสโมสรในภาคนั้น ต้องไปเยี่ยมทุกสโมสร ต้องพยายามรู้จักกรรมการและสมาชิกทุกสโมสร ต้องรายงานประจำระยะเวลาตลอดปี ผู้ว่าการภาคติดกันกับนายกแห่งสโมสรต่างๆ ในแคว้นของตน นายคนนั้นต้องไม่ขาดจากการประชุมแต่ละสัปดาห์ บางทีก็เกือบไม่ได้กินอะไรในเวลาประชุมเพราะมีธุระจะต้องแกล้งแก่ที่ประชุมเรื่อย ส่วนผู้ว่าการภาครับผิดชอบต่อองค์การโรตารีสากลซึ่งมีสำนักงานประจำอยู่ในสหรัฐอเมริกาไม่ต้องควบคุมการประชุมแต่ต้องคุมโครงการของทุกสโมสรตลอดปี ทั้งไม่มีเลขานุการไว้ใช้ อย่างนายกสโมสรด้วยเมื่อคราวพ่อออกเยี่ยมสโมสรในภาคซึ่งต้องเดินทางไกลตั้งแต่กรุงเทพ ฯ ถึงสิงคโปร์นั้นจึงได้ชวนนิวัตไปด้วยเพื่อเป็นเลขานุการ และเพื่อเป็นการรางวัลที่ได้ช่วยพ่อเขียนหนังสือเก็บเอกสารต่างๆ ในหน้าที่ของผู้ว่าการได้ตลอดปีมา งานอันนี้เป็นที่พอใจพ่อเพราะได้รู้จักคนต่างๆ ล้วนตั้งใจจะทำประโยชน์ให้แก่เพื่อนมนุษย์ยิ่งกว่าที่เคยคาดหมายว่าจะได้พบเห็น

ม. เดินทางนอกเมืองไทยระหว่างนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ พระนางเจ้าสุวัทนาทรงพระปรารภเรื่องพระอนามัยสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงเพชรรัตนราชสุดาพระธิดาว่า แพทย์แนะนำให้เสด็จตากอากาศทางทะเลเสียอีกบ้าง พระนางทรงพระดำริจะเสด็จทางเรือไปผ่านสิงคโปร์ประพาสชะวาและบาห์ลี แล้วในเที่ยวกลับเสด็จเยี่ยมเจ้านายที่ประทับอยู่ในมลายูประเทศ เช่น สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพที่ปีนัง ทรงชวนให้พ่อไปตามเสด็จในฐานะเป็นผู้ใหญ่ในกระบวน และตกลงกันว่าเสด็จอย่างไม่ให้แสดงพระองค์เป็นเจ้านาย

การเสด็จนี้เริ่มต้นด้วยไปลงเรือยอมน ๆ จากสมุทปราการออกไปลงเรือเมลต์คัทซ์ที่เกาะสีชัง ชื่อเรือบอนตากู เดินทางไปตามวันยังสิงคโปร์แล้วตรงไปขึ้นชะวาที่ทำเรือซึ่งครั้งนั้นยังเรียกอยู่ว่าบะตาเวีย แต่เดี๋ยวนี้เปลี่ยนชื่อเป็นชยกรตา อันเป็นชื่อเดิมของเขาเพิ่งเปลี่ยนมาเป็นบะตาเวียเมื่อพวกคัทซ์เข้าครอบครอง ณ ที่นี้รัฐบาลของคัทซ์ให้ผู้สำเร็จราชการแห่งเนเธอร์แลนด์อินเดียมารับเสด็จ แต่งตัวเป็นทางราชการ พ่อได้ทูลพระนางว่าเมื่ออย่างนี้แล้วก็เห็นจะต้องเสด็จออกรับเขา สมเด็จพระนางไม่ต้องการก็ได้เพราะพระอนามัยไม่ดี แต่ในโอกาสนั้นพ่อตามเสด็จออกไป พ่อเขาทูลว่าจะมาฟังเผื่อจะมีพระธรรณอินไตที่มีพระประสงค์ก็จะยินดีทำถวาย พ่อได้ชี้แจงแก่เขาว่าพระนางทรงชอบใจเขาและรัฐบาลคัทซ์เป็นอันมาก พระประสงค์ในการเสด็จนี้ก็คือตากอากาศ ใครจะเสด็จอย่างเงิบไม่อยากจะรบกวนให้แสดงพิธีรีตองอินไต ความจริงรัฐบาลคัทซ์ก็ดี รัฐบาลฝรั่งเศสอินไตก็ดี พยายามจะแสดงอยู่เสมอ ในระยะนี้ว่าเขา

พร้อมที่จะช่วยเหลือ และถ้ามีพระประสงค์จะให้รับรองเป็นพระเกียรติยศ
ประการใดก็จะยินดีถวาย เมื่อฝ่ายเราบอกเช่นนั้นแล้วเขาก็เข้าใจดี เพียง
แต่สั่งเจ้าหน้าที่ให้คอยถวายความสะดวกและคุ้ม ๆ มิให้มีระแวงอันตราย
ประการใด ไม่ส่งจักรยานยนต์มาแต่แต่ก็มีตำรวจผ่านไปมาตามทางมาก
กว่าปรกติ

กระบวนเสด็จไปประทับพักที่โรงแรมเอสแอนด์คีนหนึ่ง รุ่งขึ้น
เสด็จโดยรถยนต์แวนสวอนพฤษภาคมชาติมโหฬารที่เมืองบอยเค็นชอคแล้วขึ้น
เขาไปเสวยกลางวันที่บ้านที่ช่องเขาปูนจ๊ก ตอนบ่ายก็ถึงบันทุงและ
ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์และเจ้านายที่ประทับอยู่ ณ พระ-
ตำหนักในเมืองนั้น ตั้งแต่ตอนนั้นไปทูลกระหม่อมชาย (เจ้าฟ้ากรม
พระนครสวรรค์) กับพระธิดาทรงเป็นพระธรรุพาเกี่ยวเรื่อย สังเกตว่า
ทรงยินดีรับรองทุกพระองค์ ในที่นั้นนอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนคร-
สวรรค์กับพระชายาพระธิดาและพระโอรสแล้วยังมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงทิพรัตนกิริฎกุลนี ถวาย การเกี่ยวในชะวานั้นมีที่คู่มากมาย
และเจ้าของบ้านเมืองเขาก็ตั้งใจให้เป็นรมณีสถาน จัดสถานที่ไว้โดย
ตั้งใจจะรับคนทั่วไปเที่ยวโดยอุทกหนุนาการจัดภัตตาการ จัดพิพิธภัณฑ์ จัด
สถานที่เช่นสวนพฤกษชาติ สวนสัตว์ เป็นต้น กระบวนเสด็จพักอยู่ที่
เมืองบันทุงหลายวันเพราะที่อยู่สบาย เมืองนี้เขาเล่าว่าเดิมเป็นที่ลมน้ำยัง
แม้อยู่บนที่สูง จึงมีใช้จับส่นอย่างร้ายแรงชุกชุม รัฐบาลคึกซ์ไปจัดการ
ปราบโรคร้ายนี้ จนเมืองนี้ได้มีฐานเป็นเมืองที่อยู่กันได้สบายถึงมีคนไป
อยู่ถาวรเป็นอันมาก

เป็นเรื่องที่น่าชื่นใจอย่างหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนคร-
 สวรรค์ ซึ่งต้องร่อนเร่ไปประทับต่างบ้านต่างเมืองอย่างน่าสงสารนั้น
 ปราบกฏว่าทางฝ่ายเนครันต์ผู้ปกครองเมืองกิติ ฝ่ายประชาชนชาวชะวา
 กิติต่างก็พากันนับถือและเคารพเป็นอย่างดียิ่ง เช่นเวลาเสด็จมายังโรง-
 แรมที่เราอยู่จะเห็นพวกเขาที่ชาวชะวาลงหมอบก้มกันอย่างไทยๆ ที่เดียว
 เพราะเขาเคารพกันอย่างนั้น รู้สึกว่าในการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงเพชร-
 รัตน์ ฯ และพระชนนีเสด็จไปนั้น ทูนกระหม่อมก็พอพระทัยด้วยได้ทรง
 พบพระญาติ

กระบวนเสด็จได้เดินทางรถไฟจากบันดุงไปทางทิศตะวันออกถึง
 เมืองสุบายา แล้วข้ามฟากทะเลไปสู่เกาะบาห์ลี จากท่าเรือได้ขึ้นรถยนต์
 ข้ามเกาะไปยังเมืองหลวงที่เรียกกันว่าเต็นปะซาร์ พักในโรงแรมอัน
 สะอาดสบายอยู่สามวัน ได้เห็นขนบธรรมเนียมหลายอย่างที่ทำให้นึกถึง
 บ้านเรา เช่นทำบุญถวายพระเป็นเจ้าในศาสนาฮินดู และการนักษัตฤกษ์
 ซึ่งดูเหมือนไม่เว้นแต่ละวัน เป็นอันว่าน้ำใจพลเมืองยังชื่นรำเริงอยู่ดี
 ทั่วไป ชาวต่างประเทศที่ไปเที่ยวเกาะนี้บางทีก็เข้าใจผิดไปว่าชาวบาห์ลี
 ก่อนข้างจะหย่อนในทางความประพฤติทางประเพณี เพราะผู้หญิงเดินใน
 ถนนหลวงในบ้านนอกตัวเปล่าไม่มีเสื้อสวมเลย แต่แท้จริงเป็นประเพณี
 เขาอย่างนั้น เขามีได้ปล่อยตัวด้วยจารีตตั้งเช่นเราจะเห็นได้ในเมือง
 ตะวันตกเช่นในนิวยอร์กนั้น ได้ทราบว่ถ้าผู้ใดไปล่วงเกินจับต้อง
 ร่างกายเขาเขาอาจรังเกียจถึงมีพวกฟ้องผู้ชายมาก่อการวิวาทกับผู้นั้น ได้
 ที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ ไม่ว่าจะไปแห่งใดเราจะได้เห็นศาลพระภูมิ

อย่างเมืองเราซึ่งเขาเรียกว่า “เกามะ” และการตกแต่งอาคารก็เต็มไปด้วยเรื่องพระรามทั่วไปหมด ที่ใกล้ ๆ กันกับเด่นปะซารันมีถนนผ่านนครหลวงอันเป็นที่ประทับของเจ้าผู้ครองนครในแคว้นกลางเกาะ และจากนั้นเราได้ผ่านศาลาซึ่งมีเพดานเขียนภาพไตรภุม์ด้วยสีสดใสนอกจากนั้นถนนเลี้ยวไปขึ้นภูเขาสูงอันมีเทวสถานใหญ่โตสวยงามอันหนึ่ง ว่ากันว่าเป็นที่บรรจุอังคารของเจ้านายในราชวงศ์ของเขา ต่อมาอีกวันหนึ่งเราเดินทางข้ามภูเขากลับมาลงเรือที่ท่าเดิมข้ามมาชะวาที่เมืองสุรบายา ได้เมืองนี้ลงไปไม่ไกลนักก็ถึงเมืองสิงหสาหรี เราไปพักที่เมืองมาลังซึ่งมีโรงแรมสะอาดสบายอยู่เชิงเขาซึ่งเป็นฟักไปถึงภูเขาที่เรียกกันว่า “เตียง” อันเป็นเขาที่คลุมหน้าด้วยป่าไม้และหญ้ายาวสูงท่วม ๆ หัวคน เมื่อกลับมาแล้วสักปีหนึ่งยังได้อ่านในหนังสือพิมพ์ว่าไฟไหม้ป่ามากมายที่บนเขานี้เลยปรากฏเทวสถานหมู่ใหญ่หมู่หนึ่งบนยอดเขาซึ่งเจ้าหน้าที่แผนกโบราณคดีของรัฐบาลคัทซ์เคยปรารภกันมานานแล้วว่า ยอดเขานี้มีเขาย่อม ๆ อยู่ลูกหนึ่งซึ่งมีเขาเล็กหน้อยล้อมไว้สี่ด้าน น่าสงสัยว่าชาวชะวาโบราณจะออกไม่ได้ที่จะสร้างเทวสถานขึ้นไว้เพราะเหมาะแก่เรื่องราวที่สมมุติว่าภูเขาเตียงและที่เรียกกันว่า “เสมรุ” นั้นเป็นภูเขาที่สถิตของพระเป็นเจ้าตามนัยฮินดู ทั้งเขานี้อยู่ใกล้กับนครใหญ่ ๆ ที่เคยเป็นบริเวณเมืองโบราณเช่นมัชกรตะ ๆ นี้พอได้ชี้แจงไว้ในหนังสือเรื่อง “นิทานบันทึ” ที่เขียนเป็นที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพคุณย่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ว่าเป็นเมืองที่เรียกชื่อเต็มว่า มชปาหิต ในเรื่องตาทองว่า “หมันหยาปาเอ็ด” และในเรื่องอิเหนาว่า “หมันหย่า” นั้น จากมาลังเราเดินทางไปใกล้ฝั่งทะเล

กำหนดเพื่อชมภาพสลักที่เมืองบลิตาร์อันนิยมกันว่าเป็นฝีมือชวาแท้ แต่แสดงเรื่องพระราม จากนั้นไปเมืองกะตีหรือเมืองคาหาอันมีภูเขาวิลิส (เรียก “วิลิสมาทรา” ในเรื่องอิเหนา) ได้เลยไปคูถ่าใกล้ๆ เมืองซึ่งบัดนี้เขาเรียก “เสละมังเส็ง” ด้านเสกนิตเดียว ผิดกันกับถ้ำที่เรากลบตาเห็นในเมื่ออ่านเรื่องอิเหนา ไม่มี “เปลวปล่องห้องถ้ำอาไฟ” ฯลฯ กลับมาย้อนอ่านหนังสือก็แน่ใจว่านี่คือถ้ำในเรื่องคาหลังที่ยักษ์อะโรมันลักเอาวิยะคาไปซ่อนไว้ต่างหาก ขบขานไม่ได้อยู่ในนี้

การเที่ยวชวรสุนัขช่วยอาการเช่นนี้ ถ้ามีเวลาอีกสักเดือนหนึ่งก็คิดว่าพร้อมที่จะเที่ยวได้ เรายังไม่ได้เห็นกูเรบันหรือกาหลัง ซึ่งเจ้าหน้าที่โบราณคดียังไม่แน่ใจว่าจะอยู่แห่งใดทั้งนิทานอิเหนาของไทยเรานั้นก็เล่ากันมาหลายชั้นหลายชั้น แม้ข้อความสำคัญๆ ก็มีได้ยุติอย่างที่เราารู้เลย เป็นต้นว่า ในเรื่องของเรว่าๆ วงศ์ของอิเหนามาจากสวรรค์เป็นสกุลของปะตาระกาหลา พระ “อัยกา” ที่ล่องลับไปแล้ว แต่ประวัติศาสตร์ว่าๆ สกุลนี้มาจากบาทลิตานผู้เป็นต้นสกุลทรงพระนามว่า “โอรลันค์” เป็นพระอัยกาของอิเหนาซึ่งประวัติศาสตร์เรียกว่าพระเจ้ากาเมศวรหรือบันหยีครองราชสมบัติที่กูเรบัน อย่างไรก็ตาม เมื่อได้เทียบเคียงแล้วน่าจะยุติได้ว่าเรื่องคาหลังหรืออิเหนาใหญ่นั้นใกล้ประวัติศาสตร์มากกว่าเรื่องอิเหนาที่เรารู้จักกันโดยมาก

ในการเดินทางกลับ พระนางสุวทันนาทรงกำหนดให้ส่งเรือมาขึ้นสิงคโปร์แล้วแวะเข้าเยี่ยมสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพที่เกาะหมาก ซึ่งเป็นที่ชื่นใจกันมากที่ได้เฝ้าเจ้านายอีกพระสกุลหนึ่ง

ในระหว่างที่ว่าง ๆ อยู่ที่นี่ ยังได้เดินทางไกลอีกบ้าง สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงชวนให้ไปตามเสด็จประพาสตากอากาศประเทศเขมรด้วยพระประสงค์จะได้ทรงชมนครวัดกันครม กระทบเสด็จก็ไม่มีมากนัก มีพระองค์เจ้าวชิรบุษบากร กรมหมื่นเทวะวงศวิโรทัย (ผู้บัญชาการกระบวนเสด็จ) หม่อมเจ้าอัปภิสราภา หม่อมเจ้าวงษทิพยสุภา หม่อมเจ้าปรีดีเทพยพงษ์ หม่อมเจ้าสมรศรีโสภา ฯลฯ เสด็จโดยรถไฟตรงไปอรัญประเทศทรงรถยนต์ไปนครธม ทรงชมกรุงศรีอยุธยา และพระนครวัดอยู่สี่วันเลยทอดพระเนตรบรรพตเสวยซึ่งเขาซ่อมแซมจนกลับคืนคืออย่างเก่า สมเด็จพระทักทายปราศรัยเจ้าหน้าที่ที่มารับเสด็จเป็นอย่างดี แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรกรุงพนมเปญอีกสองสามวัน ได้ทอดพระเนตรพระราชวังแล้วเสด็จมาประทับเรือเมลล์สายฝรั่งเศสที่ท่าเคยกลับเข้าสู่พระนคร

สมเด็จพระยัยทรงพระปรารภและทรงชวนให้ไปตามเสด็จอีกในปีหน้า ซึ่งทรงกำหนดว่าจะเสด็จอินเดีย แต่ระหว่างนั้นเสด็จเยี่ยมเจ้านายที่ชะวาเสียก่อนแล้วเลยประชวรอยู่หลายวันเสด็จกลับมาแล้วก็ประชวรและสวรรคตที่กรุงเทพฯ ฯ

บ้านดุง พ.ศ. ๒๔๘๐

นครวัด พ.ศ. ๒๔๘๑

๕. เมืองไทยเปลี่ยนฉาก

ก. แสงเงินแสงทอง

กฎแห่งธรรมชาติมีอยู่ว่า เมื่อราตรีกาลได้ปกคลุมโลกไว้มิดชิดพักหนึ่งแล้ว ท้องฟ้าก็จะค่อยๆ สว่างขึ้นด้วยรัศมีสีทองเรืองๆ ซึ่งคนที่ตื่นเช้าทันได้เห็นจะออกชมว่างามว่าเชิดชูใจนั้นไม่ได้ แต่ภายในไม่กี่นาทีสีท้องฟ้าอันงดงามนั้นก็ค่อยๆ จางลงโดยลำดับ จนหมดไป บัดนี้จึงจะมีแสงสุริยาทศย์โผล่ขึ้นมาในท้องฟ้า ทำให้โลกมีชีวิตกะปรี่กะเปร่าขึ้นเป็นกำหนดสำหรับคนที่ทำงานเลี้ยงชีพได้เริ่มออกปฏิบัติอาชีพ

อาการแห่งธรรมชาติระยะนี้ทำให้มนุษย์มีใจเบิกบานคิดอะไรก็คิดออก ถ้าเราสนใจอ่านกวีนิพนธ์เราจะสังเกตได้ว่าไม่ว่านิพนธ์ภาษาใดในโลกเราจะพบถ้อยคำต้อนรับปัจจุบันนี้คือระยะนี้ของวัน บางแห่งก็ยกเอาความงามแห่งสตรีมาเปรียบเทียบ แต่บางแห่งก็ยกย่องชมเชยธรรมชาติอันนี้โดยไม่ยกอื่นใดมา ในภาษาไทยเราผู้อยู่ใกล้ธรรมชาติและรู้จักค่าแห่งความงามตามธรรมชาติมากนั้น เรามีกวีไวหรรอยู่มากที่กล่าวถึงความงามแห่งธรรมชาติทั้งที่ยกเอาอื่นๆ มาเปรียบเทียบทั้งที่กล่าวถึงธรรมชาติเองๆ โดยมีต้องเอาอื่นมาเปรียบเทียบ ดังเช่นพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ที่กล่าวถึงพระรามคืนบรรทมในตอนที่เราเรียกว่า “นางลอย” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอัครมหากวีทรงไว้ว่า

“เมื่อนั้น	พระตรีภพลบโลกนาถ
บรรทมตื่นจากที่ศรีไสยา	พอเวลาล่วงสามยามปลาย
เสนาะเสียงสำเนียงนกกการเวก	ออกจากเมฆแซ่ซ้องร้องถวาย
ไก่อันแจ้วเจ้อยเจ้อยชาย	มยุเรศรีร้องร่ายบนปลายไม้
เผยพระแกลแลคูดาวเดือน	เห็นคล้อยเคลื่อนเลื่อนลับเหลี่ยม ไศล
แสงทองส่องผ่านภาลัย	จวนจะใกล้ไซ้ระวีวัน ”

ในเมืองไทยเรา ความมีคิมิตแห่งราตรีกาลก็ได้ปกคลุมมาเป็นเวลาคึ่งสิบปี ตอนนั้นกำลังจะมีแสงเงินแสงทองขึ้น ราษฎรส่วนมากไม่ว่าในกรุงหรือหัวเมืองพากันยินดีและเบิกบานเมื่อได้ทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวของเราจะทรงถือเอาโอกาสที่โลกได้สงบศึกเสด็จจากประเทศสวิสส์ที่ทรงเล่าเรียนอยู่นั้นเข้ามาเยี่ยมบ้านเมืองและราษฎรของท่าน ท่านเป็นอย่างไร มีพระรูปโฉมอย่างไร มีพระนิสัยอย่างไร เราส่วนมากไม่มีใครรู้ แต่สังเกตว่าราษฎรส่วนมากดีใจอยู่ดีที่จะได้เห็นท่านและต้อนรับการทรงเยี่ยมเยือนของท่าน

พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามาพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาและพระราชชนนี ในทันทีจะขอขามความรู้สึกของพ่อและพวกเราในสกุลเราเพราะเป็นส่วนน้อยที่ได้รู้จักท่านมาแต่ยังทรงพระเยาว์ จะขอพูดถึงแต่คนหนุ่มมากซึ่งไม่เคยเห็นหรือติดต่อกับท่าน เขาเหล่านั้นก็ดีใจและชื่นชมยิ่งนัก ข้าทั้งสามพระองค์ ได้วางพระองค์ปราศจากเห่อเหิมทรงคบกับพลเมืองทั่วหน้าด้วยน้ำพระหฤทัยกันเอง ไทยเราจึงยิ่งรักใคร่เจ้านายของเราขึ้นอย่างรวดเร็ว ท่านพยายามเสด็จเยี่ยมราษฎรเท่าที่มีเวลาจะทรงทำได้

มิได้ทรงเป็นห่วงว่าจะทรงลำบากเหน็ดเหนื่อยหรือเกรงกลัวภัยอันตราย
ใดๆ เพราะแท้จริงในเวลานั้นย่อมไม่มีเหตุที่จะกลัวจริงๆ (เท่าที่มองเห็น
เห็นได้) เสด็จเยี่ยมประชาชนทั่วพระนครฯ และท้องที่ใกล้เคียง แม้แต่
ลำเพ็ญอันเป็นตรอกซอกเล็กน้อย ซึ่งเจ้าหน้าที่ออกจะวิตกในการอารักขา
ท่านก็เสด็จเข้าไปทรงพระดำเนินอยู่ตั้งครึ่งวันแล้วเลยเสวยพระกระยาหาร
ซึ่งพ่อค้าจีนในแถบนั้นจัดถวาย แม้เราจะตั้งใจกล่าวถึงท่านโดยไม่ย่อ
จนเกินความจริงเราก็ต้องรับว่าภายในไม่กี่เดือนที่เสด็จเข้ามาเยี่ยม
ประชาชนนี้พระเกียรติคุณ ได้แผ่ไพศาลรวดเร็วไปทั่วบ้านเมืองในและ
นอกพระนครฯ

ครั้นเมื่อจนจะถึงเวลาที่จะเสด็จกลับ อยู่ๆ ก็มีข่าวมาว่าพระ
เจ้าอยู่หัวสวรรคตเสียแล้ว โดยมีลูกปืนในพระเศียรและมีปืนทั้งอยู่ใกล้
พระกรเบื้องซ้าย เจ้าหน้าที่ไม่กล้าว่าทั้งนั้นเป็นเพราะเหตุใด แต่เมื่อ
ได้มีการชันสูตรพระบรมศพ ก็มีข่าวว่าได้พิเคราะห์กันดูได้สามเหตุ คือ
เหตุผจญ เหตุจงพระราชหฤทัยปลงพระชนม์ กับเหตุถูกปลงพระชนม์
ราษฎรส่วนใหญ่ ไม่ได้รู้รายละเอียดที่ถูกต้องแต่เมื่อรวบรวมสาเหตุที่ได้
ฟังมาก็เว้นไม่ได้ที่จะปลงใจลงว่า เหตุผจญนั้นไม่มีทางเชื่อได้ เหตุ
ทรงปลงพระชนม์โดยจงพระราชหฤทัยหรืออหิวาตโรคกรรมนั้นก็หา
สาเหตุไม่ได้ เหลืออยู่ทางเดียวแต่ถูกปลงพระชนม์ แต่ตามรายงาน
เจ้าหน้าที่ก็ว่าไม่มีมูลจะสงสัยทางนี้ เป็นอันสวรรคตโดยปราศจากเหตุ

อย่างไรก็ดี ราษฎรเสียใจและโกรธแค้นมากที่รัฐบาลไม่หาเหตุ
มาให้ทราบได้และคงรักษาตำแหน่งไว้ในเหตุการณ์อันน่าจะลาออกเพราะ
ไม่สามารถค้นหาเหตุแห่งมาตกรรมสำคัญที่สุดของบ้านเมือง

ส่วนการสืบราชสมบัติตามกฎหมายเถียรบาลอันบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญนั้นย่อมตกอยู่แก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดช พระราชอนุชา พระองค์ยังมีได้บรรลุนิติภาวะตามกฎหมายและยังจะต้องเสด็จกลับไปสวิสส์ จึงได้ตกลงเชิญพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้เป็นพระราชปิตุลาเหลืออยู่พระองค์เดียวให้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการร่วมคณะกันไปกับพระยามานวราชเสวีที่เคยดำรงตำแหน่งนี้ อยู่แล้ว

ลำดับนี้ “แสงเงินแสงทอง” ก็นับว่าจบไป มหาชนต่างพากันรอดูว่าแสงสุริยาภิตย์จะขึ้นมารื้อฟื้นโชคชะตาของชาติไทยหรือไม่

ข. วันใหม่ของชาติ

ใน พ.ศ. ๒๔๙๐ เกิดการยึดอำนาจขึ้นอีกในบ้านเมือง พอเวลาเย็นหลวงกาจสงครามมาเชิญให้พ่อเข้ารับราชการเป็นอภิรัฐมนตรีในคณะตั้งใหม่ ให้มีหน้าที่ทำงานแทนผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทั้งห้าพระองค์และคน คือกรมขุนชัยนาทนเรนทรเป็นประธานแห่งคณะ พระองค์เจ้าอลองกฏ พระยามานวราชเสวี หลวงอดุลยเดชจรัส กับพ่อรวมเป็นห้า พ่อตอบทันทีว่าไม่รับเป็น ราชการงานเมืองก็ล้มหมกแล้ว เขาแจ้งว่าพวกข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่ตั้งใจจะถูกรบกวณเฝ้าพระบาท แต่เสด็จในกรมชัยนาทนาทฯ ขอเติมพระนามเฝ้าพระบาทเข้าไปอีกพระองค์หนึ่ง แทนอีกชื่อหนึ่งซึ่งโปรดให้คิด เขาก็นั่งสำเนาคำสั่งของเสด็จในกรมให้ฉบับหนึ่งว่าเผื่อจะอยากไปทูลสอบ ได้นึกอยู่ว่าไม่อย่ากรับราชการอันใด

เลยแต่ถ้าพระเจ้าอยู่หัวจะทรงใช้งานใตักก็ต้องไม่ปฏิเสธ แต่ในขณะนั้น
 ไม่ได้พบกับหลวงกาจต่อไปอีก เมื่อเขากลับไปแล้วจึงได้ไปเฝ้ากรมขุน
 ชัยนาท ๆ ทูลตามว่า นี่ฝ่าพระบาททรงเซ็นไว้ใช่ไหม ท่านว่าเซ็นไว้
 แล้วแคะจะว่าอย่างไรหรือ ได้ทูลว่าเมื่อได้ทรงเซ็นเปิดเผยไปแล้วก็ไม่ว่า
 กระไร แต่ขอทูลว่าจะทรงใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดินนั้นพ่อไม่ซัดรับสั่ง
 ได้ แต่จะตรัสสอบถามความสมัครศักหน้อยก็ไม่ได้ ท่านตอบว่าถ้าตาม
 แกก็ไม่เอาเท่านั้นแล้วฉันก็จะลำบาก พ่อหนึ่งนั่งอยู่ด้วยความไม่พอใจ
 ท่านเสด็จลุกมากอดแล้วตรัสว่า แยกกับฉันรักกันมานานมานานตั้งแต่ยังไว้
 จุกอยู่ด้วยกัน คราวนี้ฉันขอให้ช่วยสักทีเถิด พ่อไม่มีทางจะขัดท่านได้
 เพราะรักท่านเป็นการรู้สึกส่วนตัวของพ่อ จำต้องยอมตามท่าน ก็เลยเข้าไป
 ไปติดอยู่จนบัดนี้ แม้หลุดจากตำแหน่งนี้ไปได้เป็นครั้งคราวมากกว่าครั้ง
 หนึ่งแล้วก็ต้องกลับเข้ามาอีกโดยไม่อยากจะขัดพระบรมราชโองการ ทั้ง
 เห็นด้วยตามรับสั่งว่าอาจล่องพระเดชพระคุณให้เป็นประโยชน์ได้อยู่บ้าง

ในปี ๒๔๕๑ กรมขุนชัยนาท ๆ ทรงใช้ให้ไปเฝ้าทูลละอองธุลี
 พระบาทที่เมืองโลซันน์ เราได้พากันไปด้วยความมุ่งหมายจะทิ้งลูกไว้
 เรียนต่อในยุโรป พ่อเลयरับเชิญขององค์การ ระหว่างประเทศสำหรับ
 พิพิธภัณฑ์ให้ ไปเข้าประชุมในหน้าที่ประธานกรรมการพิพิธภัณฑ์
 ระหว่างประเทศ (ที่เรียกย่อ ๆ ว่า "อิคอม") ที่กรุงปารีส เขาเลือก
 ให้พ่อเป็นอุปนายกแห่งที่ประชุมใหญ่จึงต้องช่วยเหลือเขามาก ๆ หน่อย
 เช่น แปลบทความที่ขอให้หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์เขียนขึ้นเสนอการประชุม
 นั้น แล้วได้เลยไปอังกฤษ พยายามหาที่เรียนให้ปาดซิคซ์และสุพิชชา ซึ่ง

ในที่สุดได้เข้าเรียนในมหาวิทยาลัยอ็อกซฟอร์ดและมหาวิทยาลัยบริสตอล
 สุกษิชาอุทิศสหาะบาคันเรียนจนได้ปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิตในเวลา
 ต่อมา แต่นิวตันนั้นกำลังเรียนที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยค้างอยู่ สมักร
 จะขอลกลับมาเรียนต่อให้จบ จึงเป็นอันกลับกับพ่อ นอกจากการประชุม
 “อีคอม” พ่อกับหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ยังได้ย้อนกลับมาประชุมวิชา
 บุรพคที่ที่ปารีสอีก ได้โดยเสด็จพระเจ้าอยู่หัวไปในที่ต่าง ๆ มากแห่ง
 จนราวกันยายนจึงได้กราบถวายบังคมลากลับมารับราชการที่กรุงเทพ ฯ
 ตามเดิม

เรายังมีเรื่องเศร้าใจในลำดับนี้อีกเรื่องหนึ่ง อาใหม่เจ็บเรื้อรังมา
 นานแล้ว อยู่ได้ชั่วรู้เท่าถึงการเป็นอย่างดี รักษาตัวตลอดมา แต่ใน
 ระยะเวลาที่เหลือจะเอาชนะแก่โรคร้ายได้ เกิดมีโรคปอดบวมจรขึ้นมาอีกโรค
 หนึ่ง ตายลงเมื่อวันที่ ๕ กันยายนเวลาเที่ยงคืน ต้องขอมไว้ในที่
 ด้วยว่าตลอดเวลาที่ทำศพชายใหม่พวกศิษย์เก่าและใหม่กับพวกเพื่อนร่วม
 ราชการของเขาได้ช่วยเหลือเป็น อย่างแข็งขัน บรรเทาความทุกข์ของ
 ญาติสนิทไปได้บ้าง

ในศก ๒๔๙๒ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี
 รัชกาลที่เจ็ด ทรงเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้ากลับมา
 ได้มีงานพระราชพิธีเพื่อพระเกียรติยศซึ่งทางบ้านเมืองถวายเสมอเหมือน
 มิได้ทรงสละราชสมบัติ สมเด็จพระทรงขอให้พ่อจัดการเรื่องหนังสือแจกใน
 งานกับให้เขียนพระราชประวัติด้วย ความจริงพระปกเกล้าทรงเป็น
 บุคคลที่สุจริตยิ่ง แต่ “อาภัพ” ที่พ่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ก็ ไปพ้องกับ

เวลาที่โลกอึดอัดขัดสน โรคเอดส์ออกมิกันได้แผ่มาปกคลุมเมืองไทยจนต้องตัดรอนรายจ่ายเป็นอันมาก พระเจ้าอยู่หัวทรงตัดรายจ่ายของพระองค์เองลงอย่างมากมายเพื่อช่วยบ้านเมือง ในเวลาต่อมาที่ทรงพระราชดำริจะพระราชทานรัฐธรรมนูญเพื่อสถาปนาประชาธิปไตย แต่ก็ไม่เห็นปรากฏก็มากน้อยว่าใครรู้หรือไม่ว่าทรงมีพระราชปณิธานเช่นนั้น เลยกลายเป็นรับบาปว่าไม่ส่งเสริมการที่จะให้มีประชาธิปไตยขึ้น

ในต้นปี ๒๔๙๓ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประเทศสวีตส์ มาถวายพระเพลิงสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช แล้วพระราชทานพระเพลิงพระศพเจ้านายชั้นสูงต่อไป คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ แล้วพระราชทานเพลิงพระศพเจ้านายอื่น ๆ อาทิ เสด็จย่าสร้อย เสด็จพระองค์ประภาพรรณพิลัย ในปลายเดือนเมษายน ทรงประกอบพระราชพิธีอภิเษกสมรสกับหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากรที่วังสระปทุม สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าถวายน้ำสังข์ อาลัยกันอ่านประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ ทรงศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ พระราชทานตราจักรีตามพระเกียรติยศ ต่อจากนั้นก็ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่พระมหามณเฑียร โดยเหตุที่เราถือกันมานานแล้วว่า พระราชพิธีนี้เป็นพระราชพิธีใหญ่และสำคัญที่สุดในราชการ จึงเห็นควรเร่งไว้อย่างละเอียดสักหน่อย

งานเริ่มต้นวันที่ ๔ พฤษภาคม เสด็จทรงจุดเทียนชนวนพระราชทานให้พ่อ ไปจุดเป็นพุทธบูชาในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลในการสวมมงคลบรมราชาภิเษก พระราชทานตราพรตอันแก่กรมขุนชัยนาทนเรนทร ตราจักรีแก่พระเจ้าบรมวงศ์ฝ่ายในที่ยังมีพระชนมายุอยู่ คือ พระองค์เจ้าประคิษฐา พระองค์เจ้าอาทร พระองค์เจ้าอติศัย พระองค์เจ้าวาปี พระองค์เจ้าเหมวดี และพ่อก็ได้รับพระราชทานพรพร้อมกันนี้ ระหว่างนี้เสด็จขึ้นไปทรงจุดเทียนในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นการเฉลิมพระราชมณเฑียร รุ่งขึ้นวันที่ ๕ เสด็จจากหอพระสุราลัยพิมานลงมาที่ไพศาลทักษิณ ประทับพระที่นั่งอัฐทิศ รับคำเชิญของพราหมณ์และผู้แทนราษฎรตามทิวทิศ อาทิ เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิเบศร์ ประธานวุฒิสภากับทั้งผู้แทนอื่นทั้งแปดทิศ ทรงรับเชิญเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แล้วเสด็จพระราชดำเนิน ไปยังพระที่นั่งภัทรบิฐในพระที่นั่งเดียวกัน พราหมณ์โอมอ่านพระคเวทวิษณุมนต์สำหรับบรมราชาภิเษก เป็นใจความเชิญพระเป็นเจ้าของพราหมณ์ลงมาสิงสถิตในพระองค์พระเจ้าอยู่หัว แล้วถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์อาทิพระเศวตฉัตรและพระมหามงกุฎซึ่งทรงสวมพระเศียรเอง แล้วถวายพระแสงอื่นๆ ไปจนถ้วน พระราชทานน้ำพระมหาสังข์สถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พร้อมด้วยเครื่องราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมราชินี

ตอนบ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในเฝ้าถวายชัยมงคลในพระที่นั่งไพศาล เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทรงรับอาเศียรพาทจากข้าราชการทั่วไป แล้วเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราไปทรงสักการะพระ

๒๕๖๓

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้

ใต้พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท	สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี	๕๐๐
ใต้พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท	สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี	๓๐๐
ใต้พระที่นั่งพิมานปฐม	สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี	๒๐๐
ใต้พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท	สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี	๒๐๐

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ
จอมพล ป. พิบูลสงคราม
นายกรัฐมนตรี

เครื่องทรงกรม

แก้วมรกตและพระมหาเถระซึ่งชุมนุมกันคอยรับเสด็จในพระอุโบสถ แล้วเสด็จโดยกระบวนพยุหกลับเข้าสู่พระราชฐานประทับเกษยามรรณพิโมกษ์ ถวายบังคมพระบรมอัฐิสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราช ในพระที่นั่งคุสิตมหาปราสาท รุ่งขึ้นวันที่ ๗ พฤษภาคม เสด็จลงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสถาปนาสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ผู้รักษาการในหน้าที่สังฆราชขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช และทรงรับดอกไม้ธูปเทียนซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการบางเหล่าถวายในโอกาสพระบรมราชาภิเษกสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ) วัดเทพศิรินทราวาสเขตศรัณวมงคล สุกต ๖๖ วันรุ่งขึ้นเสด็จลงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย อลัษณ์อ่านประกาศสถาปนาพระราชวงศ์ตามธรรมเนียมงานบรมราชาภิเษก ทรงเลื่อนกรมขุนชัยนาทเป็นกรมพระชัยนาท เลื่อนพ่อเป็นกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เลื่อนหม่อมเจ้าวิวัฒนไชย ไชยันต์ ขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิวัฒนชัย เลื่อนหม่อมเจ้านักขัตมงคล กิติยากร ขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านักขัตมงคล ทรงรับดอกไม้ธูปเทียนข้าราชการและสมาชิกราษฎรจากทั้งองค์การบางแห่ง เช่น ธนาคารชาติ สมเด็จพระสังฆราชถวายเทศน์เทวคาศิสนกถาศพิธราชธัมม์และจกแก้วติวัดต์ เป็นเสร็จงาน

เมื่อเสร็จงานแล้วก็พอดีกับเวลาที่จะต้องเสด็จกลับไปทรงเรียนต่อที่มหาวิทยาลัยไลฮันน์ มีพระบรมราชโองการโปรดให้กรมพระชัยนาท ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์สืบไป

ถึงมีนาคม ๒๔๙๔ กรมพระชัยนาทประจวบทรุกไทรมลงด้วย พระโรคหิดและอื่น ๆ สิ้นพระชนม์ลงในตอนดึกวันที่ ๗ มีนาคมนั้น ตาม รัฐธรรมนูญพ้องต้องรักษาราชการแทนพระองค์ ไปจนกว่าจะได้มีผู้สำเร็จ ราชการ ต้องขาดจากตำแหน่งองคมนตรี ในระหว่างนั้นคณะองคมนตรี ประชุมกันตกลงเสนอชื่อพื่อเป็นผู้สำเร็จราชการต่อไป แต่โดยเหตุที่ พระเจ้าอยู่หัวไม่สามารถจะทรงตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ เพราะ มิได้ประทับอยู่ในพระนคร คำเสนอขององคมนตรีจึงต้องส่ง ไปยัง ประธานรัฐสภา (เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศร์) เจ้าพระยาศรีธรรมา- ธิเบศร์ เสนอความเห็นนี้ต่อรัฐสภาฯ เห็นชอบจึงตั้งพื่อมา ยังไม่ทันจะ ได้ตอบรับเป็น ก็ได้รับพระราชทานพระราชโทรเลขเป็นส่วนพระองค์ มาแต่โลชันน์ว่าทรงหวังว่าพื่อจะรับเป็น สำหรับพื่อนั้นเมื่อรู้เช่นนั้นก็ ไม่มีทางจะปฏิเสธ

ในชั้นต้นกิจการก็ดำเนินไปโดยราบรื่นพอใช้ การอันใดที่เรา ไม่เห็นด้วยกับรัฐบาล ก็ได้พูดกันโดยดีผอนผันเข้าหากันได้ไม่ยากอันใด แต่สังเกตว่าความแตกแยกระหว่างรัฐบาลกับวุฒิสภาก็จะทวีขึ้นทุกที วุฒิสภานั้นเข้าใจหลักประชาธิปไตย ไม่ล่วงเกินอำนาจที่มีอยู่ แต่เมื่อ แสดงความเห็นตรง ๆ บ่อยขึ้นอีกฝ่ายหนึ่งก็ไม่สู้พอใจ การแย้งความเห็น ต่อกันและกันอันควรจะเป็นหลักของประชาธิปไตยก็ขึ้นหมองยิ่งขึ้นทุกที

ในราวปลายเดือนมิถุนายนมีพิธีขึ้นระวางเรือแมนแฮตตันที่ทำ ทำหนักแพ จอมพลพิบูลสงครามไปเป็นประธานแต่ทหารเรือจับตัวไว้ ในระหว่างงาน พวกพ้องเราที่ไปในงานนั้น รีบกลับมาเล่าเรื่องให้ฟัง

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

พณฯ เฟดอร์ ปาฟโลวิช โดลยา อัครรัฐทูตรัสเซีย เข้าเฝ้าถวายสาส์นตราตั้ง

๑๖ พฤษภาคม ๒๔๙๔

หม่อมเจ้ากัศตัวลี จักรพันธ์ รับคำสั่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกให้มา
ชวนพ่อไปรวมอยู่ในบริเวณวังปารุสกเพื่อปลอดภัย พ่อตอบว่าไม่คิดว่าจะ
มีภัยอันใดจะคงอยู่ที่บ้านนี้ เพื่อสะดวกแก่การติดต่อกัน ระหว่างนี้ฝ่ายทหาร
เรือประกาศตั้งรัฐบาลใหม่ มีคณะผู้รักษาพระนคร ๖ คน (หลวงวิระ-
โยธา, พลเรือตรีชลิต กุลกำธร, พลอากาศโทหลวงเทเวศฤทธิ์พันธุ์
พลโทหลวงกาจสงคราม, ทหาร ขำหิรัญ และพันเอกอะไว้อีกคนหนึ่ง
อ้างว่าผู้สำเร็จได้ตั้งพระสารสาสนประพันธ์ เป็นนายกรัฐมนตรี และมี
ชื่อคนอื่น ๆ อีกเป็นตำแหน่งสำคัญ ๆ เช่นหลวงวิระโยธา, ม.ร.ว. เสนีย์
ทหาร ขำหิรัญ, หลวงสินาดโยธารักษ์ และถอดผิน เผ่า หลวงชาติและ
พี่น้องออกจากตำแหน่งที่ดำรงอยู่ เวลา ๑๘ น. ร.ม.ท. บัญญัติ เทพหัสดิน
มาติดต่อกัน พ่อได้เขียนบันทึกมอบเขาไปว่า พ่อไม่ได้ลงชื่อส่งความเช่น
นั้น และขณะนั้นก็ได้ไปไหนยังอยู่ที่บ้าน ตอนสายวันรุ่งขึ้นเหตุการณ์
ยิ่งสับสน พ่อจึงได้เข้าไปประจำอยู่ในเรือนราชเลขาที่พระตำหนักจิตรลดา
เชิญเสด็จเจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งประทับอยู่ในทางที่เขายิงกระสุนปืนข้ามไปมา
เนื่อง ๆ นั้นเข้าไปประทับที่พระตำหนักจิตรลดาบนพระที่นั่ง พ่อได้ไป
เที่ยวเฝ้าเยี่ยมเจ้านายนอกนั้นตามวังของท่านด้วยคิดอยู่เหมือนกันว่าถ้า
เหตุการณ์ไม่สงบไปอีกก็เห็นจะต้องเชิญเสด็จเจ้านายไปประทับในพระ-
ราชฐานเช่นจิตรลดา แต่โชคที่ภายในไม่ทันถึงสามวันเหตุการณ์ก็สงบ
ลงเกือบหมด ในการที่เกิดขึ้นเหี้ยมทั้งนี้พระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราช
โทรเลขมาส่งจ่ายพระราชทรัพย์ช่วยเหลือผู้ประสบภัย ๕๐,๐๐๐ บาท

โชคชะตาของบ้านเมืองเป็นอย่างน้อยเรื่อยในหมู่นั้น ใคร ๆ ก็พากัน
หวังว่าเมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับเข้ามาถึงพระนคร ๆ ความสงบจะมา

สู่เมืองไทยได้บ้างกระมัง พ่อรับแก่เขาไปว่าหวังว่าจะเป็นเช่นนั้นแม้ไม่รู้ว่าการหวังคงว่าจะเป็นผลสำเร็จได้เพียงไร

ถึงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๔๙๔ เวลาข้าราชการบางคนมาหาขอให้ลงชื่อลัทธิรัฐธรรมนูญที่กำลังใช้อยู่ ตามเหตุที่บอกรวม ๆ ว่ามันใช้ไม่ได้ เพราะไม่มีทางจะปราบปรามคอมมิวนิสต์ได้พอเพียง ได้ชี้แจงว่าเหตุมันไม่น่าจะอยู่ที่รัฐธรรมนูญกระมัง และถึงอย่างไร ๆ ก็ขอให้ระลึกว่าอีกสามวันเท่านั้นพระเจ้าอยู่หัวก็จะเสด็จกลับถึงพระนคร ไม่ควรจะคว่นทำลงไป ไว้ถวายให้ท่านทรงพระราชวิจารณ์จะดีกว่า ทางรัฐบาลไม่ยอม แม้ตอนทึคนายกรัฐมนตรีจะได้อาใจเองก็ไม่ยอมรอลงชื่อ พ่อก็ไม่ยอมลงชื่อ ครั้นวันรุ่งขึ้นมีประกาศทางราชการว่า “คณะรัฐมนตรีชั่วคราวถืออำนาจแทนพระเจ้าแผ่นดิน” ได้ยกเลิกรัฐธรรมนูญแล้ว

ก็สนพุดกัน ครั้นวันที่ ๒ ธันวาคม พระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระบรมราชินี สมเด็จพระราชชนนีเสด็จกลับมาถึง ความวุ่นวายต่าง ๆ ก็ค่อย ๆ ปลาดสนนาการไปด้วยพระบารมี ตั้งแต่บัดนั้นมาบ้านเมืองก็ค่อย ๆ เริ่มอยู่เย็นเป็นสุข

ในปี ๒๔๙๕ นิวัดแต่งงานกับวิวรรธน์เมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม พ้องกับวันงานฉัตรมงคล พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาพระราชทานน้ำสังข์ที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐานและพระราชทานเงินรับไหว้ เวลาเย็นเรามีนางรับแขกที่บ้าน ตามปรกติวันที่ ๕ นี้นายกรัฐมนตรีรับแขกฉลองฉัตรมงคลเวลาเย็นเหมือนกัน เมื่องานมาพ้องกันกับงานของเรา เช่นนี้ บรรดาญาติานุญาติเพื่อนฝูงของเราก็มาร่วมงานของเราทั้งที่อยู่ใน

เครื่องแบบเต็มยศ ทูตบางคนพูดเล่น ๆ ว่าเจ้าสาวคนนั้นเคยเป็นเด็กที่เขา
รักมาแต่เด็กเขาก็จะต้องแต่งเต็มยศมาช่วยงาน นับว่างานได้เป็นไปอย่าง
สำเร็จเป็นหน้าเป็นตา

แต่เพื่อนรับสารภาพว่าเหงาเต็มทนเมื่อลูกจากไปแล้ว ความจริง
ก็ยังมิได้จากไปไกลเพียงไร รู้กันอยู่ว่าจะต้องไกลกว่านี้อีกหลายเท่า
พ่อจึงได้เริ่มว่าเหว่เสียแต่นั้น

พ่อไม่เคยเขียนเรื่องราวของลูกไว้ในที่ใด เวลานั้นเป็นหัวต่อใน
ชีวิต นับวันนับแต่พ่อจะต้องออกไปจากชีวิตของลูกที่ละน้อยจนดับสูญ
ไปเลย ควรจะเขียนไว้เสียบ้าง ความแก่ของพ่อถ่วงให้มาช้า ๆ ได้ก็
เพราะพ่อได้รับความชุ่มชื่นใจจากลูก ๆ และน้อง ๆ ของพ่อซึ่งพ่อรู้สึก
เหมือนลูก บัดนี้การตัดทอนให้ห่างจากไปได้เริ่มแล้วอายุขัยของพ่อก็คง
จะกระชับเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน เมื่อยังไม่หลงถึงล้มความก็จะลองเล่าความ
รู้สึกที่พ่อยู่ต่อลูกนิวัตเป็นลำดับมา

เมื่อแรกลูกเกิดพ่อรู้สึกเฉย ๆ ก็คงนี้กรักเพียงพ่อทั้งหลาย ลูกก็
เหมือนเด็กแดง ๆ คนหนึ่ง ต่อมาอีกไม่กี่วันลูกรู้จักยิ้มกับพ่อแม่ ๆ ก็พา
กันรักมากขึ้น เมื่อลูกโตขึ้นพ่อรู้ความเล็กน้อยพ่อก็รู้สึกเหมือนลูกรักพ่อ
มากถึงเรียกให้พ่ออุ้มเป็นนิตย์ ต่อมาใคร ๆ ก็พากันสังเกตว่านิวัตติดพ่อ
พ่อก็ดีใจและเชื่อว่าเป็นเช่นนั้นเพราะคอยหากหาพ่ออยู่เสมอ เมื่อพ่อถูก
ปลดออกจากราชการลูกอายุได้ ๖ ขวบก็ยังได้มีเวลาอยู่กับลูกได้มากขึ้น
น้องสองคนยังเล็กมากไม่ว่าจะได้เกี่ยวข้องกับพ่อเท่าใด ๆ จึงเป็นส่วน
สำคัญของชีวิตพ่อยิ่งขึ้นทุกที ครั้นเกิดสงครามมีภัยทางอากาศทุก ๆ ขณะ

ที่ลูกมีได้อยู่กับพ่อ เช่นไปเรียนหนังสือพ่อห่วงเต็มที่ ในที่สุดเราก็ต้อง
 ระเหระหนไปอาศัยบ้านเพื่อนฝูงอยู่ทางบางกระบือ^(๑) เมื่อเสร็จสงครามลง
 เรากลับมาอยู่บ้านก็หมดหวังใหญ่ไปส่วนหนึ่ง ลูกเข้ามหาวิทยาลัยเรียน
 ได้ดี พ่อก็ปลื้มตามไปด้วย ครั้งหนึ่งลูกเล่าว่าอาจารย์เขาให้เขียน
 บทความเรื่อง The Man I most admire ขอลูกก็อวย พ่อได้ไปขออยู่ที่
 อาจารย์ ๆ เขาคัดมาให้ พ่ออ่านแล้วก็ดีใจว่าได้รับความนิยมนรักของลูก
 ถึงเพียงนั้น ทั้งชื่นด้วยว่าลูกสามารถเขียนภาษาอังกฤษได้ดีเกินคาด
 ต่อมาเราไปเมืองนอกพร้อมทุกข์ร่วมสุขกัน ลูกได้ร่วมทุกข์สุขกลับมากับ
 พ่อ จำได้ว่าเวลารถไฟออกจากโลชั่นนี้จะกลับบ้านเป็นเวลาเย็นท้องฟ้า
 มีตมัวดวงทุกที่อากาศและชื่น ใจพ่อแทบจะขาดด้วยคิดถึงและสงสารน้อง
 สองคนที่จากกันไป ลูกก็ได้พยายามประคับประคองใจพ่อด้วยช่วยเหลือ
 และพูดคุยเป็นเพื่อนกันมาสองคน ตั้งแต่ไหนมาลูกเป็นคนมีอายุมากขึ้น
 นับว่าเป็นผู้ใหญ่ได้พอใช้ จึงได้ช่วยเหลือพ่อและดูแลพ่อมากขึ้น
 “อิงพ่อ” อยู่ตลอดวันจนถึงเวลาที่พ่อจะต้องแยกไปนอน

บัดนี้หมดเวลาแล้วที่จะเกาะลูกไว้อย่างนั้นต่อไป ลูกย่อมมีอนาคต
 ของลูกที่จะต้องดูแล ชีวิตอันแสนสุขของพ่อใน ๑๐ ปีเศษที่แล้วมานี้ย่อม
 จะต้องถึงที่สุด โดยไม่ใช่ความผิดของผู้ใด เป็นเคราะห์ดีที่เสียอีกที่ลูกมี
 ชีวิตแต่งงานที่เป็นสุข มีลูกชาย ๒ คนก็เป็นทีพอใจอย่างมาก พ่อก็
 พลอยรักทุกคนพ่อแม่ลูก และเป็นสุขใจไปด้วย

(๑) อาศัยบ้านคุณบุญถิ่น และ ม.ร.ว. พรรณเรือง อัครถาวร ที่ซอยมาคิโปคิ ก่อนย้าย
 ไปอาศัยบ้านคุณเริ่มและคุณอำไพ บุณฤกษ์ ซึ่งอยู่ที่ติดกับบ้านคุณบุญถิ่น

ถ่ายภาพหลานตัก (ธีรวัต ฅ บ่อมเพชร) พ.ศ. ๒๔๙๘ ที่บ้าน

ผันเพื่อไปเสียนาน จะขอย้อนเข้าหาเรื่อง “ความจำ” นี้ใหม่ เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามาประทับในพระนคร ฯ แล้วก็มีได้ทรงเสีย เวลานาน ทรงเริ่มทำงานอันใกล้ชิดแต่ที่ยังคงเป็นพระราชกรณียกิจทุกอย่าง อย่างหนึ่งที่ควรถวายคำชมเป็นพิเศษคือพระราชประสงค์ที่จะรู้จักราษฎร และบ้านเมืองไทย เพื่อการนี้ ได้ทรงกำหนดการเยี่ยมราษฎรทั่วพระราชอาณาเขตเป็นสามคราว จะขอเล่าต่อไปนี้

คราวแรกเสด็จภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคนี้เข้าใจว่าในชั้นเดิม เจ้าหน้าที่ก่อนข้างจะยังไม่สู้แน่ใจว่าจะควรเสด็จเพราะเกรงจะมีเหตุ ค้ำยอยู่ใกล้ดินแดนนอกราชอาณาจักรที่ไม่สงบ พระเจ้าอยู่หัวตัดสิน พระราชหฤทัยทันทีว่านี้แหละควรเสด็จก่อนภาคอื่น ๆ จึงเริ่มด้วย เสด็จรถไฟสู่นครราชสีมา จากนั้นเสด็จรถยนต์ไปชัยภูมิอันเป็นที่องที่ แห่งแล้ง ประทับแรมแห่งแรก ๓ คืน แห่งหลังนี้ ๑ คืน แล้วเสด็จ รถยนต์ไปทรงรถไฟที่อำเภอพลตรงไปประทับแรมที่ขอนแก่น ๑ คืน ทุก แห่งล้วนแต่มีประชานมากมายมาเฝ้า ไบหน้าเขาชื่นชมนักหนา ทรง ทักทายปราศรัยราษฎรอย่างกันเอง จากขอนแก่นทรงเสด็จออกเตอร์ซัน เขาภูกระดึง เสวยพระกระยาหารกลางวันบนนั้นแล้วเสด็จโดยเฮลิคอปเตอร์ลงมายังบ้านสีฐานทรงรถยนต์ไปยังเมืองเลยประทับแรมคืน หนึ่ง แลวนั้นเป็นป่าดงมากแต่เห็นได้ว่าดินดีเพราะต้นไม้ขึ้นงดงามทั่วไป วันถัดไปเสด็จไปทรงปราศรัยราษฎรอยู่นาน แล้วทรงเรือบินสองเครื่องยนต์ตรงขึ้นไปตามแนวแม่น้ำเลยถึงที่จรดแม่น้ำโขง บินตามแนวแม่โขง ผ่านเวียงจันทน์และวังปลาบีกไปจนถึงท่าบ่อเลยลงใต้สู่อุดรธานี ประทับ

แรมที่เมื่อนั้นหลายวันเพราะมีราษฎรมากและมีอำเภอกองจังหวัดที่เสด็จไปเยี่ยมเยือนหลายอำเภอ แล้วจึงทรงรถยนต์ไปสู่สกลนครประทับแรมที่นั่น ๑ คืน สกลนครนี้สังเกตว่ามีราษฎรที่เจริญด้วยวัฒนธรรมหลายชั่วคนคงจะเห็นได้จากการพูดจาติดต่อกันเข้าใจเราได้ง่าย แต่น่าเสียดายที่พวกคอมมิวนิสต์ก็เพิ่งเล็งใช้เป็นศูนย์กลางของเขา เป็นท้องที่ชนบทที่ไม่ควรจะปกครองแต่ด้วยอำนาจ จากสกลนครเสด็จไปยังนครพนมซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งโขง มีน้ำไหลผ่านน้ำสบาย ได้เสด็จไปทรงสักการะพระธาตุพนมซึ่งเป็นปูชนียฐานมาแต่โบราณ นักโบราณคดีว่าๆ นี้เคยเป็นแหล่งประชาชนในสมัยทวารวดีคงจะเห็นได้จากศิลาจารึกอันหนึ่ง จากนครพนมเสด็จย้อนเข้ามาผ่านสกลนครแล้วเลี้ยวขึ้นภูพานซึ่งเยี่ยมราษฎรตลอดทางมา แล้วลงจากภูพานไปยังเมืองกาฬสินธุ์และมหาสารคามประทับแรมที่นั่น ๑ คืน แล้วมาร้อยเอ็ดและอุบลราชธานี แห่งหลังนี้ประทับหลายวันน้อยพอได้พักราชบริพารและทรงเยี่ยมราษฎรทั้งในเมืองทั้งตามอำเภอต่างๆ อันมีอยู่มาก เพราะอุบลนั้นมีพลเมืองมากยิ่งจังหวัดหนึ่งในประเทศไทย จากที่นั่นเสด็จรถไฟไปยังศรีสะเกษประทับแรมคืนหนึ่ง ปรากฏว่าราษฎรที่นั่นซึ่งขึ้นชื่อว่าเป็นเขมรปนๆ ไม่สู้จะลงรอยกับเจ้าหน้าที่นั้น เมื่อเสด็จมาอย่างนี้เขยิบต้อนรับเสด็จด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้มแจ่มใสทั่วกัน เมื่อเสด็จจากศาลากลางจะไปขึ้นรถไฟเขาพากันวิ่งตามมาเต็มถนนจนถึงสถานีรถไฟ พวกข้าราชการที่ตามเสด็จต้องเบียดเสียดราษฎรที่มาส่งเสด็จกันวุ่นวายไปจนแทบจะขึ้นรถไฟไม่ทัน จากที่นั่นมายังบุรีรัมย์ทรงเยี่ยมราษฎรซึ่งเป็นไทยเชื้อเขมรอีก แล้วเสด็จ

รถไฟมายังนครราชสีมาทรงเรือบินกลับเข้าสู่พระนครฯ การเสด็จภาคนี้
กินเวลาประมาณ ๒๐ วัน

คราวถัดมาเสด็จภาคเหนือ ภาคนี้ต่างกันกับภาคตะวันออกเฉียง
เหนือที่มีความสมบูรณ์พูนสุขสืบกันมาหลายชั่วคน ๆ จึงมีแนวดำเนินชีวิต
คล้ายคลึงเข้ามากับชาวพระนครฯ แต่น่าจะยกย่องเขาด้วยว่ามีกิริยา
มารยาทดียิ่ง เพราะในพระนครนั้นคนปนกันเสียมากแล้วด้วยต่างชาติ
ต่างภาษา ต่างอาชีพ การเสด็จเหนือนี้เริ่มด้วยทางรถไฟจากกรุงเทพฯ
ไปลงพิษณุโลก ทรงสมโภชพระพุทธรชินราชอันเป็นที่สักการะแพร่หลาย
ของชนหมู่มาทั้งเป็นวัตถุอันมีค่าทางศิลปะ ได้เสด็จไปส่วนหนึ่งแห่งทาง
หลวงใหญ่ไปเพชรบูรณ์เพราะเวลานั้นทางนี้ยังเพิ่งจะเริ่มทำยังมีได้ข้าม
เขาเพชรบูรณ์ จากพิษณุโลกเสด็จโดยรถยนต์ไปศรีสะเกษ ประทับ
ร้อนแล้วเสด็จมาประทับแรมที่สุโขทัยในศาลากลางที่สร้างขึ้นใหม่ วัน
รุ่งขึ้นเสด็จเยี่ยมเจ้าอาวาสวัดธานีในเมืองใหม่และเยี่ยมราษฎรที่หน้าวัด
นั้นแล้วเสด็จทอดพระเนตรเมืองเก่า ทรงสังเวชพระร่วงเจ้าบเนนพระ-
มหาปราสาท อากาศในเมืองเก่านี้ร้อนจัดรับเสด็จเต็มที่ เสวยกลางวัน
แล้วเสด็จขึ้นสู่เขาพระบาททางตะวันตกของราชธานีโบราณ แล้วเสด็จ
ตรงไปยังเมืองตากประทับแรมที่จวนข้างแม่น้ำคินหนึ่ง รุ่งขึ้นเสด็จไป
ยังชลประทานยันฮี แล้วผ่านอำเภอเถินข้ามภูเขาไปยังเมืองลี เสวย
กลางวันที่นี่ และเสด็จไปยังอำเภอสารภีของจังหวัดลำพูน ทาง
เชียงใหม่ส่งคนมานักมิให้เสด็จเข้านครเชียงใหม่ก่อนค่ำเพื่อจะได้ตั้งกระ-
บวณพร้อมรับเสด็จให้จงงาม เป็นอันเสด็จเข้าเหยียบเชียงใหม่ต่อค่ำ มี

กระบวนพื่อนนำเสด็จเป็นวิจิตรยาตรา กว่าจะถึงศาลาเทศบาลซึ่งจัดไว้เป็นที่ประทับแรมก็เห็นจะถึง ๒๑ น. ต่อจากนั้นไปอีกหลายวันเสด็จเยี่ยมราษฎรในอำเภอต่าง ๆ ตลอดจนถึงหัวค้ำพูนและทรงสักการะพระธาตุทริภุชชัย เสด็จสมโภชพระธาตุคอกยสุเทพซึ่งชาวเชียงใหม่นับถือยิ่งนั้น และเสด็จเยี่ยมสุสานของสกุล ณ เชียงใหม่ ทรงวางพวงมาลาสักการะเจ้านายในราชวงศ์นั้น เจ้าราชบุตร ณ เชียงใหม่ก็ถวายพระกระยาหารที่จวนที่ประทับครั้งหนึ่ง ที่นับว่าเป็นงานสำคัญที่สุดในเชียงใหม่ก็คือวันที่เจ้านายและประชาชนเชิญพระขวัญมาต้อนรับเสด็จ ณ พลับพลากลางเมืองเป็นพิธีใหญ่อันหนึ่ง ได้เห็นเจ้านายฝ่ายเหนือทรงภูษาเยียรบับพื่อนนำกระบวนและพานพระขวัญเข้ามาถวายพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินี เมื่อประทับอยู่ในเชียงใหม่พอควรแก่เวลาแล้วจึงได้เสด็จต่อไปยังอำเภอฝางประทับแรมอยู่คืนหนึ่ง อำเภอนี้สบายมากเพราะอากาศไม่ร้อนเลย เขาว่าเป็นอย่างนี้มากบ้างน้อยบ้างตลอดปี วันรุ่งขึ้นเสด็จรถยนต์โดยถนนที่ตัดใหม่ลงจากที่ส่งสู่อำเภอแม่สายจังหวัดเชียงราย ทางนี้ใหม่ยังไม่ได้โรยหินและแท้จริงคืนก็ยังไม่แน่น การขับรถลงมาจึงต้องระวังไม่รีบรัค ที่เชียงรายอันเป็นท้องที่ซึ่งอากาศสบายอีกแห่งหนึ่งนี้ประทับอยู่มากวันหน่อยเพราะมีราษฎรที่ทรงเยี่ยมมากด้วยกันหลายอำเภอ ทั้งถนนหนทางก็ทำไว้ดีสะดวกแก่การไปมา ได้เสด็จไปจนถึงสุดแดนระหว่างไทยพม่ากับลาวต่อกันที่อำเภอเชียงแสน และทอดพระเนตรเมืองโบราณของคนไทยที่แรกลงมาตั้งบ้านเมืองอยู่ทางนี้ เทียบกลับไป จากเชียงรายลงผ่านพะเยา ซึ่งเป็นท้องที่ของราษฎรหมู่ใหญ่เพราะเคยเป็น

ราชธานีอีกแห่งหนึ่งของไทยโบราณแล้วมาประทับแรมที่โรงทหารจังหวัดลำปาง จากลำปางเสด็จโดยรถยนต์ย้อนขึ้นไปอำเภอเมืองงาวแล้วเลี้ยวเข้าป่าไปตามถนนที่เพิ่งตัดไว้ยังมีได้โรยหินไปทะเลออกหน้าผาสูงที่ชาวบ้านเรียกว่าคอยเค้นฟ้า (แต่เชื่อว่าพวกช่างกรมทางไปเปลี่ยนชื่อให้ใหม่ว่า คอยสวรรค์สามชั้น) น่าจะเล่าด้วยว่าที่ตรงนี้อยู่ในเขตบ้านเมืองของนิยายโบราณ คือเมืองสองที่ว่า เป็นเมืองของพระเพื่อนพระแพงนางเอกในเรื่องพระลอ แม่เมื่อน้ำกาหลงที่ว่ากันทางของพระลอที่จะไปเมืองของเจ้าหญิงนั้นก็ยังซัดกันได้อยู่ แต่เสียใจที่เล็กกว่าในนิยายที่เล่าที่ร้องกันนั้นเป็นอันมาก อย่างไรก็ตาม เมื่อได้แล่นรถลงมาตามถนนพำผ้าของคอยเค้นฟ้าแล้วกระบวนเสด็จก็เลี้ยวขวาตรงไปยังเมืองแพร่ซึ่งประทับอยู่สองคืน วันแรกเสด็จไปเยี่ยมราษฎรนครน่าน ซึ่งมากันล้นหลามและแสดงโอบน้อมยิ้มแจ่มใสตาม ๆ กันเยี่ยงทุกแห่งที่ผ่านมาแล้วพระเจ้าอยู่หัวตรัสถามถึงเจ้านายนครน่าน ได้ความว่ามาเฝ้าเหมือนกันแต่ในตอนนั้นหาไม่พบสักองค์หนึ่ง เสด็จกลับมาประทับแรมที่แพร่แล้วรุ่งขึ้นก็เสด็จมาทรงรถไฟจากเค้นชัยสู่อุตรดิตถ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นราษฎรมานั่งคอยเฝ้ากันอยู่กลางแดดล้นหลามไปหมด ทรงคิดว่าคงจะได้ออกคอยอยู่นานแล้วเพราะเวลานั้นเป็นกลางวันแดดกำลังจัด จึงเสด็จตรงลงไปหาราษฎรก่อนขึ้นที่ประทับ ทรงทักทายปราศรัยเขาเหล่านั้นจนทั่วเห็นจะกินเวลาสักสองชั่วโมง จึงได้เสด็จขึ้นศาลากลางเสวยพระกระยาหาร แล้วเสด็จเยี่ยมราษฎรทางอำเภอลับแลทรงสักการะพระแท่นศิลาอาสน์

เย็นวันนี้เสด็จกลับมาเสวยค่ำบนศาลากลางอุตรดิตถ์ พ่อชวน
เจ้าคุณกัลยาณวัตนวิศิษฎ์ (เชิญ กัลยาณมิตร) ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่
อุตรดิตถ์และเมื่อก่อนที่จะออกจากราชการก็ได้เคยรับราชการปกครอง
บ้านเมืองมาหลายตำแหน่ง ทั้งเป็นนักดนตรีไทยคนหนึ่งนั้นให้ขึ้นไปเฝ้า
เวลาเสวย เจ้าคุณจะไม่ยอมเสียให้ได้โดยเรื่องต่อมตัว ในที่สุดได้เอา
ตัวไปจนได้ ปรากฏว่าพระเจ้าอยู่หัวพอพระราชหฤทัยที่ได้ทรงรู้จักนัก
ดนตรีและผู้หลักผู้ใหญ่เช่นนี้ ทรงสนทนากันอยู่ด้วยจนถึง (หรือเลยเวลา)
กำหนดที่รถไฟพระที่นั่งจะออกด้วยซ้ำ

ในคืนวันนี้มีเรื่องน่าสังเกตอยู่อย่างหนึ่งซึ่งเป็นตัวอย่างแห่ง
มารยาทของคนไทยเรา เมื่อกระบวนรถไฟพระที่นั่งแล่นเข้าสู่บริเวณ
สถานีพิษณุโลกเวลาเที่ยงคืนนั้น เห็นมีราษฎรและข้าราชการมารับเสด็จ
กับคลังสถานี พ่อได้ทราบล่วงหน้าอยู่แล้วว่าทางราชการเขาสั่งกันไว้
ว่ากำหนดกระบวนรถไฟพระที่นั่งเข้าสถานีจะเป็นเวลาตีหก พระเจ้าอยู่หัว
อาจเข้าสู่ที่พระบรมมหาราชวังแล้วก็เป็นได้ เมื่อมาส่งเสด็จกันจะนั้นแล้วก็
ขอย้ำให้เกรียวกราวถึงจะทำให้บรมมหาราชวัง จะนั้น เมื่อรถเข้าสถานีจึง
เห็นคนมากมายตั้งอยู่ในक्षณภาพน่าสังเกต แตรทหารก็เตรียมเป่า
สรรเสริญพระบารมี นายวงเงือบาต้องอยู่ แต่มิได้มีเสียงอันใดเลย
ครั้นพระเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรดังนั้นทรงเยี่ยมพระพักตร์ออกไปทรง
โบกพระหัตถ์แก่ผู้ที่มาพร้อมกัน ทันใดนั้นก็มิเสียงให้กราวดังสนั่น แตร
วงก็บรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี เป็นที่น่าจับใจยิ่ง

การทรงเยี่ยมราษฎรครั้งสุดท้ายเป็นภาคใต้ ทรงรถไฟตรงไป
 ชุมพรประทับแรมที่นั่น ๑ คืน รุ่งขึ้นเสด็จรถยนต์ข้ามคอคอดกระตรง
 ไปประทับแรมที่ระนอง มีเวลาว่างสักชั่วโมง ๑ พ่อได้ชวนพวกพ้อง
 บางคนขึ้นไปดูพระที่นั่งรัตนรังสรรค์ บนเขาวังที่นอกเมือง ทำเลดีเย็น
 สบายแต่อาคารชำรุดมากแม้จะยังใช้เป็นศาลากลางก็ออกจะทรุดโทรม
 เต็มที่ ชาติความเอาใจใส่ รุ่งขึ้นเสด็จไปยังภูเก็ต วันนี้เดินทางทั้งวัน
 ที่ภูเก็ตประทับอยู่หลายวันทรงเยี่ยมราษฎรหลายแห่ง ได้ทอดพระเนตร
 การพาณิชย์และอุตสาหกรรม เช่น การทำแร่เป็นต้น จากภูเก็ตเสด็จ
 ประทับแรมกระบี่ ชื่อของเมืองนี้เป็นที่สนใจพ่อเคยเห็นหนังสือพิมพ์ฝรั่ง
 เขียน Gherbi ตัว “ร” มีใต้ควมอยู่กับ “ก” แต่มาหลังสระ ทั้งไม่เห็น
 เหตุว่าจะต้องให้ชื่อว่าเมืองลิง (กระบี่ในรามเกียรติ์ใช้ว่าลิง) ได้ซักไซ้
 ไตร ๆ มาหลายคนก็ไม่ได้ความ ไปตามเสด็จคราวนี้ได้ตามกำหนดผู้ใหญ่
 บ้านบางคนได้ความชัดเจนว่า “กระบี่” เป็นชื่อของผลไม้ชนิดหนึ่ง
 รูปพรรณคล้ายลูกเกดซึ่งกินได้ มีอยู่แถวนี้ต้นคาช ควรจะสันนิษฐาน
 ได้ว่าชื่อเมืองคงมาจากนี้เอง ไม่ใช่ลิงค่างอะไร อยากรู้ก็ตามเมืองนี้
 ร้อนจัดไม่น่าสบายเลย จากนั้นไปประทับนครศรีธรรมราชอีกสามวัน
 ทรงสมโภชพระบรมธาตุ ที่นี้กับที่พิษณุโลกนับว่าเป็นปูชนียฐานชั้นเอก
 การสมโภชถึงกันเต็มยศจักรี ที่นครฯ นี้พ่อเกิดไปเจ็บเป็นไข้หวัดเล็ก
 น้อย จึงทุลาพักเสียไม่ตามเสด็จไปครั้งคงได้หวังไว้เพราะทรงเป็นเมือง
 ที่พ่อชอบมากกว่าสบาย เมื่อเสด็จไปแล้วพ่อย้ายไปอาศัยอยู่กับแม่ปรง
 ที่บ้านอันสบายของเขา แล้วตามไปเข้ากระบวนเสด็จที่สงขลาเลย ไปอยู่

บนพระตำหนักเขาน้อยของสมเด็จพระเจ้าชาย เขาจัดให้นอนในห้องติดกับห้องบรรทมสมเด็จพระเจ้าชายซึ่งจัดเป็นที่พระบรรทมพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระองค์ชายเฉลิมพลเสด็จมาเยี่ยมว่าอยู่ห้องไหน พอเห็นเข้าร้องออกมาว่า อ้าวนี้ห้องแม่ ผิดนะ พ่อนอนอยู่สามคืนไม่เห็นผีสักตัว ได้ความว่าเขาปิดตายไว้นานแล้ว เพิ่งจะเปิดออกรับการเสด็จครั้งนี้ จากสงขลาเสด็จไปประทับที่ปัตตานี ประทับอยู่สามวันรวมทั้งวัน ๑ เสด็จไปยะลาด้วย ที่ยะลาไม่มีสถานที่ปลูกขึ้นใหม่ใหญ่โตน่าสบาย เช่นอาคารสมนาของกระทรวงศึกษาธิการซึ่งจัดเป็นที่ประทับร้อนในวันนี้ ที่ปัตตานียังเป็นเมืองเก่าอยู่ ผู้คนเรียบริ่ยถึงกัน ไม่นิยมแยมแจ่มไส้อย่างเมืองสาวสมัยใหม่ จากเมืองนี้เสด็จทางรถยนต์ไปยังนราธิวาส ประทับพักรับน้ำตกนอกเมือง รุ่งขึ้นทรงเยี่ยมราษฎรในเมืองที่ศาลาประชุมชนที่สร้างใหม่ จากนั้นเสด็จกลับทางรถไฟสู่สุราษฎร์ธานีเป็นเวลาเสด็จรถไฟสัก ๑๐ ชั่วโมง ประทับแรมที่จวนผู้ว่าราชการจังหวัด รุ่งขึ้นจึงเสด็จรถไฟกลับ ประทับแรมในรถไฟถึงกรุงเทพฯ ตอนสายในวันรุ่งขึ้น

ที่ได้เล่าเรื่องเสด็จเยี่ยมราษฎรสามครั้งเป็นเวลาประมาณเดือนครึ่ง ทั้งหมดนี้ก็เพราะเรื่องมันฝังอยู่ในความจำของพ่ออย่างลึก เห็นว่าเป็นประโยชน์ยิ่งแก่บ้านเมืองที่ได้โยงเอาหน้าใจอาณาประชาราษฎรมาไว้ใกล้ชิดพระองค์ พ่อได้มีส่วนที่โปรดให้ตามเสด็จทุกครั้งจนตลอด มิได้ลำบากกายหรือต้องอนาทรร้อนใจประการใด ไปที่ไหนก็ทรงกำชับให้บ้านเมืองจัดที่พักให้พ่ออยู่ได้สบาย ทรงอ้างว่าสงสารคนแก่ขอให้ได้อยู่สบายทุกแห่งก็ตามเสด็จไปเถิด

ประธานองคมนตรี

๕ ธันวาคม ๒๔๙๗

พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ความจริงนอกจากที่ไล่ล่ามาแล้วพอยังสามารถไปเฝ้าเยี่ยม บล็ก ๆ อีกบ้าง เช่นเสด็จเยี่ยมราษฎรที่สุพรรณบุรีผ่านนครปฐม ไป สังกเวียงอนุสาวรีย์คอนจัตยและได้โดยเสด็จ ไปสังเวียงพระนเรศวรซึ่งทรง ทำปีละครั้งในวันที่ ๒๕ มกราคม

ค. เดินทางไกลอีก

ในบั้นปลายแห่งชีวิตนี้พ่อได้มีโอกาสเดินทางไกลๆ อีกหลายคราว ทุกคราวทำให้อนามยต์ขึ้นทั้งนั้น คราวที่ ๑ ไปประชุม "อีคอม" ใน ประเทศอิตาลี ได้ออกจากกรุงเทพฯ ๑๐ มิถุนายน ๒๔๙๖ บินตรงไป ยังโรม แม่ไม่ชอบบินได้ลงเรือไปก่อนแล้ว พ่อไปอยู่โรม ๔ วัน ได้รับ จดหมายนัยคว่าแม่อยู่กับเขาที่เจนอฟไม่สบายหนักแล้ว พ่อจึงรีบไปแต่ ในวันรุ่งขึ้น เมื่อไปถึงเจนอฟแม่อาการค่อยดีขึ้น เลยอยู่ด้วยกันที่นั่นจน ถึงเวลาที่จะต้องเดินทางต่อไป การเดินทางตอนนั้นแปลกและสนุก อาการ แม่ก็ดีขึ้นดูเหมือนจะสนุกพอใช้ เราขึ้นรถไฟจากเจนอฟผ่านโลซันน์ ไปยังมงเทรอซ์เปลี่ยนพาหนะเป็นรถไฟฟ้าสีฟ้าแล่นฉิวฉิวขึ้นภูเขา อันเจริญตาด้วยทรรณียภาพกระทั่งถึงเมืองอินเตอร์ลาเคน แล้วเปลี่ยน รถไฟไปลงที่ลูเซิร์นอันเป็นเมืองโบราณตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลสาบ เมือง นี้เที่ยวได้สนุกเพราะเขาสงวนหน้าตาเก่าแก่ไว้ล่อคนที่มาเที่ยว แม้ใน โรงแรมที่เราพักซึ่งมีชื่อว่าโรงแรมตาเต็ง มีพิพิธภัณฑ์สมัยก่อนประวัติ- ศาสตร์ของสวิส มีสิ่งของที่ระลึกถึงน้ำใจภักดีของทหารสวิสซึ่งไปรับจ้าง เป็นทหารรักษาพระองค์พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส สมัยกบฏใหญ่ได้ต่อสู้

พวกกบฏจนตายหมดทั้งกอง วันรุ่งขึ้นได้ลงเรือเที่ยวไปในทะเลระหว่าง
 เขาสูงจนถึงท่าฟลือเดินที่มีรถไฟเขาสูง จึงขึ้นรถไฟนี้ไปยังยอดเขา
 กอชชาติ สูงมากจนเวลากลางคืนหนาวจัด เราค้างคืนหนึ่งแล้วซื้อตั๋ว
 โดยสารรถไฟไปยังเมืองลูกาโนอันอยู่ในเขตพุกอิตาเลียนของประเทศ
 สวิสส์ พักนอนคืนหนึ่งที่โรงแรมอันน่าสบายข้างทะเลสาบ เวลาบ่าย
 คณะเรา (พ่อแม่ อาน้อย สุพิชชา) ก็มาถึงเมืองเวนิซ เมืองนี้เห็น
 จะไม่ต้องเล่าเพราะมีที่อ่านเป็นภาษาไทยได้มากแล้ว แต่พ่อขอสารภาพ
 ว่าพ่อไม่ตื่นตื่นเมืองนี้เลย ชอบอยู่แห่งเดียวแต่ที่หน้าวิหารมาร์โก อัน
 เป็นลานกว้างไม่มีรถยนต์เข้ามาแล่นหนวกหู ได้เที่ยวอยู่ที่เวนิซสองวัน
 แล้วก็ขึ้นรถไฟมายังโรมใหม่ เพื่อคอยพบข้าราชการไทยที่จะมาสวมทาบไป
 ประชุม "อีคอม" ด้วยกัน

โรมนี้พ่อเที่ยวได้เสมอ ไม่เบื่อเลย นี่ก็มาเป็นครั้งที่สี่ ยังหาอะไร
 ดูได้เสมอ ไม่มีโอกาสจะมาเล่าโดยละเอียดในที่นี้ เมื่อถึงกำหนดจะต้อง
 ไปประชุมก็เดินทางไปยังเมืองเจนัว ๆ นี้เคยเป็นเมืองสำคัญมากเพราะ
 เป็นราชธานีของเจ้าผู้ครองนคร ๆ มีอาคารสถานที่น่าดูน่าเที่ยวอีกมาก
 ซึ่งพ่อติดประชุมเสียหามีเวลาจะเที่ยวดูให้สาแก่ใจได้ไม่ และต่อมาถึง
 วันที่ ๘ กรกฎาคมก็พากันเดินทางรถยนต์สู่นครมิลาโนเพื่อประชุมต่ออีก
 ครั้นวันที่ ๓๐ กรกฎาคมก็ไปประชุมกันเป็นครั้งสุดท้ายที่เมืองเบรกาโม
 อันเป็นเมืองโบราณบนเขาสูงๆ เต็มไปด้วยอาคารโบราณน่าดูทั้งนั้น

การประชุม “อีคอม” สุดลงทีนี้ ผู้เข้าประชุมต่างคนก็ต่างไป สำหรับพวกไทยพ่อชวณมาพักหายเหนื่อยที่เมืองโคโมซึ่งเป็นเมืองเล็ก ๆ สำหรับเขาไปเที่ยวตากอากาศ พวกเราต่างคนก็ต่างเที่ยวกันโดยลำพัง ตามที่พ่อนึกว่าน่าจะเป็นที่พอใจกัน แต่อาจดูว่า ๆ ละเลยไม่นำฝูงเที่ยวไป

แค่นี้เสร็จประชุม พ่อไปแวะปารีสสองสามวันแล้วไปอังกฤษ และไปอยู่กับสุพิชชาเสียนานให้หายคิดถึง ได้เที่ยวที่ต่าง ๆ รอบบริสตอล และภาคใต้ของแคว้นเวลส์ รวมทั้งถิ่นต่าง ๆ ที่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับคิงอาเทอร์ โบราณซึ่งเวลานี้ก็ไม่มีใครรู้แน่แล้วว่าท่านเคยอยู่ที่ไหนบ้าง

เที่ยวอยู่ด้วยความชื่นใจที่ได้มาเยี่ยมลูกจนเวลาล่วงไปตั้งเกือบเดือนจึงได้เริ่มเดินทางกลับเมืองไทย การเดินทางนี้ ได้แวะเฝ้าพระเจ้าเลโอโปลด์ซึ่งในราชการเคยเรียกกันว่า “พระราชาแห่งชาวเบลจ” ท่านน้ารักน้านับถือ วางพระองค์ปราศจากการไว้อภัยทุกอย่าง แล้วได้เที่ยวอยู่ในกรุงบรูกเซลส์อีกวันหนึ่งจึงขึ้นรถไฟไปเมืองโคโลญในประเทศเยอรมัน คณะเราตอนนั้นเหลือแต่แม่ พ่อ อาน้อย แล้วได้ลงเรือทวนขึ้นไปตามลำน้ำไรน์ ได้ชมทิวทัศน์สภาพตลอดทางจนถึงภูเขาลอเรไลที่มีนิยายว่ามีนางผีสิงอยู่บนนั้นคอยกวักเรียกชาวเรือให้หลงไปหาเป็นผลให้เรือล่ม นิยายนี้รู้จักกันแพร่หลายในเมืองนี้จนกว่าคนหนึ่งแต่งบทเพลงไว้ พ่อเรือมาถึงตรงนี้ก็พากันร้องขึ้นทั้งลำ และในทันใดนั้นเรือของเราเสือกกับเรือบรรทุกใหญ่อีกลำหนึ่งซึ่งแล่นสวนลงมาตามสายน้ำ เรือเราต้องไปเกยหินท้องทะเลแล่นต่อไปอีกไม่ได้ พ่อต้องพูดเล่น ๆ ว่า แท้จริงนางผีบนเขาลอเรไลมันก็ยังอยู่นี่เอง เราต้องขนของไปคอยรถไฟ

ซึ่งอีกครึ่งชั่วโมงจึงได้มา เราก็นั่งโดยสารถไปลงเมืองโมนซ์พักอยู่ที่นั่นหนึ่ง
 ชั่วโมงขึ้นรถไฟต่อไปยังกรุงสตูกการ์ต ซึ่งเคยเป็นราชธานีของรัฐวีรท-
 เต็มแบรค แต่บัดนี้ทางราชการได้ยุบลงเป็นรัฐบาลเคินวีรทเต็มแบรค

ที่เมืองนี้เรามาอยู่โรงแรมสถานีรถไฟ ที่ทางสะอาดสบายมาก ได้
 เห็นความอุทิศสภาระของคนเยอรมันดีกว่าคนอังกฤษเป็นอันมาก พอสัก
 โมงเช้าเขาป็นนักรงานขึ้นทำงานแล้ว นี่แหละผู้ชนะจะต้องแพ้ผู้แพ้ใน
 ที่ศึก จากสตูกการ์ตเราเลยไปนคร ฯ มีนเช่นอีก เทียบอยู่ระหว่างที่เขา
 มีเบียร์เฟลส์

ในเที่ยวนี้เหลือผู้มีโชคที่เขาจัดการท่องเที่ยวจากมินเช่นขึ้นไปตาม
 ภูเขาอัลป์ทางใต้ เราไปสมทบ ได้ชมพระราชวังอันงดงามวิจิตรยิ่งของ
 พระเจ้าลูควิกที่สอง ที่นอยชวานสไตน์บนยอดเขาสูงหนึ่ง จะเล่าในที่
 นี้เห็นจะไม่มีที่ นอกจากนั้นได้ไปชมสถานที่อื่น ๆ เช่นวังอีกแห่งหนึ่งของ
 เจ้าของเคียวกันชื่อวังลินเคอร์โฮฟ แต่พอไม่ชอบเพราะทองอร่ามไป
 หมกจนถึงในสวนรอบ ๆ พระที่นั่ง และได้แวะโอเบอร์อัมเมเกาที่มีร้าน
 สำนักของคนคนหนึ่งที่มีหน้าที่เล่นเป็นพระเยซูในงานตำนานที่มีทุกสาม
 หรือสี่ปี จึงถูกห้ามมิให้โกนเคราทิ้งเสียในระหว่างนั้น ก่อนจะออกจาก
 เทือกเขาอันซับซ้อนกันได้แวะที่วัดเอททาล เวลาพลบค่ำเข้าไปในวิหาร
 เขาไม่ใช่ไฟฟ้ามีแต่แสงเทียนริบหรี่ เสียงพระสวดก้องมาแต่พื้นล่างเป็น
 ระยะ ๆ ทำให้วิเวกวิงเวง แต่... ที่นี้มีชื่อเสียงอีกอย่าง พระมีฝีมือต้ม
 เหล้าชนิดเบเนดิกตินว่าที่ไหน ๆ ก็สู้ไม่ได้ แล้วส่งแม่ซึ่งอยากจะกลับ
 ไปหาสุพิชชาและไม่อยากบินกลับ จะรอหาเรือนำกลับเมืองไทย แล้ว

เราก็บินมาลงที่กรุงอิสตันบูล ราชธานีเก่าของตุรกี เผอิญไม่มีเที่ยว
 เรือบินที่จะกลับได้ก่อนเจ็ดวัน เลยต้องอยู่เต็มสัปดาห์ ความจริงที่นี้มี
 สิ่งที่น่าทึ่งมากที่สุดก็เที่ยว เสียแต่การนัดแนะจะทำการกันโดยปัจจุบันทันด่วนหา
 ได้ไม่ ต้องผลัดวันประกันพรุ่งกันเรื่อยไป แต่ก็ได้ดูมากพอใช้ พระ
 ราชวังต่าง ๆ ก็ได้ดูตั้งสามแห่ง เสียแต่พระราชวังแบบตุรกีนั้นมีเหตุติด
 ขัดอยู่เรื่อยลงท้ายไม่ได้ดูเท่าไร เผอิญวังนี้แหละพออยากได้ชมยิ่งกว่า
 วังอื่น ๆ ซึ่งเป็นอาคารแบบฝรั่งเสียทั้งนั้น จากนั้นเรามาแวะเบรุตและ
 บากดัก ราชธานีของรัฐเลบานอนและรัฐอิรัก แห่งแรกน่าเที่ยวเป็น
 อันมาก แต่แห่งหลังสกปรกทั่วไป ก็แต่ได้เล่นไปในทะเลทรายจนได้
 เห็นส่วนหนึ่งของนครบาบิโลนโบราณยิ่ง แล้วก็กลับบ้าน

ในปี ๒๕๕๕ รัฐบาลอินเดียได้แสดงความรอบคอบฉลาดที่
 ประกาศเป็นเจ้าภาพจัดการฉลองรอบร้อยปีที่ ๒๕ แห่งพุทธศักราช
 ทำนองว่าเขาก็ร่วมชาติกับองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เขาย่อมมี
 ส่วนที่จะภาคภูมิใจยกย่องบุคคลที่โลกยกย่องเป็นบุรุษเลิศผู้หนึ่ง เขาจึง
 จัดงานฉลองขึ้น โดยเชิญผู้มีความรู้ทางพุทธคติและประวัติศาสตร์
 ประชัญกับทั้งผู้หลักผู้ใหญ่ของบางประเทศที่เขาเอาใจ ไทยเรานั้นเขา
 เชิญผู้รู้แต่ไม่ปรากฏว่าเชิญผู้แทนรัฐบาลไป เจ้าคุณอนุমানกับพ่อได้
 เชิญในฐานะผู้รู้

ก่อนเวลาที่เขามิงานพ่อได้ถือโอกาสไปชมถ้ำที่มีภาพโบราณทาง
 หลังเมืองบอมเบย์อันนับถือกันทั่วโลกว่าเป็นศิลปวิจิตร คือถ้ำข้างนอก
 บอมเบย์ ถ้ำซันตา ถ้ำเอสุรยา เมื่อได้เห็นแล้วก็ต้องพลอยสรรเสริญ

ไปด้วยว่าวิจิตรจริง พ่อเองเห็นว่าน่าคุยยิ่งกว่าทาชมะหาลเสียอีก ถ้าเหล่า
นี้มาแต่สมัยพระเจ้าอโศกตอนปลาย ท่านส่งเสริมให้พระภิกษุในพระ-
พุทธศาสนาออกไปสั่งสอนทั่วบ้านเมือง พวกที่ไปทางตะวันตกได้ไปอยู่
ที่หลังบอมเบย์ ได้ตกแก่งกันมาหลายร้อยปี ภายในถ้ำเหล่านั้นเขียน
ภาพซากหรือพุทธประวัติด้วยฝีมืองามนักหนาใช้สีที่ตีแม่เวลาล่วงมาตั้ง
พันปีก็ยังสดใสอยู่

จากถ้ำเหล่านั้นพ่อได้เดินทางขึ้นไปเหนือแต่แควะชมบางเมืองตาม
ทางเช่นนครกวลยอร์ มหารานีแห่งนครนี้ทรงรับรองแทนพระสามีซึ่ง
ไม่เสด็จอยู่ เธอเป็นเบญจกัลยาณีแท้ งามด้วยรูป ด้วยมารยาท ด้วย
อริยาคัย สมเป็นเจ้าเป็นนาย การฉลองพุทธศาสนาทำที่กรุงเทพฯโดยมี
ประชุมอ่านบทความและมีการพูดเติมหรือโต้แย้งกันทั้งเช้าเย็น เขาเชิญ
ผู้มีชื่อเสียงผลัดกันนั่งเป็นประธานเช้าคนหนึ่ง เย็นคนหนึ่ง พ่อก็เป็น
ประธานกับเขาครั้งหนึ่ง เวลาเย็นก็มีงานทำนองสังคัมศกแต่ผู้ใดจะ
ศรัทธาเชื่อเชิญ เวลาค่ำบางวันก็มีหนังฉายว่าด้วยพุทธประวัติหรือศิลปะ-
ศาสตร์ที่เกี่ยวกับพุทธกาล เมื่อเสร็จการนี้ซึ่งมีอยู่สัก ๑๐ วันแล้วเขาจัด
รถไฟพิเศษกระบวนหนึ่งให้พาพวกที่ได้เชิญไปชมทรรคนียสถาน คือ
ที่อัครา (ทาชมะหาล พระราชวังกษัตริย์มะหะล ที่เรียกว่าบ้อมแดง และ
นครฟาเคปร์ศิขรีของพระเจ้าอัครา) แล้วไปสาธุจีซึ่งเข้าใจกันว่าตั้ง
อยู่ในที่ซึ่งเคยเป็นนครวิสาโบราณ และบัดนี้เขาสร้างวิหารขึ้นไว้บน
ไหล่เขาเจดีย์ศรีประดิษฐานพระธาตุของพระสารีบุตร พระโมคคัลลาน์ไว้
ให้เราสักการะ จากที่นี้ไปทางตะวันออกก็ได้เข้ามาแล้วข้างต้น เมื่อ

มาถึงกัลกัตตาพ่อรู้สึกเหนื่อยเตรียมจะ ไปอยู่เงียบ ๆ ในโรงแรมจนกว่าจะได้เรือบินกลับเมืองไทย แต่ท่านข้าหลวงใหญ่แคว้นเบงกอลให้องค์รักษ์มาเชิญไปพักอยู่ในท่าเนียบ ท่านข้าหลวงนี้เป็นหญิงชื่อนางสาวในกุเป็นคนกลางคน ฉะลิวฉลาด พูดได้ทุกเรื่อง พูดอังกฤษคล่องแคล่วและซัดด้วยซัดคำ รัฐบาลเมืองมาก และคิดต่อเข้าผู้คนที่ทุกชั้นทุกวัย ไว้ทำเป็นทำนองขุนนางอังกฤษที่เคยปกครองอยู่

การไปอินเดียคราวนี้ไม่ต้องเล่าละเอียด เพราะอ่านน้อยไปด้วย และได้เขียนเล่าไว้ พิมพ์ขึ้นแจกเมื่อพ่ออายุ ๘๐ ปีแล้ว

ในต้นปี ๒๕๐๓ พ่อได้รับเชิญจากองค์การสนธิสัญญาป้องกันเอเชียอาคเนย์ที่เรามักจะเรียกกันง่ายๆ สั้นๆ ว่า สือาโต หรือ ซีโต ให้ไปบรรยายเรื่องวัฒนธรรมไทยเพื่อความเข้าใจถูกต้องระหว่างสัมพันธมิตรในเอเชียภาคนั้น เขากำหนดให้ไปฟิลิปปินส์บิลิกและปากีสถาน พ่อชอบเดินทางอยู่แล้วจึงรับทำ เริ่มด้วยออกเดินทางจากกรุงเทพฯ โดยเรือบินตรงไปยังมะนิลาในเดือนกุมภาพันธ์ บรรยายสัมมนาที่สโมสรรอคาร์เมืองบากโฮที่บนเขาชื่อนั้น รุ่งขึ้นลงมาอยู่ที่สถานทูตตำหนักหม่อมเจ้ารังษิยากร หม่อมเจ้ารังษิยากรทรงรับรองเป็นอย่างดี น่ารักมากทั้งองค์เธอทั้งคุณหญิงที่เป็นหม่อม ซึ่งความจริงพ่อคุ้นเคยมานานแล้วเพราะพ่อได้ไปมาหาสู่อยู่เสมอกับท่านอาบองบิคาของเธอ ต่อมาไปบรรยายเรื่องพระพุทธรูปฟ้าทรงพื้นฟูวัฒนธรรมของไทยที่มหาวิทยาลัยฟาร์อีสเตอร์นในกรุงมะนิลา เขาทำพิธีมอบปริญญาคุณฐิบัณฑิตธรรมศาสตรให้ด้วย ได้ความจากที่พูดคุยกันว่าเดิมรัฐบาลฟิลิปปินส์ขอให้

มหาวิทยาลัยหลวง (ยู พี) ให้ปริญญาแก่พ่อ แต่มหาวิทยาลัยนั้นขัดข้อง เพราะอธิการบดีพูดโดยเบียดเบียนว่า ถ้าท่านมาโดยราชการใดๆ ก็ยินดีจะให้ แต่เมื่อมาด้วยเรื่องซีโตะนะนี้เขาจึงเกียจซีโตะเขาไม่ให้ อย่างไรก็ตามก็ทั้งนี้มิได้ขัดขวางต่อการที่เขาคะเชิญพ่อ ไปบรรยายที่นั่นวันหนึ่งเรื่องวรรณคดีไทย ต่อมาได้ไปบรรยายที่โรงเรียนฝึกหัดครูครั้งหนึ่ง และรัฐบาลเลี้ยงอาหารเย็นให้เป็นทางการอีกครั้งหนึ่ง มีการมอบเครื่องอิสริยาภรณ์ให้ด้วย แต่เวลานั้นเขายังเป็นอเมริกันจัดอยู่ ตราชั้นสูงสุดของเขาเป็นตราแฉวงคออย่างอเมริกัน เขาก็ให้ทรานั้นมา

ในเดือนมีนาคมได้ไปปากีสถาน เริ่มต้นด้วยการจี ซึ่งไปพักที่สถานทูตไทย ได้บรรยายเรื่องการศึกษาของประชาชนไทยที่มหาวิทยาลัย การารัจที่ทันสมัย มีเนื้อที่กว้างขวางน่าสบาย ต่อมาอีก๔วัน บินไปเมืองเปชะวาร์ เขาจัดทำเนียบสมุหเทศาภิบาลสมัยอังกฤษปกครองนั้นให้พักทำเนียบบนโฮเื่องน่าสบายมาก มีสวนสวย ดอกไม้กำลังบานสะพรั่งตามฤดูกาลอย่างสวนเมืองอังกฤษ ได้ไปบรรยายสรุปความเรื่องเอเชียอาคเนย์ น่าสังเกตว่าผู้ฟังในที่นี้เป็นนักศึกษาที่รู้ภาษาอังกฤษดี แต่เวลาเดินทางมายังตึกมหาวิทยาลัยนั้นถ้าเป็นหญิงมักมาด้วยรถถีบ มีผ้าแพรคลุมหัวตามธรรมเนียมอิสลามซึ่งเมื่ออยู่ภายในห้องแล้วก็ถอดออกได้ นักเรียนหญิงเหล่านั้นฉลาด รู้ภาษาอังกฤษดีเป็นส่วนมาก สามารถจะลุกขึ้นถามโน่นนี่กันมากแล้วออกความเห็นถ้าเราถาม เมืองเปชะวาร์นี้นักประวัติศาสตร์ว่าเคยเป็นเมืองปุระปุระสมัยพระเจ้าจันทรคุปต์ อยู่ท่ามกลางแคว้นคันธารราชฎร์ แต่ปราชญ์บางท่านว่าเมืองหลวงของคันธาร

นั้นอยู่นอกเมืองนี้ออกไปในตำบลที่เรียกว่าซารัสถิกาซึ่งแต่ก่อนนี้เป็นที่ตั้งของกรุงปุชกราวดี ที่ประทับประจำของพระเจ้ากนิษกรราชาของชาติโยนก ได้ขอให้เขาจัดการให้เราขึ้นไปเที่ยวบนเขาสูงแคว้นสวาทอันตั้งจ่อแดนตุรกีสถานของโสวิเอตในปัจจุบัน การไปนั้นมาแล้ว เริ่มต้นไปโดยพาหนะรถยนต์ผ่านไร่อ้อยมากมาย อากาศร้อนระอุ จนตะวันคล้อยน้อยหนึ่งจึงถึงต้นเขา มีถนนไม่สู้ดีนักเพราะไม่ได้ราดยางและแฉกมาก รถเหล็กก็ไม่ได้ทางก็ชัน ต้องไต่รถที่หุ้มรถผ่านลงมา แต่เมื่อขึ้นไปได้แล้วสักก่อนทางถนนเลี้ยวเข้าดงต้นมะกอกแล้วขึ้นไปห้ามมิให้รถเลี้ยวไปลงลุ่มน้ำสวาท ในลุ่มนี้มีบ้านผู้คนประปรายตลอด เด็กที่วิ่งออกมาเล่นอยู่กลางถนนหลายคนมีผมแดงตาน้ำเงิน จนต้องทักว่าจะเป็นเชื้อสายของทหารพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชซึ่งเคยยกทัพผ่านเข้ามากระมัง เราไปพักที่โรงแรมอันเดียวของแถบนี้ตำบลไซคซารีฟ อันเป็นที่ประทับของเจ้าผู้ครองนครที่เรียกกันว่า "อาลี ข่าน" ก็เห็นจะเป็นคำในภาษาของเขาแปลว่าเจ้านครนั่นเอง

เราขึ้นไปค้างอยู่สองคืนบนเขาสูง อากาศหนาวจัด การอบอุ่นในโรงแรมไม่ใคร่ดีนัก แล้วก็ลงมาพักกลางวันที่ทำเนียบเปชะวาร์ พอกินอาหารแล้วก็บินมาเมืองราวัดบิณฑี ซึ่งเป็นเมืองหลวงซัวกราว เขากำลังสร้างเมืองหลวงใหม่บนภูเขาใกล้ๆ มองเห็นอยู่ จะให้ชื่อว่าอิสลามาบัต

ระหว่างอยู่ที่เมืองนี้เจ้าหน้าที่โบราณคดีได้มาพาไปคูเมืองตักกิสลาโบราณ ตักกิสลานั้นใครๆ ในเมืองไทยก็รู้จักชื่อแต่น้อยคนจะได้เคยไปถึง

รัฐบาลอังกฤษเริ่มงานรักษาโบราณสถานเมืองนี้ไว้เป็นอย่างดี ปรากฏจากการขุดค้นว่าเมืองนี้มีเรื่องราวมา ๓ ยุค เมืองตั้งในที่ต่างๆ กันแต่ไม่ไกลจากกัน ที่อยู่เข้าไปลึกที่สุดคือที่บ้านจอดี (ชื่อปัจจุบัน) บนเขาเตี้ยๆ ว่ามีสิ่งมาวาส พ่อค้าล้งเหนื่อยไม่ได้ขึ้นคูดเพราะได้รายการละเอียดไว้แล้ว ปล่อยให้อนน้อยขึ้นไปกับพนักงานโบราณคดี ระหว่างที่นั่งคอยข้างล่างและหวังจะอ่านรายการละเอียดที่ได้มานี้ มีผู้หญิงเลี้ยงปลุสสัตว์สองคนมาทะเลาะวิวาทแล้วเลยชกต่อยกันสาหัสถึงหยิบเกือกขึ้นตบหน้ากัน ถัดออกมาเป็นเมืองตักกิสลาอายุกลาง คงจะเป็นสมัยใกล้เคียงกับที่อาเล็กซานเดอร์เข้ามาปกครอง มีวิหารพระสุริยาทิพย์สำหรับทั้งศพให้แรง ลวดลายเป็นกรีกเต็มตัว ถัดออกมาจึงเป็นเมืองหลังที่สุดคงจะเป็นสมัยพระเจ้าอโศก เขาขุดดินลงไปเป็นช่องเห็นดินเป็นสามชั้น แสดงว่าเคยตั้งบ้านเมืองกันมาสามคราว มีเจดีย์อันหนึ่งเล่ากันว่าเป็นอนุสรณ์พระกุนาล ราชโอรสพระเจ้าอโศก ซึ่งพระมารดาเลี้ยงสั่งให้ควักพระเนตรทิ้ง เพราะงามนักจนพระนางรักแต่กุนาลเห็นผิดจึงไม่ยินดีด้วยเลยทำให้พระนางกลัวอันตรายจะมาถึงพระองค์จึงให้ควักพระเนตรทิ้งเสีย ที่ราวัลปิดพื้นที่ไม่ได้บรรยายอันใดเพราะไม่มีสถานศึกษาใหญ่ๆ ถึงชั้นมหาวิทยาลัย แต่ต้องอยู่ไปอีกสองวันเพราะประธานาธิบดีอายุขานกำหนดจะเลี้ยงอาหารเย็นให้พวกเราเป็นส่วนตัว ในเมืองนี้ ไปงานเลี้ยงดูไม่มีผู้หญิงของเขาออกรับเลย เว้นแห่งเดียวคงจะกล่าวต่อไป

วันรุ่งขึ้นได้บินไปยังเมืองลฮอร์ทางทิศใต้ เมืองนี้นัยว่าเป็นเมืองลพบุรีที่ประทับของพระโอรสพระองค์เล็กของพระราม (“พระลพ”)

ต่อมาษัตริย์ราชวงศ์มะหังล (โมซูล) มาสร้างวังประทับใหญ่โตงตางม แต่เข้าใจว่าจะเป็นเพียงวังทรงพักชั่วคราวตามหัวเมืองที่สำคัญ อย่างไรก็ดี ได้เป็นเมืองใหญ่โตมั่งมีมาก สมัยอังกฤษปกครองก็จัดเป็นศูนย์กลางอันหนึ่งมีโรงเรียนและมหาวิทยาลัย พ่อได้ไปบรรยายเรื่องเมืองไทยสองครั้ง ๆ หนึ่งให้นักศึกษาฟัง อีกครั้งหนึ่งให้นักเรียนครูศาสตร์ ๆ นี้เป็นหญิงสาวโดยมากมีความรู้เชื่อตัวเองสามารถจะมืงานรับรองอาน้อยเป็นพิเศษได้วันหนึ่ง

จากลฮอร์เรบาบินไปตักคาในปากีสถานตะวันออก ที่นี้ร้อนอ้าวไปหมดแต่เป็นภาคของปากีสถานซึ่งทำเงินให้ส่วนรวมได้มากกว่าอีกภาคหนึ่งมาก ภาคตะวันออกมีเนื้อที่ ๕๔,๕๐๑ ตารางไมล์ พลเมือง ๔๒,๐๖๓ คน แต่ภาคตะวันตกมีเนื้อที่มากถึง ๓๑๐,๒๓๖ ตารางไมล์ พลเมืองเพียง ๓๓,๗๗๔ คน ภาคตะวันออกมีอุตสาหกรรมใหญ่ คือปอ ทำกระสอบบ้านใส่ข้าวชาย มีรายไต้งกงามส่งออกนอกประเทศได้ในปีนั้นถึงแสนรูปี โรงงานเป็นหมู่บ้านมีโรงพยาบาลโรงเรียน ฯลฯ ในตัวจนได้ชื่อตามชื่อเจ้าของว่า อาคัมชินคร

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังได้ไปอเมริกาอีกสองคราว อเมริกา นี้พ่อยังไม่เคยไปเลย ทูตเคยมาชวนหลายท่านแล้ว ว่าให้รับเชิญของรัฐบาลอเมริกาไปสักครั้ง พ่อก็อยากจะไปแต่หูเปิดตาเพราะรู้ยู่ว่าในสมัยนี้ สหรัฐอเมริกาสำคัญขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก จึงได้รับเชิญเขาไปเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ โดยเดินทางผ่านญี่ปุ่นไปรัฐซาไวอิ พักอยู่ที่ฮอโนลูลู ได้เยี่ยมชมองค์การอีสต์เวสต์อันเป็นพยานอย่างดีของปรารถนาดี

ของรัฐบาลสหรัฐที่มีต่อเราชาวตะวันออกด้วยเขาคังใจจะเรียนรู้นิสัยใจคอ
 เราเพื่อส่งเสริมมิตรภาพ สิ่งหนึ่งที่น่าสังเกตมากนั่นคือเขาสามารถดึง
 น้ำใจคนต่างชาติแม้ที่เคยเป็นศัตรูให้มาเป็นพวกพ้องเขาได้ เราได้พบ
 ญี่ปุ่นแท้ ๆ ทำงานเพาะปลูกอยู่ที่ดินซึ่งเขาได้เป็นเจ้าของเพราะเขามี
 สัญชาติเป็นอเมริกันไปแล้ว เราเลยข้ามมหาสมุทรปาซิฟิกไปลงที่แซน
 ฟรานซิสโก ได้มีโอกาสชมความงามและสมบัติของเมืองนั้นและได้
 พบและรับเลี้ยงของเอเชียแฟนเตชัน อันเป็นองค์การที่มุ่งจะส่งเสริม
 ความเข้าใจซึ่งกันและกันระหว่างอเมริกากับทวีปเอเชีย องค์การอันนี้
 เกิดขึ้นจากเศรษฐีใจบุญอเมริกันเข้าเงินจำนวนมากตั้งมูลนิธิขึ้นช่วย
 ให้ได้มีสัมพันธภาพระหว่างสองฝั่งมหาสมุทรปาซิฟิกแน่นแฟ้นขึ้นด้วย
 ส่งเสริมให้ได้เดินทางไปมาหาสู่กันถี่ขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นต้น ได้มี
 มหาวิทยาลัยใหญ่ของอเมริกาเชิญไปเยี่ยมสองแห่งคือ เบอร์กลีและ
 แสตนฟอร์ด จากแซนฟรานซิสโกได้บินไปยังกรุงวอชิงตัน รัฐบาลจัด
 ให้พักในโรงแรมดีที่สุดในที่ทั้งที่นิวยอร์กและบอสตัน ในวอชิงตันได้
 พบนายเคนเนดีประธานาธิบดี ได้สังเกตเห็นอริยาไยอันดีงามสมกับที่
 เขาอ้างว่าเป็นประชาธิปไตยที่ไม่ถือวรรณะหรือเครื่องกีดกันอันใด แต่ก็
 สมบูรณ์ด้วยอักษาสัยสุภาพ ทางการกระทรวงการต่างประเทศอเมริกัน
 ได้เป็นเจ้าภาพเลี้ยงให้ที่ศาลารัฐบาลเป็นทางราชการโดยเอกอัครราชทูต
 อเล็กซิสจอร์จันสันเป็นผู้แทนรัฐบาลของเขา เขาได้ลุกขึ้นพูดต้อนรับพอ
 คว้า ได้เลือกเอาห้องเจฟเฟอร์สันนี้มาเลี้ยงพอเพราะเขาเห็นว่าพ้อมีอุป
 นิสัยคล้ายคลึงกับท่านอดีตรัฐมนตรีผู้นั้นในแง่ที่ แม้เป็นผู้ใหญ่ใน

กับประธานาธิบดีจอห์น เอฟ. เคนเนดี ที่ทำเนียบขาว กรุงวอชิงตัน พ.ศ. ๒๕๐๖

หน้าที่ราชการก็ยังมี ได้เพิกเฉยต่อสิ่งแวดลอมทุก ๆ วัน เช่นต้นหมาก
 รากไม้ นายจอห์นสันเคยไปหาพ่อที่บ้านพบพ่อนั่งชุกดินมอมแมมอยู่
 บ่อย ๆ จนบังเกิดความนับถืออุปนิสัยของพ่อเป็นอันมาก ได้ไปชมองค์
 การทางวิทยาศาสตร์มากแห่งอาทิพิพิธภัณฑสถานโซเนียนกับหอภาพของ
 ชาติและองค์การภูมิศาสตร์ของชาติ จากวอชิงตันได้เดินทางด้วยรถยนต์
 ไปยังนิวยอร์ก ได้พบนายและนางแสดนตันผู้ได้เคยชอบพอกันมามาก
 แต่หลัง แท้จริงพ่อเกือบจะยกยอนายแสดนตันได้ว่าเป็นมนุษย์ที่สมควร
 แก่ความนับถือได้อย่างยิ่งคนหนึ่ง จากนิวยอร์กได้บินไปบอสตัน ที่ขอ
 ไปรู้จักเมืองนี้ มิใช่เพราะจะจะให้รู้จักความก้าวหน้าหรือความสมบูรณ์พูน
 สุขประการใดแต่ได้ขอไปเพราะเข้าใจว่าเป็นแหล่งที่พลเมืองยังอยู่อย่าง
 สงบไม่ปรุกปรอดก้าวหน้าเป็นพิเศษประการใดนัก ก็สมมุ่งหมายเพราะ
 ประจักษ์แก่ใจว่าคนบอสตันก็จริง ๆ เขาได้มอบขันเงินเป็นเครื่องหมาย
 ว่ายกย่องพ่อเป็นแขกพิเศษมากคนหนึ่ง ขันเงินนี้เป็นแบบของนายเรอะ-
 เวียร์ ซึ่งนับกันว่าเป็นผู้ริเริ่มแข็งข้อต่ออำนาจปกครองของอังกฤษ แม้
 พ่อจะเอียงไปมาก ๆ ข้างรังเกียจผู้คิดแย่งอำนาจปกครองไม่ว่าแห่งใดก็ตาม
 แต่เมื่อได้รู้เรื่องราวของอเมริกันโดยละเอียดขึ้นแล้วก็พอทำให้เห็นชอบ
 เขาได้เพราะเห็นอยู่ว่าเขายกยอพร้อมไปด้วยความสุจริตและยุติธรรม
 การเยี่ยมอเมริกาครั้งนี้กินเวลาสามสัปดาห์ พ่อไม่หาญที่จะอวดว่า
 ได้รู้จักใจอเมริกาแล้วหรือว่าได้เข้าใจความก้าวหน้าของเขาอย่างชัดเจน
 แต่รับได้ว่ามีน้ำใจนับถือความสุจริตและเที่ยงธรรมของเขา

จากบอสตันได้ข้ามตรงไปยังฝรั่งเศสแล้วต่อไปยังกรุงมึนเชิน
 ในฐานะเป็นแขกของรัฐบาลเยอรมัน กรุงมึนเชินนี้เป็นที่รวมแห่งศิลปะ
 ศาสตร์แห่งหนึ่ง ซึ่งพ่อพยายามแวะไปเสมอ ได้ไปในงานแสดงวิจิตร
 ศิลป์ไทยที่พิพิธภัณฑ์หลวง และไปชมสถานที่และอื่นอีกไม่เว้นแต่ละวัน
 แล้วไปเบอร์ลิน ได้แวะดูกำแพงที่กั้นเบอร์ลินตะวันตกจากภาคตะวัน
 ออกๆ นี่ยังทรูทโทรมเต็มที บริเวณที่เคียงกงมากกลางเมืองเช่นที่วิหาร
 หลวงและสี่กษัตริย์กลายเป็นที่ว่างๆ ที่ขาดการดูแลแต่ส่วนทางตะวันตก
 เขาทำไว้ก็มีร้านรวงครึกครื้น จากเบอร์ลินบินไปซัมบูร์ค ตอนผ่าน
 เขตของโลวิทต้องบินต่ำเพื่อให้ทหารตรวจได้สะดวก ที่ซัมบูร์คพ่อไม่
 เคยไปเลย คูบ้านเมืองเขาซึ่งขังเต็มไปด้วยการหาเงินทองแต่ก็มีศิลปะอยู่
 เป็นแห่งๆ ไม่น้อยนัก กรุงบอนน์นายคิเรกเอกอัครราชทูตไทยรับรองจัด
 ที่ให้อยู่ในทำเนียบทูตจากันรัฐบาลเยอรมันจัดรถยนต์ให้สองคันสำหรับ
 เทียวไปในประเทศนั้น เราออกจากกรุงบอนน์เสียบแม่น้ำไรน์ไปข้ามที่
 โคเบลนซ์ แวะบาคซัมบูร์คดูบ่อน้ำแร่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวงทรงสร้างศาลาไทยไว้เป็นที่ระลึกถึงการที่ได้เสด็จมารักษาพระองค์
 อยู่ครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ แล้วเลยไปเมืองโรเทนบูร์คอันเป็นเมือง
 โบราณไม่ถูกระเบิดสงครามก็มากนัก รัฐบาลเยอรมันให้รักษายานนอก
 ตึกกว้านบ้านเรือนไว้อย่างเดิม เพื่อให้เป็นอนุสรณ์ของสมัยโบราณ
 โรงแรมไอเสินชุต(หมวกเหล็ก) ที่เรายู่ก็ดูเป็นอาคารโบราณแต่ภายนอก
 ภายในมีเครื่องใช้สมัยใหม่ทุกอย่าง ได้มีการรับรองของนายกเทศมนตรี
 ให้แก่เราโดยมีการยกโถเหล้าขาวมาต้อนรับตามธรรมเนียมโบราณ ท่าน

พ.ศ. ๒๕๐๖ กับลูกหลานที่ปารีส

พัชรพงศ์

จิรรัตน์

นิวัตวาร์

พ่อ

ธีรวัด

แม่

นายกแต่งเครื่องโบราณมาพูดให้พร พ่อได้ตอบตามสมควร จากเมืองนี้ เราขึ้นรถยนต์ไปทางใต้ผ่านป่าดำไปขึ้นภูเขาสูง ใต้เมืองบาเดินบาเดิน อันมีทางชันทางเดียว ช้างบนสูงจนต้นไม้ไม่ขึ้นงามนอกจากต้นสน แลดูเหมือนในฉากออเปรากอนที่แสดงภาพสวรรค์ของเทวคาเยอร์มัน โบราณ ได้ความว่าเขาลูกนี้แหละที่กวีวาคเนอร์เอาเป็นภาพสวรรค์ วัลท์ละในนิยายโบราณนั้น แล้วเราก็ตกลงมาสู่เมืองบาเดินบาเดิน เผอิญ ประสบเหมาะที่เจ้านายของบาเดินบาเดินท่านฉลองอภิเษกสมรสท่าน จึงเชิญเราให้เข้าไปร่วมงานที่โนวัง แล้วเราก็ก็นั่งลงบนบินฝรั่ง फिरท ท่านนายกเทศมนตรีเมืองนี้เลี้ยงอาหารกลางวันภายหลังที่เชิญเราไปชม พิพิธภัณฑ์หนึ่งที่เมืองออฟเฟินบัม ซึ่งพ่อได้เขียนเล่าถึงในวารสารสยาม สยามเล่ม ๕๓ ตอน ๑ หน้า ๖๑ กินเสร็จแล้วก็ไปขึ้นเรือบินไป ปารีสเพื่อพักผ่อนสักสามสัปดาห์กับนิวต์และวิวรรธน์

วิวรรธน์เขาเลือกที่อยู่ใต้ตี แถวประตูแสงต์คลุคท์ เป็นแฟลต ชั้นดี ได้บอกเขาไปว่าให้หาแฟลตหรือบ้านใกล้ๆ ที่เขาอยู่ ไม่ต้องไป มุ่งหาโรงแรมหรูแพร์ักษาเกียรติยศ เขาก็เข้าใจดีและมีโชคเช่าแฟลต ไร่ให้เดือนหนึ่ง กว่านั้นเจ้าของก็ไม่ให้ แต่ก็นานพอแล้ว เราไม่มีเวลา จะไปอยู่กว่านั้น ระหว่างไปพักอยู่กับเขาได้เที่ยวชมปารีสเป็นครั้งแรก แม้จะได้ไปหลายครั้งแล้ว คราวนี้ได้ดูลูฟร์อีก ดร. เซเคสพาไปจึงโชคดี ที่ได้เห็นอะไรๆ ที่น่าดูแต่เขาไม่แสดงให้มหาชน เช่นเครื่องเพชรพระ ราชทรัพย์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ และ ๑๖ ที่เขาไปถ่ายหรือซื้อคืนมาได้ นอกจากนั้นเราได้ไปเที่ยวควังและบ้านฤดูหาสน์ทางลุ่มน้ำลัวร์แต่ก็ไม่ทั่ว

เพราะเวลาจำกัด แล้วยังเที่ยวไปกับลูกหลานจนหมดเวลา จึงได้ออก
 เดินทางไปโลชันน์ พาญาติกับตักลูกคนใหญ่ของเขาไปด้วย จากโลชันน์
 ไปส่งนิวัตกลับปารีสที่ฝรั่งเศส फिरт แล้วเราสามคน พ่อ ประยูร น้อยก็ไป
 เคนมาร์กและนอร์เว ความที่รัฐบาลทั้งสองแห่งนั้นได้เชิญไว้ ที่เคนมาร์ก
 พระเจ้าแผ่นดินทรงเชิญเข้าไปรับพระราชทานกลางวันและที่ออสโล
 พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงเชิญเหมือนกัน เราออกจากนั้น ไปกรุงเวียนนา
 พ่ออยากไปที่นี้มานานแล้วแต่ยังไม่เคยเลย คราวนี้สมความต้องการ
 รัฐบาลออสเตรียเชิญให้อยู่ที่โรงแรมอิมเปเรียลที่รับแขกเมือง สถานที่
 ใหญ่โตเกินจำเป็น ได้แสดงความประสงค์จะพบคนบางคนที่พวกพ้อง
 ของเราแนะและเขาได้เขียนไปบอกแล้วว่าเราจะไป คนหนึ่งนั่นคือ
 ๖ พณ ๖ ฟีกส อดีตคณบดีมนตรีที่เคยเจรจากดลงให้ทหารสวีเดน
 เลิกวงล้อมเวียนนาไว้ แต่ท่านผู้นี้เป็นฝ่ายขวาในการเมือง เจ้าหน้าที่
 กรมพิธีการทูตของเขาขัดข้อง พ่อก็โห้งก แต่ในวันรุ่งขึ้นฟีกสโทรศัพท์
 มาเองถึงโรงแรมที่เรายู่ถามว่าจะมาหาพ่อได้ไหม พ่อตกลงนัดให้มา
 เขาก็มา เขามีมารยาทเรียบร้อย เพียงมาหาเราเป็นลักษณะมิใช่ราชการ
 เช่นนี้ยังแถมเสียค่ากางเกงลายคิตตราไทย ความจริงเราก็ไม่ได้มีฐานะ
 อันใดแก่กัน พบกันเพื่ออรรถสาส์นมิตรเท่านั้น ได้ไปกุทหารม้า กู
 พระราชวังโฮฟบูร์กในเมืองและพระราชวังเชอนบรุนน์นอกเมือง วิหาร
 เสนต์สเตเฟน และหอพระสมุทอันเขียนภาพโรโคโคไว้อย่างงดงาม ได้
 ไปฟังออเปราคืนหนึ่งแล้วบินกลับมากรุงเทพฯ ๖

กรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย พ.ศ. ๒๕๐๖

ที่สถานทูตไทย โคเปนเฮเกน

ในปีถัดมาพ่อเสียน้องชายที่รักกันมานานตลอดชีวิต ก็ออกจาก
แกเจ็บออกแอกมานาน

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ องค์การชุมนุมบูรพคดีชนให้ไปประชุม
ที่เมืองแอนน์อาร์เบอร์รัฐมิชิแกน ในอเมริกาเป็นครั้งแรกที่เคยมีการ
ประชุมเช่นนี้ในอเมริกา พ่อรับเชิญไป ได้ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ
กรกฎาคม ๒๕๑๐ ถูกฝนมาตลอดทางจนพื้นโครแล้วจึงหมด เดินทาง
ไปลงที่ฝรั่งเศส फिरแล้วเปลี่ยนเรือบินไปลงที่โคเปนเฮเก้น ลูกหลาน
มารักกันพร้อมเพรียงรวมทั้งผอง^(๑) ลูกของรอดซึ่งรักกันอย่างสุดด้วย
เวลานี้วิวรรธน์มาเป็นเอกอัครราชทูตอยู่ที่นั่นแล้ว บ้านช่องเขาสบาย
สำหรับพ่ออะไรก็ไม่ให้ความสุขเท่าได้พบลูกหลานนี้ อยู่กับเขาสี่วันก็
เดินทางไปในนิวยอร์ก นายแม็คคอร์แม็คที่เคยเป็นเลขานุการเอกของทูต
อเมริกาในกรุงเทพฯ จนได้เป็นเพื่อนที่ดีของพวกเขานั้นก็มารับและ
ติดตามช่วยเหลือตลอดเวลาที่อยู่นิวยอร์ก ไปเที่ยวหน้าตกไนแอการ่าเพื่อ
ดูน้ำตกมหิพารแล้วบินไปคีทรอยด์ เพื่อเข้าประชุมบูรพคดี เวลานี้
พวกคำเฟิงได้อาละวาดใหม่ ๆ เผาผลาญบ้านเรือนของตัวในเมืองคีทรอยด์
นี้เสียมาก แอนน์อาร์เบอร์เป็นเมืองสวยงามไม่ใหญ่โตแต่สบาย ทาง
มหาวิทยาลัยเขายกบ้านอธิการบดีให้พ่อทั้งหลัง เป็นบ้านรโหฐาน มีที่
ทำสวนได้มากจนสวไปหมด พ่อได้แบ่งบทความไปอ่านในการประชุม
กามธรรมนิยมสมาชิกที่ไปกัน เรื่อง Allegories of the Monsoon in
Siamese Literature แล้วได้เข้าฟังและช่วยพิเคราะห์เรื่องต่างๆ ที่เสนอ

(๑) ม.ร.ว. ผ่องลักขณ์ แสงเฟลต์

กันขึ้นมาในการประชุมนั้นด้วย เมื่อถึงที่สุดแห่งการประชุมได้รับเชิญของมหาวิทยาลัยอินดีอาน่า ไปพักที่นั่นสามวัน พ่อได้พบขอบพอกันกับกับ ดร. เซอร์มันเวลล์ที่เคยเป็นอธิการบดีมหาวิทยาลัยนี้มาจนเขาออกโดยถึงกับเกษียณอายุ แต่มหาวิทยาลัยยกให้เป็นตำแหน่งกิตติมศักดิ์ไว้ เขาขอเรื่องที่พ่อแต่งไปอ่านในการประชุมบรรพตติ แล้วเขาก็พิมพ์ขึ้นด้วยฝีมืออันประณีต ภาพรวมเกียรติที่ประกอบเรื่องเขาก็พิมพ์ได้คืนัก

เมื่อเสร็จแล้วได้เดินทางมานิวยอร์คแล้ว ไปมอนทรีออลในประเทศแคนาดาเพื่อสมมติการณ์การระหว่างประเทศอันเขาจัดขึ้นอย่างมโหฬาร เราอยู่สามวัน ได้ทำงานมากอยู่ แล้วจึงได้บินกลับไปโคเปนเฮเก้นพักอยู่กับลูกหลานอีกหน่อยหนึ่งจึงได้บินไปเยอรมัน รัฐบาลนี้ได้มีใจเมตตาเชิญให้เที่ยวไปในลุ่มน้ำไรน์อีกหลายวันแล้วจึงได้ไปโรม และฟลอเรนซ์โดยความเอื้อเฟื้อนำทางของท่านเอกอัครราชทูตสมบูรณกับภรรยา แล้วกลับกรุงเทพฯ

ในปลายปี ๒๕๑๑ ยังได้ไปโคเปนเฮเก้นอีกครั้งหนึ่ง บริษัท เอส. เอ. เอส. เชิญไปในโอกาสเปิดสายการบินใหม่จากกรุงเทพฯ ตรงไปโคเปนเฮเก้น แวะเติมน้ำมันที่ซัทเคินต์ ในอูซเบกิสถานอันรวมอยู่ในโซเวียตรัสเซีย แต่การไปครั้งนี้ได้เล่าไว้แล้วในหนังสือของโรงเรียนสตรีมหาพฤฒาราม ฉบับฉลองอายุโรงเรียนห้าสิบปี

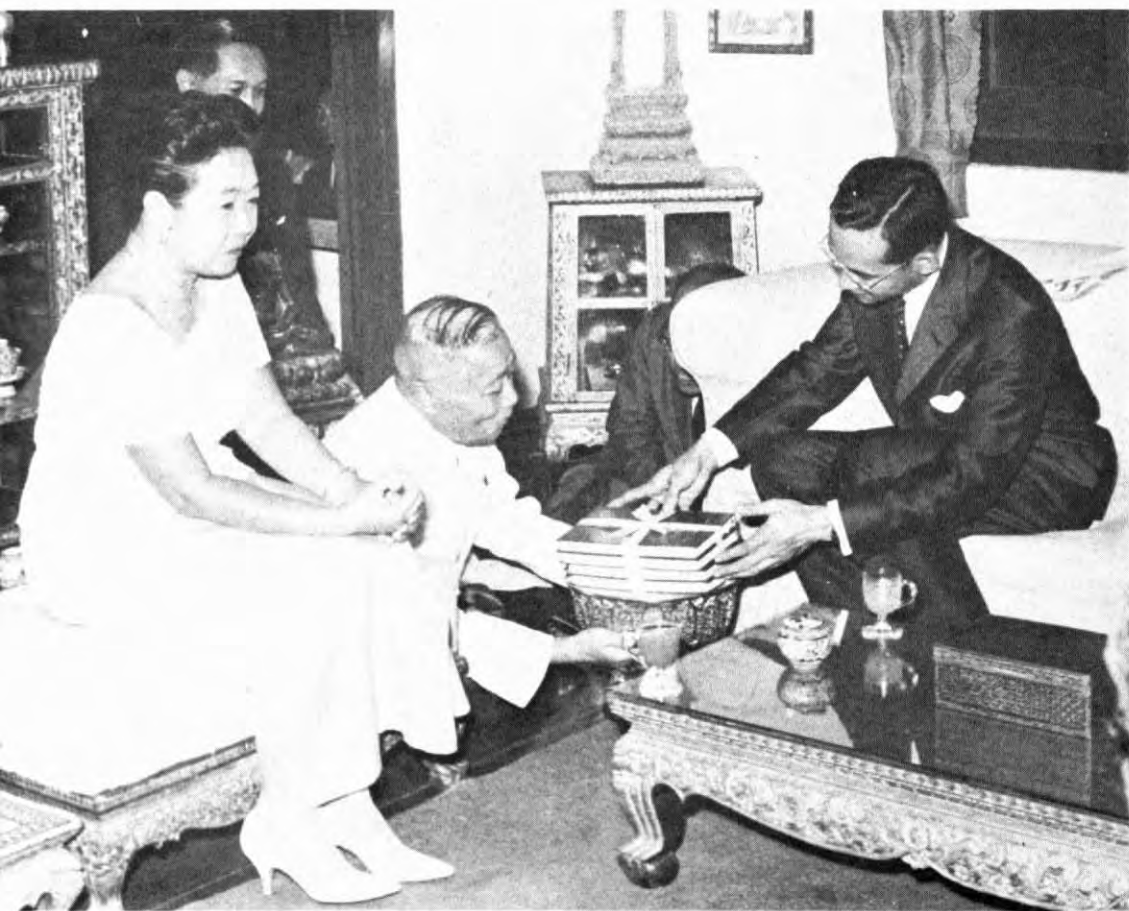
ในปี ๒๕๐๖ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จญี่ปุ่นและได้วันสิบวันกว่า ตรัสให้พ่อเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์อีกครั้งหนึ่ง การก็ดำเนินไปปราศจากอุปสรรค

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๘๐
พระราชทาน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘ ในงานเลี้ยงฉลองพระชนมายุครบ ๘๐
บ้านถนนเพชรบุรี

บ้านถนนเพชรบุรี

๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

บ้านถนนเพชรบุรี

๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

รับพระราชทานปริญญาเกิตติมศักดิ์ ศิลปดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๑๐

๔
เจ็ดรอบอายุ

๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๒

บ้านถนนเพชรบุรี

รับเสด็จเจ้าหญิงมาเกรตเต้ (ปัจจุบันทรงเป็นพระราชินีแห่งเดนมาร์ก) กับเจ้าชายเฮนริก
ที่บ้านถนนเพชรบุรี

บ้านถนนเพชรบุรี
ธันวาคม ๒๕๑๔

ศรียาชา

บ้านถนนเพชรบุรี
กับแม่และหลานธรรวัต

พ.ศ. ๒๕๑๖

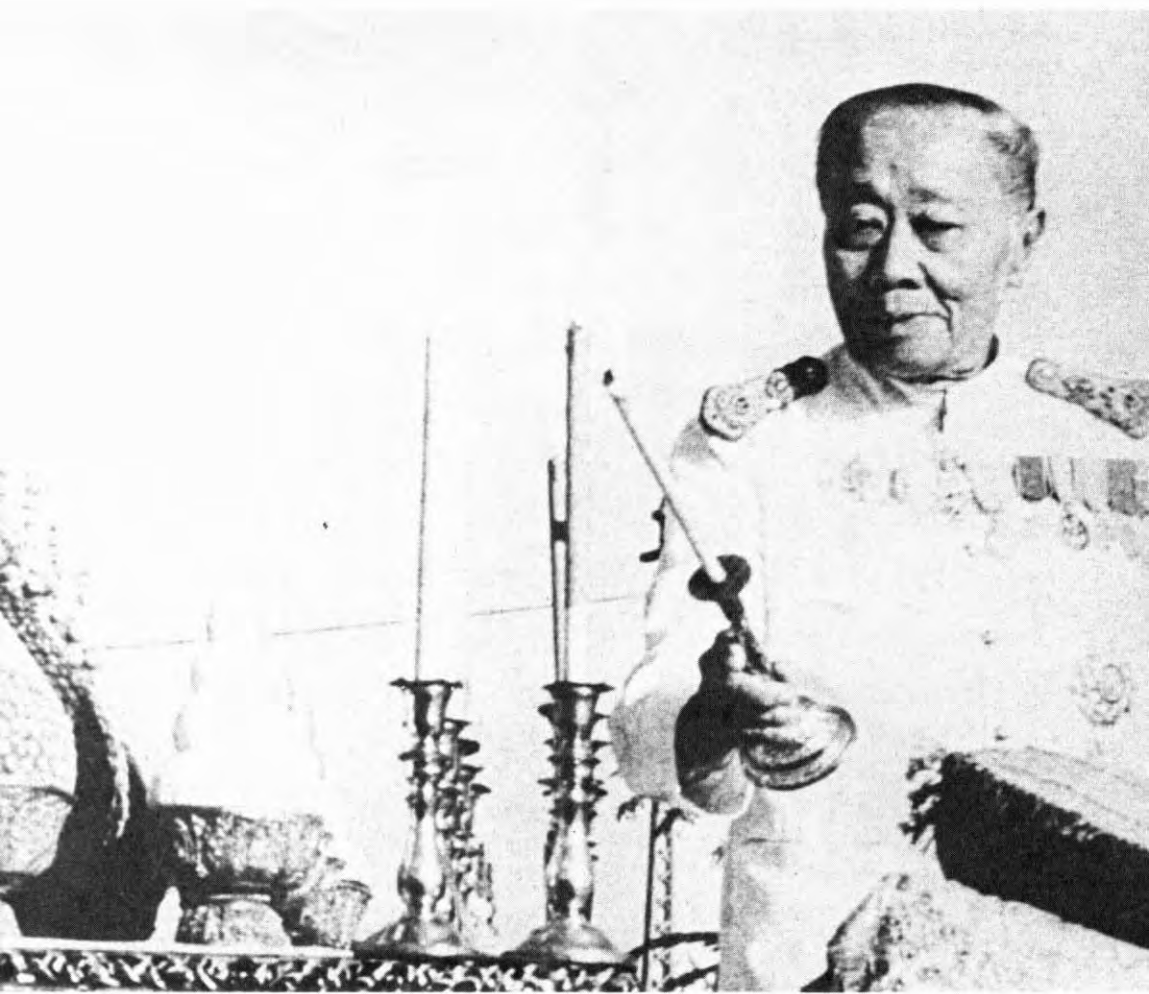

ที่บ้านถนนเพชรบุรี

-

๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๖

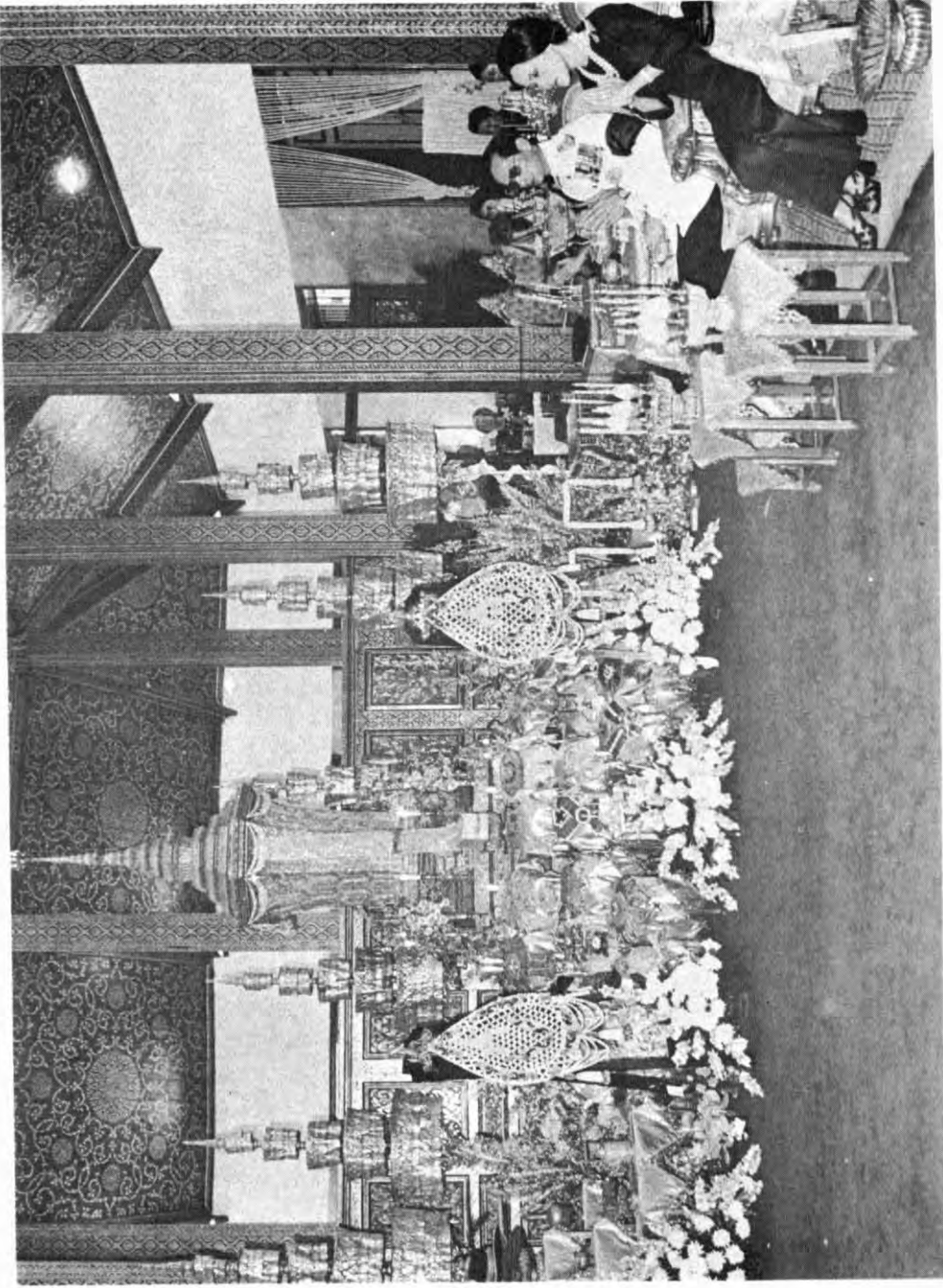
แทนพระองค์

การเขียนชีวประวัตินั้นไป ๆ ก็สะอึกที่รู้สึกว่ามีกินไป แต่เหตุการณ์บางอย่างจะไม่เล่าไว้ก็ออกจะขาดเรื่องไป ทั้งคู่เป็นเราไม่มีกตัญญูตาเสียเลย ที่นี้หมายถึงพระเมตตาที่พระเจ้าอยู่หัวทรงแสดงแก่พ่อเป็นหลายอย่าง เช่นเมื่อจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษาครบสามรอบ ราชประเพณีเคยมีอยู่ว่าจะต้องทรงมูรธาภิเษก ทรงพระราชดำริว่านอกจากสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ทรงสมควรให้พ่อถวายน้ำอีกคน ๑ ซึ่งยอมนับกันได้พระราชทานเกียรติพิเศษ นอกจากนั้น เมื่อพ่อมีอายุครบแปดสิบ เลขาธิการพระราชวังมาเล่าให้ฟังว่า ทรงพระราชดำริว่า แม้พ่อเป็นหลานรัชกาลที่สี่ก็น่าจะจัดงานขึ้นในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศเป็นงานหลวง แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้จัดงานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามอันเป็นแห่งที่รู้สึกกันว่าสูงสุกคนอย่างพ่อไม่น่าจะถึงเพียงนั้น นี่ก็เป็นพระมหากรุณาธิคุณยิ่งอีก นอกจากนั้นยังได้เสด็จมากับสมเด็จพระบรมราชินีนาถยังบ้านนี้ พระราชทาน้ำพระมหาสังข์ รูปเทียน ดอกไม้ เชิดชูชราภาพ ได้ประทับอยู่เสมอร่วมกับญาติและแขกอื่นพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ มีสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี และพระบรมวงศ์ทั้งสองพระองค์ เป็นต้น

พระมหากรุณาของเจ้านายทั้งนี้ ย่อมมีผลให้คนแก่ปลื้มใจอายุยืนต่อไป ขอพระราชทานกราบถวายบังคมมาแทบฝ่าละอองธุลีพระบาท.

พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ๕๐ วันพระศพ

